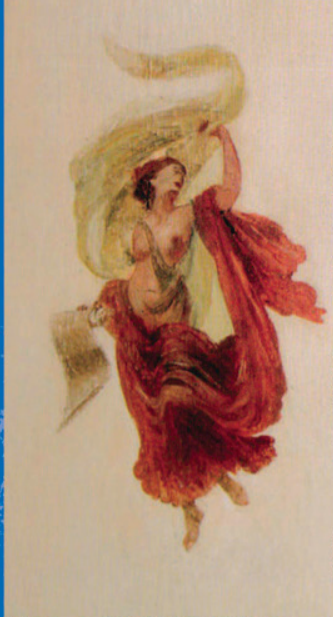

DIES HISTORIAE

Žene kroz povijest

Zbornik radova

biblioteka

ZBORNÍK RADOVA

ŽENE KROZ POVIJEST

Sveučilište u Zagrebu – University of Zagreb
Hrvatski studiji – Centre for Croatian Studies

Biblioteka DIES HISTORIAE
Knjiga 6. (mrežno izdanje)

Nakladnik • Publishing Establishment
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Izdavač • Publisher
Društvo studenata povijesti “Ivan Lučić-Lucius”

Urednice • Editors
Matea Jalžević
(mjalzecic@gmail.com)

Petra Marinčić
(petramarincic@hotmail.com)

Recenzenti zbornika • Reviewers of collection
doc. dr. sc. Mladen Tomorad
prof. dr. sc. Darko Vitek

Recenzenti radova • Reviewers of works
doc. dr. sc. Ljiljana Dobrovšak
doc. dr. sc. Ivana Jukić
prof. dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus
dr. sc. Ida Ograjšek Gorenjak
doc. dr. sc. Mladen Tomorad
prof. dr. sc. Darko Vitek

ISBN 978-953-7823-39-9

ŽENE KROZ POVIJEST

Zbornik radova sa znanstvenog skupa *Dies historiae* 2012. –
Žene kroz povijest održanog 5. prosinca 2012. godine

Zagreb, 2014.

SADRŽAJ • CONTENTS

<i>Riječ uredništva – Editorial foreword</i>	7
<i>Ante Bežen</i> , Prof. dr. sc. Vesna Girardi Jurkić - prva ministrica prosvjete i kulture u neovisnoj Hrvatskoj	9
<i>Andrea Feldman</i> , Hommage à Lydia Sklevicky (1952-1990)	43
<i>Zrinka Erent-Sunko</i> , Tri pravnopovijesna modela nasljednog prava koji su poboljšali pravni položaj žene ili bili još jedan oblik nasilja nad njom	45
<i>Gordan Ravančić</i> , Ženska posluga u dobrostojećim obiteljima srednjovjekovnog Dubrovnika	67
<i>Marija Karbić</i> , Uloga pripadnica visokog plemstva u životu hrvatskih zemalja tijekom kasnoga srednjeg vijeka	81
<i>Tihana Luetić</i> , Studentski časopisi početkom 20. stoljeća o ženama na Kr. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu	101
<i>Dubravka Zima</i> , Odrastanje adolescentice u 19. stoljeću: djevojački dnevnik Ivane Brlić-Mažuranić (1888.-1891.)	127
<i>Andrea Feldman</i> , Vera Stein Erlich - skica za jedan podijeljen život	141
<i>Tamara Jurkić Sviben</i> , Ivana Lang - hrvatska skladateljica (o 100-toj obljetnici rođenja 1912.-1982.)	161
<i>Danijel Labaš</i> , <i>Maja Mihovilović</i> , Mediji i konstruiranje mita o ženskoj ljepoti	175

Riječ uredništva – Editorial foreword

Poštovani čitatelji, pred Vama se nalazi šesta knjiga iz biblioteke *Dies historiae* koja je pokrenuta godine 2004. na inicijativu tadašnjega vodstva Društva studenata povijesti “Ivan Lučić - Lucius” Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Slijedom tih tragova nastavljamo bogatu izdavačku djelatnost ovoga Društva.

Prvobitnu ideju o biblioteci koja objavljuje radove sa znanstvenoga skupa *Dies historiae* nastavljamo i dalje te Vam tako donosimo radove sa skupa koji je pod naslovom “Žene kroz povijest” održan 5. prosinca 2012. godine. Kako u našem radu imamo na umu teme koje su manje zastupljene u hrvatskoj historiografiji, ovim zbornikom radova želimo pridonijeti daljnjem istraživanju ove tematike, ali i sličnih.

Ovom uvodnom riječi željeli bismo Vam skrenuti pozornost na našu novu web stranicu Društva <http://lucius.hrstud.unizg.hr> na kojoj se nalaze sve informacije o biblioteci. Na stranici možete pročitati sadržaj starijih izdanja iz biblioteke *Dies historiae* te saznati kronologiju i opis samoga znanstvenoga skupa *Dies historiae*.

Na kraju, zahvaljujemo svim govornicima bez kojih ne bi bilo ni ove knjige, svim studentima povijesti koji su sudjelovali u organizaciji znanstvenoga skupa, svim recenzentima ove knjige, Odjelu za povijest Hrvatskih studija te vodstvu Hrvatskih studija na konstantnoj potpori i pomoći u realiziranju svih naših projekata.

Srdačno,

Urednice biblioteke *Dies historiae*

Ante Bežen

PROF. DR. SC. VESNA GIRARDI JURKIĆ
- PRVA MINISTRICA PROSVJETE I KULTURE
U NEOVISNOJ HRVATSKOJ¹

Tekst je napisan kao sjećanje u spomen na prof. dr. sc. Vesnu Girardi Jurkić, prvu ministricu prosvjete i kulture u neovisnoj Hrvatskoj, koja je tu dužnost obavljala od 1992. do 1994. godine u jeku Domovinskog rata. Autor teksta bio je u to vrijeme njezin suradnik u statusu pomoćnika ministra u Ministarstvu prosvjete i kulture. Iznosi sjećanja o tadašnjem stanju u Ministarstvu, radu i suradnji s prvom ministricom, ostalim suradnicima te njezinim zaslugama za hrvatsku kulturu i obrazovanje. Prilaže i odabranu bibliografiju njezinih radova.

Ključne riječi: Vesna Girardi Jurkić, Ministarstvo prosvjete i kulture, Domovinski rat, bibliografija

Vesna Girardi Jurkić, doktorica znanosti, ministrica kulture i prosvjete u Vladi Republike Hrvatske i prva veleposlanica neovisne Hrvatske u UNESCO-u, umrla je 25. kolovoza 2012. u Puli, a pokopana, uz državni i vjerski ispraćaj, u obiteljskoj grobnici na Mirogoju, u Zagrebu, 29. kolovoza 2012. godine.

U ovom kraćem memorijalnom osvrtu na njezin život i rad reći ću, uz napomene o podrijetlu, obitelji i školovanju, ponajprije nešto o njezinim aktivnostima i doprinosima kao ministrice

¹ Rad je, osim bibliografije, pročitan kao uvodno izlaganje i sjećanje na skupu X. Dies historiae: Žene kroz povijest što je u organizaciji Društva studenata povijesti "Ivan Lučić – Lucius" Hrvatskih studija održan u Zagrebu 5. prosinca 2012.

kulture, prosvjete i športa, i to kao njezin bliski suradnik u to vrijeme. Bio sam joj naime, u cijelom razdoblju njezina obnašanja ministarske funkcije, pomoćnik za financiranje obrazovanja i kulture imajući na brizi materijalno funkcioniranje cijelog toga velikoga sustava. To je, u ono vrijeme rasplamsale srpske agresije na Hrvatsku, bio vrlo razgranat i mučan posao koji mi je omogućio i širok uvid u dimenzije poremećaja i kritičnih situacija koje je donio rat, a s kojima se Vesna Girardi Jurkić, kao čelnica cijelog toga važnog društvenog sektora, nosila srčano i uspješno. Njezinim odlaskom s ministarske funkcije otišao sam i ja s funkcije pomoćnika ministra te, nakon još nekog vremena provedenog u Ministarstvu u osnivanju Odjela za udžbenike, nastavio sam znanstvenu karijeru na Učiteljskom Fakultetu zagrebačkog sveučilišta, čiji sam vanjski suradnik bio prije toga više godina. Mada su nam se životni putovi razdvojili, s Vesnom sam se povremeno i kasnije rado susretao, a zadnji naš vrlo ugodan susret bio je ni mjesec dana prije njezine iznenadne smrti u povodu jedne obiteljske promocije. Njezinu sam smrt doživio kao iznenađujući gubitak drage i poštovane osobe koju sam osobito cijenio zbog vrijednosti koje je imala i za koje je živjela, a to su visoka osobna etičnost, primjerna briga za obitelj, iskreno hrvatsko rodoljublje i politička dosljednost, upornost u borbi za ciljeve koje je smatrala opravdanima, nesebičan rad za javno dobro te visoko mjesto znanja i obrazovanja u vlastitom životu, životu ljudi u svom okruženju te cijelog naroda kojemu je pripadala.

PODRIJETLO, OBITELJ I ŠKOLOVANJE

Vesna Girardi udata Jurkić rođena je 15. siječnja 1944. godine u hrvatskoj građanskoj obitelji u Zagrebu. Otac Eduard Girardi, podrijetlom iz Trevisa (Venecija), rođen u Doboju od oca Dominika i majke Ane Mayer, odrastao je i osnovnu školu pohađao u Slavonskom Brodu, a Učiteljsku školu završio je u Zagrebu. Majka

Marija rođ. Lorencin iz Medulina kraj Pule, po ocu Iliji podrijetlom iz Furlanije, a po majci Milki Sladonja iz Valture, nakon završene talijanske osnovne škole kao istarski emigrant, srednjoškolsku naobrazbu stekla je u Krku, a učiteljsku školu 1941. godine završila je u Zagrebu. Kao učitelj Vesnin otac je bio tijekom Drugog svjetskog rata zaposlen u privatnim pučkim školama s pravom javnosti u Zagrebu (npr. njemačka škola), a majka se kao istarska Hrvatice nije mogla zaposliti u struci, već je radila u ustanovama socijalnog osiguranja. Godine 1945. roditelji su dekretom iz Zagreba upućeni na rad u učiteljske škole u Kastav i Rijeku. Vesna Girardi godine 1948. s roditeljima dolazi u Pulu, gdje otac najprije radi kao profesor na hrvatskoj gimnaziji, a potom djeluje kao utemeljitelj i dugogodišnji ravnatelj Eksperimentalne osnovne škole Neven Kirac; majka kao profesor povijesti, zemljopisa i hrvatskog jezika najprije je zaposlena na talijanskoj, a kasnije i hrvatskoj gimnaziji, a zatim do umirovljenja u istoj Eksperimentalnoj osmogodišnjoj školi. Tu eksperimentalnu školu pohađala je potom i Vesna, a i njezin suprug Mirko Jurkić te njihova djeca Kristina i Tamara, dok je sin Mirko osnovno osmogodišnje školovanje završio u Osnovnoj školi Tone Peruško u Puli. Svo troje djece steklo je sveučilišnu naobrazbu i u postupku su stjecanja doktorata znanosti. Suprug Vesne, Mirko Jurkić višegodišnji je pulski odvjetnik kao sljednik očevog Odvjetničkog ureda dr. Mladena Jurkića.

Osnovno i gimnazijsko školovanje završila je Vesna Girardi 1962. godine s odličnim uspjehom u Puli (maturalni rad: Lik intelektualca u djelima Miroslava Krleže). Školovanjem i privatnim učenjem savladava aktivno talijanski, francuski i engleski jezik. Završila je nižu glazbenu školu Ivan Matetić Ronjgov u Puli (glasovir). Bila je suradnik i tajnik Literarnog kluba i časopisa Istarski borac (1959.-1962.), gdje objavljuje više priloga. Godine 1962. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisuje studij psihologije i engleskog jezika, no nakon nekoliko mjeseci, obiteljski zainteresirana antičkom baštinom i poviješću te obilaskom Francuske, Italije i Grčke - poslije razgovora

s akademikom Dujom Rendićem-Miočevićem, prelazi na studij arheologije i engleskog jezika istog fakulteta. Tijekom studija arheologije postiže visok uspjeh, a obranom diplomskog rada (Portreti sa sepulkralnih spomenika Arheološkog muzeja Istre u Puli) diplomirala je s odličnim uspjehom na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 8. listopada 1968. godine studijsku grupu: arheologija i engleski jezik. Kasnije će na svom matičnom fakultetu magistrirati i doktorirati na arheologiji te će napredovati do zvanja redovitog profesora i dobiti kolegije na Hrvatskim studijima u Zagrebu i Filozofskom fakultetu u Rijeci.

RAD U MINISTARSTVU KULTURE I PROSVJETE I DRUGE JAVNE FUNKCIJE

U politički život nove Hrvatske Vesna Girardi Jurkić ušla je već 1990. godine učlanivši se u Hrvatsku demokratsku zajednicu kao nositeljicu novih promjena, kojoj će ostati vjerna do smrti. Iste je godine izabrana u Skupštinu općine Pula kao dugogodišnja ravnateljica Arheološkog muzeja Istre u Puli, no nagli skok u karijeri bilo je njezino imenovanje za pomoćnicu ministra prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske 1. travnja 1991. godine na poziv tadašnjeg ministra akademika Vlatka Pavletića i predsjednika Republike Franje Tuđmana. Bila je zadužena za zaštitu kulturne i spomeničke baštine, osobito u ratnim aktivnostima koje su se tada u Hrvatskoj upravo razbuktavale. U Ministarstvu u to vrijeme nije bilo jednostavno raditi poslove pomoćnika ministra. Ministar Pavletić bio je neosporan autoritet čiji su dolazak na sastanke ministarskog kolegija suradnici uvijek dočekivali stojeći iz poštovanja prema njegovoj osobi. Razgovori s njim bili su uvijek vrlo formalni i službeni, a sastojali su se ili od objašnjenja zadatka koji je trebalo izvršiti ili od izvješća o obavljenom zadatku, bez ćaskanja ili drugog oblika opuštenosti. Bili su osebujni i

u političkom smislu, jer je Vlatko Pavletić postao prvi ministar prosvjete i kulture u neovisnoj Hrvatskoj a da nije bio član HDZ-a (u stranku će se učlaniti tek kasnije). Njegovi pogledi na političke odnose u društvu bili su prilično liberalni, pa su mu desnije orijentirani političari često prigovarali naklonost prema ljevici, pogotovo stoga što su mu i neki pomoćnici, poput Slobodana Prosperova Novaka, koji nije bio stranački opredijeljen, a u početku je bio najvažniji pomoćnik za kulturu, i Ive Škrabala, koji je pripadao HSLS-u, bili izrazito angažirani na ljevici. Radi boljeg razumijevanja atmosfere tada u Ministarstvu napominjem da je Pavletićev pomoćnik za financije bio Stipe Milanović, otac sadašnjeg hrvatskoga premijera, koji je u Ministarstvo došao nešto kasnije iz zagrebačke gradske uprave i koji je slovio kao kadar iz komunističkog vremena, a kojega je, kako je sam govorio, u HDZ upisao Stipe Mesić. Ovdje podsjećam da je i sam Pavletić bio u komunističko vrijeme istaknuti funkcionar Saveza komunista Zagreba, pa je zbog prohrvatske kulturne aktivnosti dospio u zatvor, gdje mu je suputnik iz ćelije u Staroj Gradiški bio Hrvoje Šošić, nedvojbena desničar, koji je za Pavletićeva ministrovanja imao privilegiju posebnog savjetnika za konceptualna ekonomska pitanja i reformu udžbenika iz ekonomije za srednje škole. Pavletića će lijevi sastav vodećih ljudi Ministarstva ubrzo stajati ministarske funkcije. U Saboru ga je naime oštro kritizirao zastupnik Vice Vukojević zbog neke minorne pogreške u jednom osnovnoškolskom udžbeniku, koja se sastojala u tome što se na crtežu Hrvatske činilo da je Baranja izvan njezinih granica, a tu su pokrajinu upravo tada okupirali Srbi. Mada su ga tadašnji premijer Josip Manolić i sam predsjednik države Franjo Tuđman odgovarali od toga, Pavletić se jako uvrijedio na tu očitu provokaciju i dao neopozivu ostavku na dužnost ministra, a s njim su otišli i svi njegovi najbliži pomoćnici, među kojima čak i jezikoslovac Stjepko Težak, koji je bio daleko od političkih "kuhinja" i imao stvarnu funkciju zamjenika ministra, te je bio jedan od najmarljivijih Pavletićevih suradnika. Ostavke se

nisu tražile od ravnatelja državnih fondova koji su postojali u to vrijeme, a to su bili: u fondu za usmjereno obrazovanje Andrija Valent, u fondu predškolskog odgoja Mate Pavković, moja malenkost u fondu za osnovno školstvo te Božo Biškupić u fondu za kulturu (on je odmah zatim otišao iz Ministarstva u upravu grada Zagreba, a odatle se u Sanaderovo vrijeme vratio kao ministar i u neku ruku, nakon SDP-ovog razdoblja, Vesnin nasljednik u odijeljenom Ministarstvu kulture).

Vesna Girardi Jurkić nije pripadala pretežito liberalnom gremiju prvog sastava Ministarstva prosvjete i kulture. To je, kao i njezino članstvo u HDZ-u, tadašnja silna angažiranost kao pomoćnice ministra na spašavanju spomeničke baštine iz okupiranih područja Hrvatske, a svakako i istarsko podrijetlo (tada je bila aktualna javna polemika o autonomiji Istre koju je inicirao IDS), nedvojbeno utjecalo da joj predsjednik države povjeri dužnost nove i prve ministrice prosvjete, kulture i športa u Vladi Republike Hrvatske na koju je imenovana 15. travnja 1992. Ona je tu dužnost obavljala u tri saziva hrvatske vlade – u vrijeme premijera Franje Gregurića, Hrvoja Šarinića i Nikice Valentića, sve do razrješenja s te funkcije 18. listopada 1994. Ministricom je dakle bila 2,5 godine, što se u prvom ustavnom razdoblju, kad su se mandati brojnih ministara mjerili više mjesecima nego godinama, smatralo iznadprosječnim održanjem na ministarskoj dužnosti.

Ministarski mandat Vesna Girardi Jurkić obnašala je u najteže vrijeme za Hrvatsku u novijoj povijesti – u jeku Domovinskog rata kad je trebalo ne samo sačuvati od uništenja i pljačke materijalno i kulturno blago, nego se izboriti za goli opstanak. U tome je pokazala golemu odlučnost, požrtvovnost i energiju. Uvijek je bila u akciji i na putovanjima po Hrvatskoj obilazeći napadnute krajeve, srušene škole, muzeje i biblioteke te učenike i učitelje izbjegle iz okupiranih područja. Tih je kritičnih godina širenja agresije na Hrvatsku u Ministarstvo svakodnevno stizalo na stotine zahtjeva za zbrinjavanjem. Radilo se na tome danonoćno, ministrica

i suradnici putovali su po ugroženim krajevima, organizirali nastavu u ratnim uvjetima i po skraćenom programu. Prisjećam se premještanja cijele osnovne škole iz okupiranog Topuskog u Veli Lošinj, teških situacija u Voćinu, Osijeku i drugdje po Slavoniji, u Lici, Dalmatinskoj zagori, Zadru i Dubrovniku, drame s djecom iz Vukovara te razmještanja prognanih učitelja u škole po slobodnoj Hrvatskoj tako da su do kraja rata imali radna mjesta i plaću. Sjećam se i očajnih ljudi koji su ostali bez igdje išta i koje je trebalo saslušati, ohrabriti i vratiti u koliko-toliko normalan život. Uz sve to radilo se na reformi školskog sustava koju je trebalo dalje razvijati nakon prvih koraka ministra Pavletića, izgradnji i popravku brojnih uništenih škola, na kriznim stanjima u kulturi i pokretanju novih programa (restauratorskih centara u Istri i sjevernoj Hrvatskoj, npr. u Ludbregu). Najbliži suradnici Vesne Girardi Jurkić bili su tada za kulturu sveučilišni profesor iz Zadra Nikola Jakšić, ravnatelj Hrvatskoga restauratorskoga zavoda Ferdinand Meder, za visoko obrazovanje profesor PMF-a i filozof znanosti Srdan Lelas, za srednje obrazovanje Roksanda Krnić, za osnovno obrazovanje sveučilišni profesor iz Zagreba i teoretičar dječje književnosti Ivo Zalar, a poslije njega Ružica Šimunović, za obrazovanje hrvatske djece u inozemstvu Slavko Novokmet, za menadžment Mate Pavković, za pravna pitanja Vinko Mladineo dok sam ja bio pomoćnik za financije, a Antun Kuntarić ravnatelj državnog Zavoda za školstvo. Ta je ekipa bila prilično složna i predana poslu, uspjela se nositi sa zahtjevima ratnog stanja, silnih političkih previranja u društvu i neprestanih, opravdanih i neopravdanih udara na državnu vlast od koje se očekivala uspješna obrana zemlje, ali i podnošljiv životni standard i razvoj tek stasale demokracije.

Upravo za vrijeme Vesne Girardi Jurkić promijenjena je prvi put struktura Ministarstva kulture i prosvjete i djelokrug njegova rada. Iz Ministarstva je izdvojeno visoko školstvo i priključeno Ministarstvu znanosti i tehnologije RH polovicom 1993. pa je tako smanjeno ministarstvo nazvano, po Vesninu prijedlogu,

Ministarstvom kulture i prosvjete, čime je kulturi, kao širem pojmu, dan prioritet. Naziv će trajati samo do kraja Vesnina mandata, jer je u novoj rekonstrukciji Vlade uz Ministarstvo prosvjete i športa osnovano posebno Ministarstvo kulture. Tek će se u prvoj Sanaderovoj vladi u jedno ministarstvo spojiti znanost, cjelokupno obrazovanje i šport, dok Ministarstvo kulture i dalje postoji posebno, a to je zadržala i druga SDP-ova vlast. U Ministarstvu znanosti za vrijeme Vesnina mandata izmijenila su se čak tri ministra: Branko Jeren, Ivo Sanader i Jure Radić.

ZASLUGE

Iz današnje perspektive razdoblje Vesne Girardi Jurkić u upravljanju prosvjetom i kulturom obilježilo je nekoliko krupnih postignuća koja će biti zapisana u povijesti tih djelatnosti. Ponajprije to je zbrinutost oba ta sustava u kaotičnom stanju Domovinskog rata. Djeca su u cijeloj zemlji, u ratnim uvjetima, pohađala i završavala školske razrede, fakulteti su radili bez većih zastoja, svi učitelji i profesori, pa i oni iz okupiranih područja, imali su posao i plaću, popravljale su se školske zgrade i spomenici kulture uništeni u ratnim djelovanjima. Drugo, usprkos ratu i neimaštini akad. god. 1992./1993. započelo je u Hrvatskoj četverogodišnje obrazovanje učitelja umjesto dotadašnjeg dvogodišnjeg, čime su tadašnje pedagoške akademije uvele četverogodišnji studij razredne nastave. Bila je to vizionarska odluka ministrice koja je dovela do sveučilišnog obrazovanja učitelja uvođenjem bolonjskog procesa 2005. godine. Treće, Vesna Girardi Jurkić je donijela rješenje Ministarstva o odobrenju *Hrvatskoga pravopisa* M. Moguća, B. Finke i S. Babića za uporabu u školama 1994., temeljem kojega je izdano nekoliko izdanja kasnijih godina. Taj čin ima posebno kulturno značenje u svjetlu činjenice da nijedan ministar nakon nje, sve do danas, nije ni za jedan drugi pravopis donio takvo rješenje zbog čega je, nekontroliranom pojavom no-

vih pravopisa, došlo do današnjeg pravopisnog kaosa i postojanja pet istodobnih pravopisa među kojemu jedini pravi legitimitet ima upravo pravopis koji je ona odobrila i odobno potpisala.

Usprkos njezinoj očitoj učinkovitosti i kreativnosti na ministarskoj dužnosti mediji je, međutim, uglavnom nisu povoljno pratili. Osobito su bili zajedljivi prema njoj u “Globusu” i “Feralu” donoseći senzacije iz njezina života, najčešće bez stvarne osnove. Zbog takvih je ispada bila nesretna i ogorčena, ali ih je i brzo zaboravljala. Veliki je odjek imao porez na šund koji je razrezala “Feralu” i koji je digao silnu halabuku te ga je uskoro ukinula. Donoseći o tome odluku prema zaključku Vlade bila je svjesna da će je razapinjati lijevi mediji, no izvela je to u uvjerenju da tom listu ipak treba jasno pokazati pa barem i silom vlasti, kako je u nekim napisima prevršio svaku mjeru. Budućnost joj je nestankom “Ferala” s medijske scene u neku ruku dala za pravo.

Kao i svaki političar njezina ranga i Vesna Girardi Jurkić je imala oporbu u vlastitoj i drugim strankama, u samom Ministarstvu i u dijelu javnosti. Osobito ju je pritiskao sindikat srednjih škola koji je tada vodila Vesna Kanižaj, u pregovorima vrlo prevrtljiva i nepredvidiva sugovornica. Među srednjoškolskim ravnateljima stvorila se i oporbena skupina koja je svoje primjedbe o stanju u prosvjeti početkom 1994., uz pomoć nekih visokih činovnika, vrlo kritički predočila i predsjedniku države. Sindikat je u rujnu 1994. organizirao štrajk za veće plaće, što je ometalo početak školske godine, no pogubnije je bilo to što je upravo tada u prvi posjet Hrvatskoj dolazio papa Ivan Pavao II. pa je taj štrajk shvaćen kao nered koji ne respektira važne državne interese. Stoga tu krizu Vesna Girardi Jurkić nije željela i mogla politički preživjeti, ponajprije zbog novih političkih odnosa u vrhu vlasti gdje su prevladali političari koji više nisu računali na nju. Predsjednik Tuđman, mada ju je osobito poštovao, donio je odluku o njezinu razrješenju 18. listopada 1994. godine. Nakon toga njezino se Ministarstvo raspalo na dva, a naslijedili su je Ljilja Vokić na mjestu ministrice prosvjete i športa i Zlatko Vitez na mjestu mi-

nistra kulture. Dogodilo se to nakon čudnih zakulisnih igara koje su mi također poznate, ali ovdje nije mjesto da o njima potanje govorim. Reći ću samo to da su za ministra prosvjete predsjednik Tuđman i premijer Valentić već bili izabrali posve drugu osobu, no u posljednji je čas odluka promijenjena zahvaljujući jakim lobistima iz sjene.

Smjena s ministarske dužnosti, što je uobičajena posljedica nestalnosti i rizika takvih službi, nije Vesnu obeshrabrila ni porazila. Štoviše, njezina potvrđena stručna izvrsnost, širina političkog iskustva, marljivost i upornost na novi su način došli do izražaja na novoj funkciji prve hrvatske veleposlanice u UNESCO-u, koju je obnašala do 2001. No, to je tema za novi zapis o vrijednostima za hrvatsku državu i kulturu, koje je u toj ulozi postigla. Kao što posebno treba pisati i o njezinim velikim prinosima arheologiji kao djelatnosti i kao znanosti, ponajprije u Istri, ali i na općehrvatskoj i međunarodnoj razini. Zapravo, za potpuno osvjetljavanje osobe i stvaralaštva Vesne Girardi Jurkić trebao bi poseban skup, a ja predlažem da Hrvatski studiji, koji za današnji skup zaslužuju posebnu pohvalu, odluče da o njoj izdaju posebnu knjigu. I neka to bude početak niza kroatoloških monografija o velikim ženama u hrvatskoj prošlosti i sadašnjosti među kojima Vesni Girardi Jurkić svakako pripada jedno od istaknutih mjesta.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE RADOVA (1973.-2012.)

Bibliografija radova sastavljena je prema postojećim bibliografijama. S obzirom na velik broj bibliografskih jedinica i na njihovu raznovrsnost, izbor građe je raspoređen kronološki u četiri osnovne grupe:

1. Autorske knjige, monografije, vodiči
2. Prilozi u knjigama / monografijama

3. Znanstveni radovi

4. Stručni radovi

<i>Skraćenice:</i>	
<i>ACRS</i>	<i>Atti</i> , Centro di ricerche storiche, Rovigno – Trieste
<i>AP</i>	<i>Arheološki pregled</i> , Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd - Ljubljana
<i>AV</i>	<i>Arheološki vestnik</i> , Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo, Ljubljana
<i>IM</i>	<i>Istarski mozaik</i> , Pula
<i>HA</i>	<i>Histria archaeologica</i> , Arheološki muzej Istre, Pula
<i>HAG</i>	<i>Hrvatski arheološki godišnjak</i> , Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb
<i>Hanq</i>	<i>Histria antiqua</i> , Međunarodni istraživački centar za arheologiju, Brijuni-Medulin, Pula
<i>HH</i>	<i>Histria historica</i> , Povijesno društvo Istre, Pula
<i>Izdanja</i>	<i>Izdanja</i> , Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb

<i>Skraćenice:</i>	
<i>JZ</i>	<i>Jadranski zbornik</i> , Povijesno društvo Istre i Rijeke, Pula - Rijeka
<i>KAMI</i>	<i>Katalozi</i> , Arheološki muzej Istre, Pula
<i>Quaderni</i>	<i>Quaderni</i> , Centro di ricerche storiche, Rovigno – Trieste
<i>MK</i>	<i>Monografije i katalozi</i> [Monografie e cataloghi], Arheološki muzej Istre, Pula
<i>MPDI</i>	<i>Materijali</i> , Povijesno društvo Istre, Pula
<i>PZ</i>	<i>Prilozi o zavičaju</i> , Čakavski sabor – Katedra Pula, Pula
<i>VAPD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku</i> , Arheološki muzej, Split
<i>ŽA</i>	<i>Živa antika</i> , Filozofski fakultet, Skopje

Autorske knjige, monografije, vodiči

1. “Istraživanje dijela rimske inzule na Usponu Frana Glavinića broj 6. Prilog topografiji antičke Pule” [Fouilles effectuées dans une insula romaine au No. 6, rue Frane Glavinić. Annexe à la topographie de la Pula antique], Pula 1973.
2. “Spomenici Istre” / “Monumenti dell’Istria” / “Monuments

d'Istria", vol. 1, Pula 1981.

3. "Pula. Antička baština Pule" / "Das antike Erbgut der Stadt Pula" / "The Antique Heritage of Pula" / "Il patrimonio antico di Pola" / "Heritage antique de Pula", Pula 1986.

4. "Museum Archaeologicum Histriae. Res delectae", vol. I, Pula 1987.

5. "Duhovna kultura antičke Istre. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre" [La cultura spirituale dell'Istria antica / I culti religiosi nel processo di romanizzazione dell'Istria antica], Zagreb 2005.

6. "Istrien. Kroatien" (Kurzmonographie), Zagreb 2006.

7. "Istria. Croatia (Monographia), Zagreb 2007.

8. "Putovima antičkih bogova u Istri" / "Paths of ancient Gods in roman Istria", Pula 2009.

9. "Vižula. Skriveni svijet antike / Un antico mondo nascosto" (mini monografija), Pula 2011. (koautor: Kristina Džin).

10. "Vižula. The hidden World of Antiquity / Eine Welt voller Geheimnisse aus der Antike" (mini minigraphy), Pula 2011. (koautor: Kristina Džin).

Prilozi u knjigama i monografijama

1. "Od prehistorije do mletačke vladavine" [Dalla preistoria al dominio Veneziano], *Poreč - monografija* [Poreč - monografija], Poreč 1975, 11-14.

2. "Arheološki lokaliteti Istre", *Istra, turistički vodič*, Pula 1982, 46-49.

3. "Muzeji, galerije, lapidariji i biblioteke", *Istra, turistički vodič*, Pula 1982, 49-67.

4. "Počeci", *Pazin - monografija*, Beograd 1982, 26-34.

5. "Novi životni tokovi", *Pazin - monografija*, Beograd 1982, 34-38.

6. "Pula from its Beginnings", *Pula, a City to Measure* (mono-

graphy), Pula 1985, 24-52.

7. "Od prahistorije do moderne umjetnosti" / "Dalla preistoria all'arte moderna", *Bujština / Il Buiese*, Rijeka 1985, 335-351.

8. "Kolonizacija i rimska uprava" / "Colonizzazione e amministrazione romana", *Bujština / Il Buiese*, Rijeka 1985, 27-34.

9. "Les localites archeologiques d'Istrie, *Istra – guide touristique*, Pula 1990, 62-67.

10. "Musées, galleries, lapidaires et bibliothèques d'Istrie", *Istra – guide touristique*, Pula 1990, 67-89.

11. "Pola", *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, secondo supplemento, 1971-1994*, vol. IV, Istituto della enciclopedia fondata da Giovanni Treccani S.p.a., Roma 1996, 395-397.

12. "Poreč/Parentium", *Ciudades Antiguas del Mediterraneo*, Barcelona 1998, 144-145.

13. "Pula /Pola", *Ciudades Antiguas del Mediterraneo*, Barcelona 1998, 146-149.

14. "L'Istria in epoca antica e tardoantica", *Istria magica, Patrimonio storico-culturale croato 1999*, catalogo, Pula 1999, 6-7.

15. "Istrien in der Antike und der Spatantike", *Der Zauber Istriens. Eine Ausstellung über kroatische Geschichte, Kunst und Kultur 1999*, Pula 1999, 31-42.

16. "L'Istrie dans l'Antiquité et la basse Antiquité", *Istrie Magique. Patrimoine historique et culturel de la Croatie 2000*, Pula 2000, 6-7.

17. "Istria in the Roman and Late Roman periods", *The Magic of Istria. An Exhibition of Croatian History, Art and Culture 2000*, Pula, 2000 29-42.

18. "The continuity of fortification in Istria, Croatia", *Muralles de Ciudades romanas en el Occidente del Impero. Lvcvs Avgvsti como paradigma*, Lugo 2007, 115-130.

19 "Antička spomenička baština Pule" / "Roman architectural heritage of Pula", *Arheologija i turizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2009, 178-185 (koautrica: Kristina Džin).

20. “Šetnja istarskim arheološkim parkovima” / “A Tour of the Archaeological Parks of Istria”, *Arheologija i turizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2009, 186-198 (koautrica: Kristina Džin).
21. “Odras arheoloških istraživanja Antuna Gnirsa na području Istre”, *Anton Gnirs. Arheološki tekstovi*, Istra kroz stoljeća, kolo XIII, knj. 70, Pula 2009, 225-242.
22. “Povijesni i gospodarski razvitak južne Istre u antici”, *Monografija općine Medulin*, Općina Medulin, Medulin 1913, 44-63.

Znanstveni radovi

1. “Obiteljski portreti na nadgrobnim stelama zbirke Arheološkog muzeja Istre u Puli”, *IM*, god. 7, br. 3-4, Pula 1969, 55-63.
2. “Meduze na reljefima Antičke zbirke Arheološkog muzeja Istre u Puli”, *HA*, god. 1, sv. 2, Pula 1970, 27-52.
3. “Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba”, *HA*, god. 3, sv. 1, Pula 1972, 41-76.
4. “Portreti na nadgrobnim stelama Zbirke Arheološkog muzeja Istre u Puli”, *JZ*, sv. 8, Pula-Rijeka 1973, 359-382.
5. “Arte plastica del culto come determinante l’esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana”, *ACRS*, sv. 5, Rovigno-Trieste 1974, 3-48.
6. “The Cult of Magna Mater in the Region of Istria”, *ŽA*, god. 25, sv. 1-2, Skopje 1975, 285-298.
7. “Nadgrobni spomenici kao komponenta lociranja antičkih nekropola grada Pule i okolice”, *JZ*, sv. 9/1973-1975, Pula-Rijeka 1975, 309-334.
8. “Izbor antičke kultne plastike na području Istre”, *Materijali*, Zadar 1976, 209-223.
9. “Monumenti romani sul territorio di Piquente e di Rozzo”, *ACRS*, vol. 8, Rovigno-Trieste 1978, 9-38.
10. “Skulptura Atisa iz Pule. Nov prilog poznavanju Atisovog

kulta”, *JZ*, sv. 10/1976-1978, Pula-Rijeka 1978, 157-188.

11. “Rezultati paleontološko-petrografske analize uzoraka s lokaliteta rimske gospodarske vile u Červaru”, *JZ*, sv. 10/1976-1978, Pula-Rijeka 1978, 427-438.

12. “Novija istraživanja urbane jezgre antičke Pule, 1975-1976”, *Izdanja*, sv. 3, Split 1978, 95-107.

13. “Nov prilog poznavanju edila u antičkoj Puli”, *ŽA*, god. 28, vol. 1-2, Skopje 1978, 361-367.

14. “Kultovi plodnosti na području antičke Istre”, *Zbornik radova 26. Sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Rijeka 1978, 37-47.

15. “Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo”, *ACRS*, sv. 9, Rovigno-Trieste 1979, 266-298.

16. “Promontore antica”, *ACRS*, sv. 9, Rovigno-Trieste 1979, 249-261.

17. “Rimska žarna nekropola na Funtani pod Buzetom”, *HA*, god. 10, sv. 2, Pula 1979, 51-73.

18. “Kontinuitet štovanja antičkih kultova u periodu učvršćivanja kršćanstva na području Istre”, *AV*, sv. 30/1979, Ljubljana 1979, 208-217.

19. “Il territorio di Pomer alla luce del materiale archeologico”, *ACRS*, sv. 10, Rovigno-Trieste 1980, 103-111.

20. “Nuovi rinvenimenti nella necropoli romana di Fontana sotto Piguenta”, *ACRS*, sv. 11, Rovigno-Trieste 1981, 43-54.

21. “Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba”, *HH*, god. 4, sv. 2, Pula 1981, 77-106.

22. “Medolino e i suoi dintorni della preistoria al medioevo”, *ACRS*, sv. 11, Rovigno-Trieste 1981, 7-49.

23. “Lo sviluppo di alcuni centri economici sulla costa occidentale dell’Istria dal I al IV secolo”, *ACRS*, sv. 12, Rovigno-Trieste 1982, 7-31.

24. “La continuità edilizia delle ville rustiche romane in Istria durante la dominazione bizantina”, *Akten*, II/4 (=Jahrbuch des

- Österreichischen Byzantinistik, vol. 34/4), Wien 1982, 585-594.
25. "I nomi delle colonie e dei municipi sulle epigrafi romane in Istra", *ACRS*, sv. 13, Rovigno-Trieste 1983, 7-17.
26. "I mosaici antichi dell'Istria", *Atti, III Colloquio internazionale sul mosaico antico*, Ravenna 1984, 167-176.
27. "La continuità dei culti illirici in Istria durante il periodo romano", *ACRS*, sv. 14, Rovigno-Trieste, 1984, 7-24.
28. "Autohtoni kultovi i njihov odnos prema grčkoj i grčko-rimskoj religiji u antičkoj Istri", *JZ*, vol. 12/1982-1985, Pula-Rijeka 1985, 273-286.
29. "Nalaz rimskog žarnog groba na "Marsovom polju" u Puli. Prilog poznavanju topografije rimskih nekropola u Puli", *HA*, sv. 15-16, Pula 1985, 31-44.
30. "L'Istria nell'epoca romana", *MK*, sv. 1., Pula 1985, 54-66.
31. "Contributo alla storia di Parenzo fino al dominio di Venezia", *ACRS*, sv. 16, Rovigno-Trieste 1986, 19-31.
32. "Collezione d'arte sacra della Chiesa parrocchiale di S. Biagio – Dignano", *MK*, sv. 1, Pula 1985, 142-147.
33. "Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba", *Izdanja*, god. 11, sv. 1, Pula 1987, 65-80.
34. "Antička i kasnoantička nekropola Burle kod Medulina. Prethodni izvještaj 1979-1981", *Izdanja*, god. 11, sv. 2, Pula 1987, 167-188.
34. "I nomi delle colonie e municipi sulle epigrafi romane in Istria", *Praktika. Actes di VIII Congrès international d'epigraphie Greque et Latine*, vol. B', Ipoirgeio politisnoi jai episthnon, Athen 1987, 353-373.
35. "Najstarija prošlost Marčane i okolice", *PZ*, sv. 5, Pula 1987, 189-194.
36. "Istria in the context of the 10th Italic Region "Venetia et Histria" as a border area of the Roman Empire", *Balkanica*, sv. 18-19, Beograd 1988, 109-114.
37. "I risultati delle recenti indagini scientifici ed archeologici in Istria nel contesto della sua posizione storico-culturale di con-

fine tra l'Oriente e l'Occidente", *La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di comunicazioni*, Padova 1990, 447-451.

38. "New techniques and the renovation of destroyed elements of cultural heritage", *The Cultural Dimension of Scientific and Technological Development*, Zagreb 1994, 65-70 (koautor: Ferdinand Meder).

39. "Arheološka spomenička baština u urbanim cjelinama i pejzažnom prostoru Istre", *Hanq*, sv. 1, Pula 1995, 15-36.

40. "History of the research on Nesactium and its achaeological and historical significance", *Hanq*, sv. 2, Pula 1996, 15-24.

41. "Antički hramovi na forumu u Nezakciju", *Hanq*, sv. 2, Pula 1996, 81-90.

42. "Uloga UNESCO-a u razvitku kulturnih odnosa s Republikom Hrvatskom", *Zbornik Diplomatske akademije*, god. 2, vol. 2, Zagreb 1997, 101-104.

43. "Korištenje kamenja u gradnji amfiteatra u Puli", *Hanq*, sv. 3, Pula 1997, 21-28.

44. "Dva kulturna centra rimske Istre", *Hanq*, sv. 4, Pula 1998, 23-36.

45. "Periodizacija izgradnje antičkog foruma u Puli", *Hanq*, sv. 5, Pula 1999, 11-19.

46. "Kontinuitet utvrđivanja u Istri", *Hanq*, sv. 6, Pula, 2000, 9-20

47. "Aspect in the Marketing of the Croatian Cultural Heritage in Tourism", *Zbornik radova: Marketing države – marketing hrvatske države*, Zagreb-Pula 2001, 113-117.

48. "Egipatski kultovi u ozračju antičke Istre" / "Egyptian Cults in the Atmosphere of Antique Istria", *KAMI*, br. 59, Pula, 2001, 6-17.

49. "Voda kao izvor života antičke Pule" / "Water - the Source of Life of the Antique Pula", *KAMI*, br. 61, Pula, 2001, 8-21.

50. "Najznačajnije nekropole i groblja u prapovijesnoj, antičkoj i ranosrednjovjekovnoj Istri", *Hanq*, sv. 8, Pula, 2002, 11-36.

51. "Istra u rimsko doba" / "Istria in the Roman Period", *MK*, sv.

13, Pula, 2002, 15-37.

52. "Značaj rimskih nekropola u Istri" / "The importance of the Roman Necropolises in Istria", *MK*, sv. 13, Pula, 2002, 39-82 (koautrica: K.Džin).

53. "The History of research of the amphitheater in Pula", *Hanq*, sv. 9, Pula 2003, 19-69.

54. "Izvori i vodoopskrba antičke Pule", *Hanq*, sv. 10, Pula 2003, 11-21.

55. "Storia delle ricerche sull'anfiteatro di Pola", *ACRS*, sv. 33, Rovigno-Trieste 2003, 9-62.

56. "Culti e riti di Pola antica e del suo agro", *ACRS*, sv. 34, Rovigno-Trieste 2004, 3-31.

57. "Istria on the crossroads of the economic and trading routs in the north Adriatic area", *Hanq*, sv. 12, Pula 2004, 11-23.

58. "Kultovi i vjerovanja rimske Pule", *Pula 3000 Pola, Prilozi za povijesnu sintezu*, Pula 2004, 89-100.

59. "Reliefs and sculptures of deities and mythological representation as determining factors of the spiritual life in antique Istria", *The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, Zagreb 2005, 191-195.

60. "Autochthonous and syncretized deities in antique Istria", *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević*, *International Conference on issues in Ancient Archaeology*, Zagreb 2005, 271-278.

61. "Rimska villa rustica u Červar Portu (Hrvatska)" / "Roman villa rustica in Cervar Porat (Croatia)", *KAMI*, br. 67, Pula 2005, 4-52.

62. "Scavi archeologici effettuati nel secondo settore della villa rustica a Porto Cervera, Parenzo – oleificio (II) – campagna di scavi 1977-1980", *ACRS*, sv. 35, Rovigno-Trieste 2005, 29-49.

63. "Cults in Roman Istria", *Hanq*, sv. 13, Pula 2005, 17-38.

64. "Roman villa rustica in Červar Porat (Croatia), Excavation and Presentation", *Balàcai közlemények*, sv. 9, Veszprem-Balaca 2005, 251-268.

65. "Instrumenta domestica – stupanj istraženosti u Istri", *Hanq*, sv. 14, Pula 2006, 13-20.
66. "Rimski kompleks maritimne vile u Valbandonu (Fažana)", *Fažanski libar*, Fažana 2006, 45-53.
67. "Lokalitet: Vižula. Naselje: Medulin. Općina: Medulin. Pravni status: R-444. Razdoblje: antika/kasna antika. Vrsta radova: zaštitno iskopavanje, konzervacija i prezentacija", *HAG*, sv. 2, Zagreb 2006, 250-253.
68. "Agrippina's portrait in connection with roman female portraits from Ager Polensis and Ager Nesactiensis", *VAPD*, sv. 99, Split 2006, 113-121.
69. "Isola del Vescovo / Vižula. Complesso marittimo residenziale antico e tardoantico nei pressi di Medolino. Campagna di ricerche 2005", *ACRS*, sv. 36, Rovigno-Trieste 2006, 473-486.
70. "Lokalitet; Vižula. Naselje: Medulin. Grad/općina: Medulin. Pravni status: R-444. Razdoblje: A. Vrsta radova: zaštitno iskopavanje, konzervacija i prezentacija", *HAG*, sv. 3, Zagreb 2007, 279-283 (koautrica: Kristina Džin).
71. "Archaeological researches of the maritime r̄Roman / Late Roman Villa on the Vižula peninsula (Isola del Vescovo) near Medulin in 2006 and 2007", *Hanq*, sv. 15, Pula 2007, 473-478.
72. "Kamene posude iz Červara" [Ston Vessels from Červar], *Hanq*, sv. 15, Pula 2007, 509-516 (koautori: Zrinka Simić-Kanaet, Darko Tibljaš).
73. "Castelli aquae, the main water supply in Ager Polensis et Nesactiensis in south Istria (Croatia)", *Proceedings: Second International Conference on Waters in Protected Areas*, Zagreb 2007, 161-164.
74. "Alcune caratteristiche tipologiche delle cisterne romane dell'Istria meridionale", *ACRS*, sv. 37, Rovigno-Trieste 2007, 63-89.
75. "Some new Greek and Latin inscriptions nominating gods in Istria (Croatia)", *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, sv. 1, Barcelona 2007, 747-751.

76. “Spoznaje o antičkoj maritimnoj vili na Vižuli kod Medulina (istraživanja 2006. i 2007. godine)”, *I. Porečki susret arheologa. Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*, sv. 1, Poreč 2008, 89-104.
77. “Late Antique hearths in the roman residential villa on the Vižula peninsula near Medulin. Campaign 2007”, *Hanq*, sv. 16, Pula 2008, 161-168.
78. “Rezidencijska antička vila na Vižuli” / “Antique Residential Villa at Vižula”, *KAMI*, br. 76, Pula 2008, 5-15.
79. “Il centro di culto romano nella villa residenziale sulle Isole Brioni (*Insulae Pullariae*). Contributo alla conoscenza dei centri di culto e delle ville antiche in Istria”, *ACRS*, sv. 38, Rovigno-Trieste 2008, 19-36.
80. “Urbana arheologija u Istri. Istraživanja i prezentacija”, *Hrvatska arheologija*, Zagreb 2009, 591-637.
81. “Il Museo Archeologico dell’Istria a Pola. Sessant’anni di attività in Croazia, 1947-2007”, *Quaderni*, sv. 20, Rovinj 2009, 7-66 (koautrica: Kristina Džin).
82. “Interior *limes* in Late Roman Istria (Croatia), *Limes XX. Estudios Sobre la frontera romana*, sv. 1, Anejos de Gladius, sv. 13, 119-124.
83. “Pomorski i kopneni putovi kao uvjet gospodarskog i duhovnog prosperiteta antičke Istre”, *Hanq*, sv. 17, Pula 2009, 13-24.
84. “Jupiter-Ammon - the group decoration on the Forum in Colonia Pola (Croatia)”, *Jurišičev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*, Zagreb 2009, 190-197.
85. “Dvije rimske geme iz Burnuma iz baštine Luje Maruna”, *Zbornik o Luji Marunu*, Šibenik-Zadar-Zagreb 2009, 132-138.
86. “Decorazioni mitologiche del foro romano di Pola”, *ACRS*, sv. 39, Rovigno 2009, 9-31.
87. “Scavi recenti di una villa dell’epoca Costantiniana a Medulin (Croatia)”, *Il Cristianesimo in Istria fra Tarda Antichità e Alto Medioevo. Novità e riflessioni*, sv. XX, Città di Vaticano 2009, 169-90. “Predmeti umjetničkog obrta i duhovnog razvitka

stanovnika antičke Istre”, *Hanq*, sv. 19, Pula 2010, 19-28.

88. “Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri”, *Godišnjak*, knj. 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2010, 81-98.

89. “Statues of Roman Emperors in Pula, Croatia”, *Roma y las provincias: modelo y difusión, Hispania antigua*, sv. 1, Mérida-Tarragona 2010, 121-127.

90. “Anelli romani con motivi mitologici e simbolici dalla necropoli antica di Burle presso Medolino”, *ACRS*, sv. 40/1, Rovigno 2010, 9-33.

91. “Hrvatska misija pri Organizaciji ujedinjenog naroda za prosvjetu, znanost i kulturu u Parizu, 1995-2001.”, *Sjećanja i prilozi za povijest diplomacije Republike Hrvatske*, knj. II., Zagreb 2010, 167-193.

92. “Roman spolia from necropolises and their reuse for reinforcing Late Antique city walls and for building edifices of the modern era in Pula”, *Hortus artium medievalium*, sv. 17, Zagreb-Motovun 2011, 23-28.

93. “Jantarni prsten iz rimske nekropole Burle kod Medulina u svjetlu korištenja jantara u antici”, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 27, Zagreb 2010, 161-168.

94. “Circumstances of discovery of the first ceramic kiln in northern Adriatic in Červar-Porat in 1976”, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica 23.-24. listopada 2008*, Crikvenica 2011, 53-64.

95. “Kasnoantička ognjišta u ruralnim i rezidencijskim vilama antičke Istre. Pokazatelji transformacije objekata od 5. do 7. stoljeća”, *Zbornik u čast Miroslava Bertoše*, knj. 2, Pula – Pazin 2011, 1-16.

96. “Dvije rimske gme s nekropole Burle kod Medulina”, Kačić - *Zbornik u čast Emilija Marina*, sv. XVI-XLIII, Split 2009.-2011, 595-604.

97. “La specificità dello sviluppo urbanistico di Pola romana”, Atti

e memorie, sv. CXI della Raccolta (LIX della Nuove Serie), Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Trieste 2011, 185-204.

98. "Stambene zgrade, njihova dekoracija i oprema stanovanja u rimskoj Puli. Neku primjeri", *Hanq*, sv. 20, Pula 2011, 77-90.

99. "Rimska žarna nekropola na Pintoriji kod Buzeta. Istraživanje 1978. i 1979, godine", *Buzetski zbornik*, sv. 39, Buzet 2012, 11-27.

100. "Ancient cults as patrons of seafaring and saefarers in Istria", *Hanq*, sv. 21, Pula 2012, 129-152.

104. "The *Cavae Romanae* quarry. Properties and use of the stone for the Amphitheatre in Pula (Croatia)", *Documenta*, sv. 23 (Interdisciplinary Studies on Ancient Stone), Tarragona 2012, 640-644.

105. "Rimski vodoopskrbni sustavi na fažanskom priobalju", *Fažanski libar*, sv. 4, Amforapress Pula, Općina Fažana, Fažana 2012, 33-47 (ISBN 978-953-6453-14-6).

Stručni radovi

1. "Razvoj i rezultati muzejsko-pedagoške službe Arheološkog muzeja Istre u Puli", *Istra*, sv. 4, Pula 1975, 73-93.

2. "Antički natpis iz Barbana", *Zbornik Barban i Barbaniština*, sv. 3, Pula 1976, 177-182.

3. "Continuazione dei culti ilirici durante il periodo romano nella regione d'Istria, *Résumés des communications*, IXe Congrès, Nice 1976, 589.

4. "Pula - Forum, rimski objekt iza Dijaninog hrama", *AP*, sv. 18, Beograd 1976, 98-101.

5. "Pula, nalaz rimskih pločnika", *AP*, sv. 18, Beograd 1976, 105-108.

6. "Boris Bačić", *Pazinski memorijal*, sv. 7, Pazin 1977, 245-274 (koautor: M. Jurkić).

7. "Antički mozaici Istre", *KAMI*, br. 1, Pula 1979, bez pag.

8. "The Indigenous Cults in their Relation to Hellenistic and Graeco-Roman Religion in Ancient Histria", *Summary of the Communications*, VIIe Congrès de la Federation Internationale des Association d'Etudes Classique, Budapest 1979.
9. "Antički teatar na tlu Jugoslavije", *KAMI*, br. 2, Pula 1980.
10. "Burle, Medulin, Istra - antički kosturni grob sa stelom", *AP*, sv. 21, Beograd 1980, 114-115.
11. "Novi nalazi s antičke nekropole u Buzetu", *Buzetski zbornik*, sv. 4, Buzet 1980, 67-71.
12. "Pula - nalaz ranokršćanskog mozaika i sarkofaga", *AP*, sv. 21, Beograd 1980, 137-140.
13. "Rezultati hidroarheologije u Istri", *Istra*, sv. 10, Pula 1980, 51-60.
14. "Antički mozaici Istre" / "I mosaici antichi dell'Istria", *KAMI*, br. 4, Pula 1981.
15. "Izložbena djelatnost Arheološkog muzeja Istre u Puli, 1950-1980. U povodu 180. godišnjice prve muzejske zbirke u Puli", *HH*, god. 4, sv. 2, Pula 1981, 157-170 (koautor: M. Jurkić).
16. "Prilog za studijsku sintezu o antičkim mozaicima Istre", *Dometi*, br. 5, Rijeka 1981, 51-60.
17. "Skarabej - mitološki simbol sunca" / "Lo scarabeo - simbolo mitologico del sole", *KAMI*, br. 5, Pula 1981.
18. "Medicina antičkog doba" / "Die Medizin der Antike", *KAMI*, br. 7, Pula 1982, 3-7.
19. "Rimska žarna nekropola Pintorij kod Buzeta" / "Pintorio-necropoli romana a incinerazione presso Pinguente", *KAMI*, br. 9, Pula 1982, 12-13.
20. "Kasnoantička nekropola Burle kod Medulina" / "La necropoli tardoantica di Burle presso Medolino", *KAMI*, no. 9, Pola, 1982, 14-15.
21. "Rimska građevina iza Dijaninog hrama u Puli" / "L'edificio romano dietro il tempio di Diana a Pola", *KAMI*, br. 9, Pula 1982, 16-17.
22. "Postanak i razvitak novca" / "Origine ed evoluzione della

- moneta”, *KAMI*, br. 11, Pula 1982, 2.
23. “Povijest istraživanja Nezakcija” / “Storia delle indagini a Nesazio”, *KAMI*, br. 12, Pula 1983, 4-7.
24. “Rimski municipij Nezakcij” / “Il municipio romano di Nesazio”, *KAMI*, br. 12, Pula 1983, 10-13.
25. “Prošlost i sadašnjost Izidinog svetišta u Filama” / “Passato e presente del santuario di Isi a File”, *KAMI*, br. 13, Pula 1983, 1-6.
26. “Pazin i Pazinština u antičko doba”, *KAMI*, br. 15, Pula 1983.
27. “Područje Karojbe od prapovijesnih vremena do kasne antike”, *Karobja i okolica, Zbornik*, sv. 1, Karojba 1983, 47-55.
28. “Sakralna umjetnost Vodnjana i okolice”, *KAMI*, br. 18, Pula 1984, 5-6.
29. “Pregled povijesti Župne crkve Sv. Blaža. Riznica sakralnih dragocjenosti”, *KAMI*, br. 18, Pula 1984, 9-13 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).
30. “Archeologia e arte dell’Istria romana”, *Arch*, br. 9, Roma 1985, 30-35.
31. “Catalogo degli oggetti dell’epoca romana”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 67-96 (koautori: R. Matijašić, F. Juraš-Monfardin, V. Kovačić).
32. “Il municipio romano di Nesazio (Nesactium)”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 70-71.
33. “Pola, edificio romano con il mosaico rappresentante la punizione di Dirce”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 75.
34. “L’edificio romano dietro il tempio di Diana a Pola”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 83.
35. “Pintoria - necropoli romana a incinerazione presso Pinguente”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 85.
36. “Brioni, Castrum bizantino”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 92-93.
37. “Catalogo degli oggetti d’arte sacra”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 149-165 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).
38. “Sculpture e oggetti ligne”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 152 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).
39. “Dipinti”, *MK*, sv. 1, Pula 1985, 152 (koautori: M. Jelenić, I.

Lentić).

40. "Reliquiari", *MK*, sv. 1, Pula 1985, 154 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).

41. "Reliquiari in vetro", *MK*, vol. 1, Pola, 1985, 155 (coautori: M. Jelenić, I. Lentić).

42. "Reliquiari in metallo e vetro", *MK*, sv. 1, Pula 1985, 156-157 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).

43. "Reliquiari in legno e vetro", *MK*, sv. 1, Pula 1985, 159 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).

44. "Arredi sacri", *MK*, sv. 1, Pula 1985, 163 (koautori: M. Jelenić, I. Lentić).

45. "Najstarija prošlost Ližnjana", *PZ*, sv. 4, Čakavski sabor, Katedra u Puli, Pula 1986, 275-287.

46. "Od pojave čovjeka do novog vijeka", *Marušići* [monografija], Marušići 1987, 23-26.

47. "Četiri desetljeća Arheološkog muzeja Istre" / "Quattro decenni del Museo Archeologico dell' Istria", *KAMI*, br. 33, Pula 1987.

48. "Djelatnost dubokog traga. 40. godina muzejske djelatnosti i zaštite spomenika kulture Arheološkog muzeja Istre (1947-1987)", *Glas Istre*, god. 44, br. 268, Pula 1987, 7.

49. "Poluprazne dvorane muzeja. 40 godina muzejske djelatnosti i zaštite spomenika kulture Arheološkog muzeja Istre (1947-1987)", *Glas Istre*, god. 44, br. 269, Pula 1987, 13.

50. "Diplomatska borba za kulturna dobra. 40 godina muzejske djelatnosti i zaštite spomenika kulture Arheološkog muzeja Istre (1947-1987)", *Glas Istre*, god. 44, br. 270, Pula 1987, 13.

51. "Vraćanje kulturnih dobara iz Italije. 40 godina muzejske djelatnosti i zaštita spomenika kulture Arheološkog muzeja Istre (1947-1987)", *Glas Istre*, god. 44, br. 271, Pula 1987, 12.

52. "Znanost narodu. 40 godina muzejske djelatnosti i zaštite spomenika kulture Arheološkog muzeja Istre (1947-1987)", *Glas Istre*, god. 44, br. 272, Pula 1987, 8.

53. "Glava starijeg muškarca (Old man' head)", *Antički portret u*

Jugoslaviji (katalog), Beograd 1987, 150 (kat. br. 52).

54. "Glava žene (Female head)", *Antički portret u Jugoslaviji* (katalog), Beograd 1987, 156-157 (kat. br. 64).

55. "Nadgrobnna stela Kvinta Labijena Molija (Stela of Quintus Labienus Mollio)", *Antički portret u Jugoslaviji* (katalog), Beograd 1987, 169-170 (kat. br. 91).

56. "Arheološka istraživanja amfiteatra u Puli" / "Indagini archeologiche nell'anfiteatro di Pola", *MPDI*, sv. 5, Pula 1988, 21-22, 77-79.

57. "Povijesni i umjetnički razvoj Istre od IX do XVII stoljeća" / "Lo sviluppo storico e artistico dell'Istria dal IX al XVII secolo" / "Historical and Artistic development of Istria from the 9th to the 17th century", *MK*, sv. 7, Pula 1989, 15-21.

58. "Prologomena arheoloških istraživanja na forumu u Puli (1987-1988)" / "Prologomeni alle indagini archeologiche sul foro di Pola (1987-1988)", *KAMI*, br. 44, Pula 1989, 3-6.

59. "Cap d'un anciana", *Retrats antics a Iugoslàvia*, Fundació Caixa Barcelona, Barcelona 1989, 118.

60. "Cap femení", *Retrats antics a Iugoslàvia*, Fundació Caixa Barcelona, Barcelona 1989, 119.

61. "Prof. dr. Branko Marušić (1926.-1991.)", *JZ*, sv. 14, Pula-Rijeka 1991, 291-296.

62. "Arheološka istraživanja - ishodišta formiranja Arheološkog muzeja Istre u Puli" / "Archaeological Researches - Starting Points of the Establishing of the Archaeological Museum of Istria in Pula", *Knjiga sažetaka Znanstvenog skupa: Muzej - jučer, danas, sutra*, Zagreb 1996, 36-37.

63. "Antique Cult Sites as basis of new Christian Sanctuaries on the Western coast of Istria (Croatia)", *The sections of the XIII International Congress of prehistoric and the protohistoric sciences*, Forli 1996, 413.

64. "Dva centra carskog kulta rimske Istre" / "Two centres of the Imperial Cult in Roman Istria", *MPDI*, sv. 9, Pula 1997, 17-19, 59-61.

65. "Naobrazba, gospodarstvo i mir", *Obrazovanje odraslih*, god. 42, br. 1-4, Zagreb 1998, 77-82.
66. "Agrippina's portrait in the connection with female portraits from Ager Polensis, Istria – Croatia", *Summary: VI. Kongres Provincijalne arheologije*, Köln 2001, bez pag.
67. "Egipatska religija i antička Istra" / "Egiptyan religion and ancient Istria", *KAMI*, br. 59, Pula 2001, 5.
68. "Pola stoljeća muzejsko-pedagoškog djelovanja Arheološkog muzeja Istre u Puli", *Zbornik sažetaka I. Skupa Muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem*, Pula 2001, 9-10.
69. "Istra u antičko i kasnoantičko doba" / "Istria in the Roman Period", *Sjaj antičkih nekropola Istre* (katalog), Pula 2002, 9-12.
70. "Značaj rimskih nekropola Istre" / "The importance of the Roman Necropolises in Istria", *Sjaj antičkih nekropola Istre* (katalog), Pula 2002, 15-35 (koautrica: K. Džin)
71. "Neobična sudbina histarske Brevone", *Biseri Jadrana*, god. 1, sv. 3, Zagreb 2003, 6-13.
72. "Istra na raskrižju gospodarskih i trgovačkih puteva u sjeverojadranskom prostoru" / "Istria on the Crossroads of the Economic and Trading Routs in the North Adriatic Area", *MPDI*, sv. 15, Pula 2003, 17-18, 63-64.
73. "Kultovi na području antičke Istre" / "Cults in Roman Istria", *MPDI*, sv. 16, Pula 2004, 17-18, 71-72.
74. "Girardi, Eduard", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005, 254.
75. "Histria Antiqua", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005, 300.
76. "Histria Archaeologica", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005, 300-301.
77. "Međunarodni istraživački centar za arheologiju Brijuni-Medulin Sveučilišta u Zagrebu", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005, 483-484.
78. "Vižula", *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005, 879-880.
79. "Water - the surce of life", *Exhibition-EXPO 2005* (Katalog izložbe [tal.]) Aichi – Hekinan 2005, 1-28 (koautrica: Kristina Džin)

80. "Maslinarstvo i proizvodnja ulja u rimskim gospodarskim centrima Istre, Hrvatska" / "Olive Growing and Olive Oil Production in the Roman Economic Centres in Istria, Croatia", *MPDI*, sv. 18, Pula 2006, 19, 101.
81. "Otium - dio kazališnog života rimske Pule" / "Otium – a Part of the Theater Life of Roman Pula", *MPDI*, sv. 19, Pula 2007, 22-23, 72-73.
82. "New archaeological excavation in the Medulin Bay – Istria, International Research Centre for Archaeology, Brijuni – Medulin", *Workshop: Archeologie and Computer*, br. 15, Wien 2007, 78.
83. "New results of the researches of the Continuity of Roman residential and rural Villas of Southern Istria from 1st till 6th century", *Abstracts Book – European Association of Archaeologist*, University of Zadar, Zadar 2007, 305.
84. "Juppiter Amon, three series of group decoration on Forum in Colonia Pola, Pula, Croatia", *Résumés du Xe Colloque international sur l'Art Provincial Romain. Les ateliers de sculpture régionaux; technique, style et iconographie*, Centre Camille Jullian – Université de Provence - C.N.R.S, Arles - Aix-en-Provence 2007, 11.
85. "Isis Fortuna", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: Religion* (kat. br. 106), Madrid 2007, 174.
86. "Minerva", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: Religion* (kat. br. 107), Madrid 2007, 174.
87. "Venus Anadiomene", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: Religion* (kat. br. 108), Madrid 2007, 175.
88. "Hércules", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: Religion* (kat. br. 108), Madrid 2007, 175.
89. "Hércules", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: Religion* (kat. br. 109), Madrid 2007, 175.
90. "Hércules", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Religion* (kat. br. 110), Madrid 2007, 175.
91. "Hércules", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo:*

Religion (kat. br. 111), Madrid 2007, 175.

92. "Sistro", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: Religion* (kat. br. 120), Madrid 2007, 177.

93. "Pixide", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana*, Madrid 2007, 280.

94. "Cuenco", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana*, Madrid 2007, 281.

95. "Cuenco", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. br. 291), Madrid 2007, 285.

96. "Lámpara de aceite", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. br. 278), Madrid 2007, 283.

97. "Espejo con mango", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. n. 288), Madrid, 2007, 285.

98. "Vasia", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. br. 292), Madrid 2007, 286.

99. "Pixide", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. br. 303), Madrid 2007, 288.

100. "Alabastrón", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. br. 304), Madrid 2007, 288.

101. "Caja rectangular con tapa", *Roma. Senatus Populus Que Romanus, Catálogo: La casa y la vida cotidiana* (kat. br. 305), Madrid 2007, 288.

102. "Stanje spomeničke baštine neposerdno nakon oslobodilačke operacije "Oluja", *Informacijski rat protiv "Oluje"*, Zagreb 2008, 253-266.

103. "Zaštitnici ljubavi i plodnosti u ozračju antičke Liburnije", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog kolokvija o 500. obljetnici adaptacije benediktinske crkve sv. Jakova u Opatiji*, Opatija 2008, 13-16.

104. "Okolnosti otkrića prve keramičarske peći na sjevernom Jadranu u Červar Portu 1976. godine" / "Circumstances of disco-

very of the first ceramic kiln in northern Adriatic iz Červar Porat in 1976”, *Program kolokvija i knjiga sažetaka*, Crikvenica 2008.

105. “Pomorski i kopneni putovi kao uvjet gospodarskog prosperiteta antičke Istra” / “Maritime and overland Routes as a Prerequisite for Istria’s Economic Prosperity in Antiquity”, *MPDI*, sv. 20, Pula 2008, 17, 69.

106. “Kasnoantički mozaici kao odrednica rezidencijskog maritimnog kompleksa na Vižuli u Medulinu” / “I mosici tardoantichi come elemento fondamnetale del complesso residenziale marittimo di Isola a Medolino”, *II. Porečki susreti arheologa: rezultati s posljednjih istraživanja na području Istre – sažeci*, Poreč 2008.

107. “Značaj i djelovanje hrvatske Misije pri UNESCO-u (1995.-2001.)”, *Glasnik Hrvatskog diplomatskog kluba*, god. 6, br. 2, Zagreb, 3-6

108. “Svjetska kulturna baština Hrvatske – poticaj za vrednovanje hrvatskog kulturnog identiteta”, *Zbornik Hrvatske prosvjetno-kulturne zajednice “Hrvatski obrazovni sustav u odnosu prema obrazovanju i politici Europske unije”*, Zagreb 2008, 31-33.

109. “Statues of Roman emperors in Pula (Croatia)”, *Summary: XIth International Colloquium Roman Provincial Art “Rome and the Provinces: Model and Diffusion”*, Mérida 2009, 14.

110. “The roman *cavae romanae* Quarry - the properties and use of the stone for the Amphitheatre in Pula, Croatia”, *Book of abstracts: IX ASMOSIA International Conference. Interdisciplinary Studies of Ancient Stone*, Tarragona 2009.

111. “Antropomorfni likovi na sepulkralnim spomenicima antičke Istre” / “Antrophomorphous figures on sepulchral monuments of ancient Istria”, *Sažeci: Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva*, Split 2009, 60-61.

112. “Nacionalna arheologija kao svjedok slavensko-hrvatskog identiteta u Istri”, *Program - knjiga sažetaka I. međunarodne kroatološke konferencije*, Zagreb 2009, 34-35.

113. “Istarske freske kao kulturalni, religijsko-sociološki i komunikacijski medij srednjovjekovnog pučanstva”, *Program* 35.

susreta na dragom kamenu, Pula 2009.

114. “Predmeti umjetničkog obrta i duhovnog razvitka stanovnika antičke Istra” / “Crafts Artefacts and the spiritual development of the Inhabitants of Antique Istria”, *MPDI*, sv. 21, Pula 2009, 17-18, 59-60.

115. “Weapons in Late Antique and barbarised graves in Istria”, *Summary: XII Roman Military Equipment Conference, Zagreb 2010*, Zagreb 2010, 24-25.

116. “Forumska trojica v rimski provinci Istria / The Forum Triad in Roman Istria”, *Symposium in Memory of Ljudmila Plesničar Gec, PhD, Synopsis*, Ljubljana 2010, 16.

117. “Roman spolia from necropolises as reinforcement of the Late-roman Pula city wall and their use in modern buildings” / “Rimske spolije s pulske nekropole u funkciji jačanja kasnoantičkog gradskog bedema”, *Summaries; 17th International IRCLAMA Colloquium*, Motovun 2010, 4-5.

118. “UNESCO i hrvatska sakralna baština”, *Sažeci Međunarodnog znanstvenog skupa “Suvremena znanost i vjera”*, Mostar 2010, 16-18.

119. “Stambene zgrade, njihova dekoracija i oprema stanovanja u rimskoj Puli” / “Residential buildings, their decoration and luxury in Roman Pula”, *MPDI*, sv. 22, Pula 2010, 23-24, 85-86.

120. “Vižula kod Medulina. Rezidencijska maritimna vila: istraživačka kampanja 2010” / “Vižula near Medulin. Residential maritime villa: investigation campaign 2010”, *MPDI*, sv. 22, Pula 2010, 58, 122-123 (koautori: Kristina Džin, Aleksandra Paić).

121. “Le specificità dello sviluppo urbano di Pola romana”, *Giornata Internazionale di Studio: Archeologia e urbanistica nelle città dell’Istria costiera*, Muggia 2011.

122. “Roman votive bronze figurines from the region of Istria (Croatia)”, *Kubaba Arkeoloji – Sanat Trihi – Tarih Dergisi, Abstracts of The XVIIth International Congress of ancient Bronzes*, Izmir 2011, 73-74.

123. “Anton Gnirs i Fažana s priobaljem”, *Fažanski libar*, sv. 4,

Fažana 2011, 29-45.

124. “Rimska keramika u gospodarskom kompleksu Červar Porat kod Poreča. Lokacija proizvodnje i trgovine” / “La ceramica nel complesso economico di Cervar Porto vicino Parenzo. Localizzazione delle produzioni e commercio” / “Roman pottery from the production complex of Červar Porto near Poreč. Production and trade sites” “, *Program kolokvija i knjiga sažetaka, II. međunarodni arheološki kolokvij “Rimske keramičarske i staklarske radionice”*, Crikvenica 2011.

125. “Vižula kod Medulina. Rezidencijska maritimna Vila: istraživačka kampanja 2011” / “Vižula, near Medulin. Maritime residential villa: investigation campaign 2011”, *MPDI*, sv. 23, Pula 2011, 31-32, 116-117 (koautori: Kristina Džin, Aleksandra Paić, Zrinka Ettinger-Starčić).

126. “Antički kultovi kao zaštitnici pomorstva i moreplovaca u Istri” / “Antique cults as patrons of seafaring and seafarers in Istria”, *MPDI*, sv. 23, Pula 2011, 60-61, 147-148.

127. “Repertoires of stone and marble in the roman residential maritime villa on Vižula near Medulin in *Ager Polensis* (Istria, Croatia)”, *Abstracts - ASMOSIA X*, Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome 2012, 131-132.

128. “Orientalni kultovi u odnosu prema autohtonim i rimskim kultovima u antičkoj Istri. Duhovna i kulturna prožimanja”, *Knjiga sažetaka*, Zagreb 2012, 26.

129. “Rimski politeizam i vjerska sloboda u odnosu prema kršćanstvu u Istri”, *Zbornik sažetaka*, IV. kongres hrvatskih povjesničara 2012., Zagreb 2012, 77-78.

130. “Antički Osor u svjetlu nekih primjera helenističkih likovnih utjecaja”, *Program i sažeci Znanstvenog skupa “Istraživanja na otocima”*, Hrvatsko arheološko društvo i Lošinjski muzej, Mali Lošinj 2012 (koautor: Kristina Džin).

131. “Apoksiomen kao vertikalna kulturnog i turističkog razvitka Lošinja i Hrvatske” / “Apoxyomenos as the vertical of cultural and tourism development on the island of Lošinj and in

Croatia”, *Podvodna arheologija i nalaz brončane statue atlete: Apoksiomena*, Mali Lošinj 2012, 69-76.

132. “Bilješke o kazalištu *pars superior coloniae* antičke Pule” / “Notes on Antique Pula’s Theatre *Pars Superior Coloniae*”, *MPDI*, sv. 24, Pula 2012, 42-44, 94-96 (koautorica: K. Džin).

133. “Prilog za sintezu o uništenoj kulturno-povijesnoj baštini tijekom agresije na Hrvatsku, 1991.-1995”, *Prilozi iz hrvatske historiografije, Dies Historiae*, knj. 5, Zagreb 2012, 185-241.

Summary

Ante Bežen

PROF. VESNA GIRARDI JURKIĆ, PHD - THE FIRST MINISTER OF EDUCATION AND CULTURE IN CROATIA AS AN INDEPENDENT COUNTRY

The text was written in memory of prof. Vesna Girardi Jurkić, PhD, the first minister of education and culture in Croatia as an independent country. Prof. Vesna Girardi Jurkić held the position of minister from 1992 until 1994 at the time when the Croatian War for Independence raged throughout the country. During that time, the author of this text was the minister’s associate in the status of Assistant to the Minister at the Ministry of Education and Culture. The text reveals recollections of the state of affairs at the Ministry at that time, the work and cooperation with the first minister and other associates along with her contributions to Croatian culture and education. A selected bibliography of her work is also included in this text.

Keywords: Vesna Girardi Jurkić, Ministry of Education and Culture, Croatian War for Independence, bibliography

Andrea Feldman

HOMMAGE À LYDIA SKLEVICKY (1952-1990)

Pozdravljajući interes za istraživanje ženske povijesti koji su iskazali studenti okupljeni oko projekta “Lucius”, željela bih se ovom prilikom prisjetiti utemeljiteljice ženskih studija u Hrvatskoj, sociologinje, povjesničarke i antropologinje Lydije Sklevicky.

Izuzetna osobnost Lydije Sklevicky suprotstavlja se čestim umanjivanjima jedinstvenog doprinosa pojedinaca u povijesti. Zanimanje za mnoštvo naizgled raznorodnih tema, razina njezina humanističkog obrazovanja, sklonost ka umjetnosti, otvorenost prema novome i originalnom, kako u akademskom, tako i u modnom svijetu inspiriralo je cijelu jednu generaciju žena na bavljenje ženskim studijima. Njezin je primjer, kao i energija koju je usmjeravala različitim poduhvatima, od osnutka i vođenja sekcije “Žena i društvo” Sociološkog društva Hrvatske, do njezinih relevantnih istraživanja i njihove prezentacije na međunarodnim konferencijama, nezaobilazan kad treba procijeniti dosege hrvatskih humanističkih i društvenih znanosti na kraju dvadesetog stoljeća. Lydia Sklevicky bila je i rječita javna osoba, koja je svoja uvjerenja, koja je formulirala inspirirana pojavom feminističke kritike humanističkih znanosti i jasno i bez kompleksa prezentirala u domaćoj i stranoj javnosti.

Važno je i ovom prilikom osvijestiti današnju generaciju mladih istraživača u humanističkim i društvenim znanostima o načinu na koji se tijekom i završnog komunističkog razdoblja odgajalo, ali i pripuštalo mlade ljude u akademski poziv. Posvemašnje odsustvo slobode izbora, kako teme tako i metode rada, bilo je pravilo koje se bezuvjetno poštivalo u radu akademskih institucija, čiji su suradnici podliježali oštroj cenzuri, bilo da se radilo o izboru teme, bilo da se radilo o prezentiranju istraživačkih rezultata.

Lydia Sklevicky se tim ograničenjima suprotstavljala na ute-

meljen, ali i duhovit način. Provincijalizmu dirigitane akademske zajednice, suprotstavila je živu i slobodnu komunikaciju s mnogim uglednim svjetskim znanstvenicima na mnogim akademskim i feminističkim konferencijama u inozemstvu. Objavljujući rezultate svojih istraživanja na nekoliko svjetskih jezika, kao i surađujući s prominentnim stranim znanstvenim časopisima doslovno je postavila hrvatsku znanost na kartu svijeta. Originalnim uvidima u povijest ženskog pokreta u jugoistočnoj Europi, ali i primjenom metode istraživanja kulturne i političke antropologije, promijenila je do tada posve okoštalu paradigmu povijesnih i antropoloških istraživanja, ali i ohrabrila svoje kolegice i kolege na iskorake u interpretaciji povijesti. Pisala je mnogo i često, objavljivala tekstove u novinama i ženskim časopisima, javno agitirala za promjenu postojećeg zakonodavstva u pitanju ženskih prava, uznemiravala uskogradnu, malograđansku sredinu prevodenjem poezije Erice Jong ili revalorizacijom značaja Marije Jurić Zagorke. Uporna, drska, *schlagfertig*, ali i umiljata, i posve lojalna prijateljica, Lydija nam i nedostaje upravo zato jer posve jasno možemo pretpostaviti što bi sve bilo da je poživjela.

Mirogoj, na Dušni dan, 2013.

Zrinka Erent-Sunko

TRI PRAVNOPOVIJESNA MODELA² NASLJEDNOG PRAVA KOJI SU POBOLJŠALI PRAVNI POLOŽAJ ŽENE ILI BILI JOŠ JEDAN OBLIK NASILJA NAD NJOM

Pravni položaj žene u povijesti odredili su mnogi čimbenici pa je njegovo sagledavanje kompleksno, kao što je vrlo često, u nepoznavanju okolnosti, opterećeno predrasudama. U nemogućnosti da budu subjekti prava vlasništva žene najčešće nisu mogle nasljeđivati imovinu svojih roditelja, supružnika ili srodnika. To je dovelo do niza negativnih posljedica koje su se odrazile na cjelokupni položaj žena. No, neki pravno-povijesni sustavi ipak su iz praktičnih razloga predvidjeli izvjesno "omekšanje" takve nemogućnosti (npr. darovanje žene za života), posrednu mogućnost nasljeđivanja (npr. epiklerat zbog održanje oikosa) ili ograničenu mogućnost nasljeđivanja (npr. određenih objekata). Cilj ovog rada nije dokazati loš položaj žena u povijesti, ustrajući na uvijek istim viđenjima (nasljedno)pravne regulative kao ograničavajuće, već istaknuti da su u istoj regulativi istodobno postojali i mehanizmi kojima je cilj bio djelovati u smjeru ublažavanja posljedica koje su ograničenja ili zabrane imale na položaj žena, na jedini način na koji je društvo (ili zakonodavac) u danom vremenu i okolnostima moglo pristati.

Ključne riječi: žene, vlasništvo, nasljedno pravo, imovina, oporuka, šeriktu, nudunu, epiklerat, Mezopotamija, Grčka, Franačka, Lex Salica

² Na tribini "Dies historiae", koju je organiziralo Društvo studenata povijesti "Ivan Lučić-Lucius", 5.12.2012. s temom "Žene kroz povijest" izložen je, zbog manjka vremena samo jedan od mehanizama i to grčkog modela nasljeđivanja za žene - atenski epiklerat. O tome detaljnije u: "Epiklerat-više od instituta: koncepcija u atenskom društvu i pravu" (rad u objavi).

UVOD

Baviti se temom pravnog položaja žene u povijesti nezahvalan je zadatak koji podrazumijeva jednako poznavanje povijesnih okolnosti i prava u povijesti kao i suvremenog života i pozitivnog prava. Život koji danas živimo često neopravdano na povijest baca sjenu čineći da povijesne pojave i pravne odredbe ocjenjujemo površno, izdvojeno od ostalih čimbenika i znanja o društvu, gospodarstvu i uvjetima, ne uzimajući u obzir mogućnosti. Ustaljeno, često dokazima nepotkrijepljeno, mišljenje o lošem položaju žena u povijesti čini loše temelje za nadogradnju, a posve krivo, i isto tako često neutemeljeno mišljenje o boljem položaju žena danas, jednako je loša nadogradnja već slabih temelja. Istraživanje problema položaja žena po državnopravnim sustavima čini nam se prezahtjevnim poslom u kojem možemo izgubiti iz vida finese kojima mnogi zakonski tekstovi obiluju. Stoga smo se odlučili za manja propitivanja, obraćanje pozornosti pojedinom dijelu pravnog sustava, pojedinom zakoniku ili pravnom institutu. No, pitanje je, krnji li sitan vez koji na taj način činimo cjelovitost slike. Vjerojatno da. Pa ipak, čini nam se to manjim zlom koje može biti ispravljeno u nekom slijedećem radu kroz produblјivanje ili proširivanje teme.

Ovaj rad propituje tri modela nasljednog prava u povijesti, no samo kroz odredbeni dio koji se tiče žena i onih instituta koji im u muškom okruženju omogućavaju kakvu-takvu ekonomsku samostalnost. Odabrani su po trenutnom interesu autorice rada i s aspekata osobe koja predmet svog istraživanja gleda kao pravnik koristeći se sa zahvalnošću dragocjenim saznanjima kolega povjesničara bez kojih bi razumijevanje povijesnih zakonskih tekstova bilo nemoguće. Teza rada je dokazati da su pojedini nasljednopravni sustavi imali mehanizme kojima je sustav sam sebe korigirao na način i u mjeri koja je mogla biti prihvaćena s obzirom na cjelokupni državnopravni sustav. Stoga, ako ih se već i gleda u negativnom svjetlu treba uzeti u obzir da su u trenutku

nastanka bili jedino mogući izričaj zakonodavca. Ne smijemo pri tome zaboraviti da je tek stvarni život pravu davao oblik – lošiji ili bolji.

Ovaj rad nešto je širi od održanog izlaganja, ali nedovoljno širok za pitanja utjecaja koji su trpjeli neki nasljednopravni sustavi³ kao i dvojbi o podrijetlu nekog instituta. Slobodni smo uputiti na mnogobrojne autore koji su se njima bavili.

Institute miraza i darovanja, baveći se nasljednim pravom za žene u ovom radu, pak ne možemo zaobići. Iako se u pozitivnom pravu radi o institutima obiteljskog prava njihova je funkcija u starom i srednjem vijeku drugačija. Miraz se zbog toga često pogrešno ubrajao u ostavinsku masu. On je, na neki način i bio zamjenski nasljedni dio, pa ga čak nakon smrti oca, kćerima, odnosno sestrama, trebaju osigurati braća⁴. Također je dar, koji je za života muž davao ženi u Babilonu, imao svrhu osigurati ženu nakon muževe smrti. Stoga se i taj institut često spominju kao dio nasljeđa. Kako podjela na grane prava u starom i srednjem vijeku nije postojala činilo se tim više opravdanim ne izostaviti ove institute. Bez njih bi uostalom nasljedno pravo na položaj žene bacalo tamniju sjenu.

³ Tu mislimo na utjecaj rimskog prava i njegovu važnost s obzirom na položaj žena. Naslijeđem u rimskom pravu bavili su se mnogi rimski pravници i znanstvenici. Vidi Treggiari, S., "Roman Marriage", Crook, J.L. "Women in Roman Succession", Boyer, G. "Le droit successoral romain dans les oeuvres de Polybe", Dixon, S. "Polybius on Roman women and property", Corbier, M. "Ideologie et pratique de l'heritage" i dr.

⁴ Prof. Kurtović kaže: "Ženska djeca svoj nasljedni dio dobivaju pri udaji kao miraz." Vidi Kurtović, Š., *Opća povijest prava i države*, Zagreb, 2005., str. 68.

HAMURABIJEV NASLJEDNOPRAVNI MODEL⁵ ZA ŽENE

Hamurabijev zakonik je u razvoju prava zaista “najvažnije djelo starije antike”⁶ pa čak i djelo koje u odnosu na mnoga srednjovjekovna europska prava pokazuje svoju nadmoć. Ta se važnost i moć ogleda u mnogim odredbama koje se tiču položaja žena. Neravnopravne, ali ipak zaštićene, babilonske su žene, bile one “obične” ili “svećenice” uživale zaštitu.

Hamurabijev zakonik ne regulira nasljedno pravo žena na način da izjednačava prava žena i muškaraca, ali i za taj dio pravne regulative možemo reći da uz sva ograničenja predviđa i određena prava koja omogućavaju da je položaj žena bolji no u drugim, pa i kasnijim sustavima. Činjenica da žene imaju pravnu i poslovnu sposobnost, da mogu biti subjekti u pravnom prometu, baviti se trgovinom ili obrtom podrazumijeva ekonomsku aktivnost i samostalnost. Žene mogu imati svoju imovinu stečenu prije ili za vrijeme trajanja braka⁷.

Žene ne nasljeđuju imovinu svojih očeva i majki, no postoji mehanizam koji za ovu nemogućnost predviđa iznimku. Taj je mehanizam u prvom redu vezan za žene koje se neće udati. To su prvosvećenice, svećenice i redovnice⁸ kojima otac može ostaviti⁹ imovinu bez obzira ima li i sinova te svećenice Mardukovog hra-

⁵ Vidi tekst u Driver, G.R., Miles, J.C., *The Babilonian Laws*, vol.II, Oxford, 1955., str. 6.-106. Richardson, C.H., te Kurtović, Š., *Hrestomatija opće povijesti prava i države*, I knjiga, Zagreb, 2005., str. 5.-113. Također Claude Hermann Walter Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters*, 1904. dostupno na http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=2227&chapter=209122&layout=html&Itemid=27, posjećeno 7.10.2013.

⁶ Tako MARGETIĆ, L., “Opća povijest prava i države”, Rijeka, 1998., str. 16.

⁷ To podrazumijeva i pravo vlasništva na nekretninama.

⁸ Do danas ne postoji jasno razlikovanje među ženama koje su svoj život posvetile hramu.

⁹ Izgleda da se radi o zakonskom, a ne oporučnom nasljeđivanju.

ma koje nasljeđuju 1/3 ostavine (čl.182. HZ).

Sinovi su zakonski nasljednici (čl. 165.-173. HZ), a ako ih nema onda su to muški srodnici. Kćeri kao određeni oblik naslijeđa dobivaju miraz (*šeriktu*) koji se nakon njihove smrti, ukoliko nemaju sinova, vraća roditeljima¹⁰. Ukoliko je žena rodila sinove, oni na jednake dijelove nasljeđuju njen miraz¹¹.

Žena nakon muževe smrti dijeli na jednake dijelove ostavinu sa svojim sinovima, ali ona neće na taj nasljedni dio dobiti pravo vlasništva već samo prema čl. 172. ima pravo uživanja¹² (ne može ga prodati ili pokloniti nekom trećem). Određeno sloboda volje može se uočiti u pravu žene da za života odredi koji će njen sin imovinu, na koju je imala pravo korištenja, naslijediti¹³. Očito je bilo slučajeva kada se pravo majke na korištenje imovine iza smrti muža nije poštovalo jer se čl. 172. također spominje mogućnost da sinovi "zahtijevaju da ona ode". Zakonodavac je predvidio sudsko rješenje takvog ponašanja prema majci udovici, a sud svojom odlukom može ujedno kazniti sinove¹⁴. Izgleda da je baš zbog mogućnosti da sinovi nakon smrti oca osporavaju majci predviđen institut *nudunu*.

Teško je reći bismo li slobodu koju žena ima u određivanju sina kojem će pripasti dio kojim se ona koristila mogli nazvati oporukom. Sigurno je da je takvo iskazivanje volje moralo imati neku formu, biti javno, stoga ne vidimo razloga za suprotno, iako se uglavnom navodi da nije bilo oporučnog nasljeđivanja.

¹⁰ Kod razvoda braka može biti drugačije i ovisi o krivnji.

¹¹ O obezi davanja miraza članci br. 167.-175. HZ. U slučaju razvoda bez žene krivnje miraz se vraća njenoj obitelji.

¹² Ne koristimo pojam *ususfructus* jer se u Hamurabijevom zakoniku ne radi o tako preciznom pravnom izrazu. Naime iz odredbe čl.172. nije jasno radi li se samo o uporabi ili i o ubiranju plodova.

¹³ Inače taj dio ulazi u nasljednu masu koju će sinovi podijeliti na jednake dijelove.

¹⁴ Usp. Melier TETLOW, E., *Women, Crime and Punishment*, New York, London, 2004., str. 56.

Darovanje koje muž za života učini ženi¹⁵ zbog mogućnost da djeca uskrate majci korištenje imovine nakon smrti muža navedene u čl. 172. možemo smatrati mehanizmom koji djeluje u smjeru poboljšanja žene koja ne može biti nasljednica s pravom vlasništva.

U slučaju kada je muž želio osigurati ženu kako nakon njezove smrti ne bi bila izvrgnuta neimaštini i prevelikim potraživanjima sinova on joj je mogao pokloniti “polje, voćnjak, kuću” ili nešto drugo (tzv. *nudunu*)¹⁶. Darovanje je trebalo biti učinjeno u pismenoj formi¹⁷, a ugovor arhiviran, no i ovdje se radi o pravu korištenja, jer je određeno da žena nudunu “neće dati nikome” (čl. 150. HZ) tj. raspolagati tom imovinom¹⁸. Odredba je izričita glede prava sinova na tu imovinu. Predmetna imovina ne ulazi u ostavinsku masu dok je majka živa, a nakon njene smrti sinovi ju nasljeđuju na jednake dijelove. No, majka ju može ostaviti i samo jednome od sinova. Takva mogućnost potiče dvojbe oko postojanja oporuke.

Iznimke od pravila da žene ne nasljeđuju, a posebice darovanje kao osiguranje žene, imale su za cilj ispravljanje odredbi koje ženu kao nasljednicu isključuju i premda joj nisu osiguravali ekonomsku nezavisnost oni su joj osigurali zaštitu i olakšali ži-

¹⁵ Postoji i darovanje prilikom sklapanja braka tzv. *tirhatu*, no njega ne možemo povezati s nasljednim pravom. On je institut obiteljskog, bračnog prava. Možemo tek reći da on ostaje ženinoj obitelji i nakon smrti darovatelja, ženika, no nije dan s nakanom da pomogne ženi nakon smrti muža. On je izraz ozbiljnosti ženika da zaključi brak i pokaže svoj status. Neki ističu da bračno darovanje ima dva oblika, *tirhatu* i *nudunu*. Tako Sargent, M., *Il diritto privato nella legislazione di Costantion*, Milano, 1938., str. 143.

¹⁶ O *nudunu* za Hamurabija Wahrmond, L., *Das Institut der Ehe im Altertum*, Weimar, 1933., str. 47. Ovdje bismo mogli čak upotrijebiti pojam iz bilješke 9. s obzirom na to da se kao predmet darovanja spominje i voćnjak čije bi korištenje u smislu skupljanja i prodaje plodova imalo smisla s obzirom na namjeru darovatelja.

¹⁷ Izričito u odredbi.

¹⁸ Nije jasno znači li “dati” i zakup, odnosno ubiranje zakupnine.

vot. Stoga ma kako mali taj čin zakonodavca¹⁹ bio (u nasljedno-pravnom smislu ili općenito) on je ipak pomak ka sagledavanju položaja žene u drugom svjetlu. Taj pomak čini nam se vidljiviji ako imamo saznanja o nasljednom pravu drugih, kasnijih pravnih sustava. Npr. još drugom polovinom 20.st. nasljedno pravo Republike Hrvatske određivalo je da žena koja nije imala djece dijeli muževu ostavinu s njegovom obitelji.

GRČKI MODEL NASLJEĐIVANJA ZA ŽENE - U ATENI, SPARTI I GORTINI

U Ateni, do 595. g. pr. n. e. tj. do Solona, postoji samo zakonsko nasljeđivanje²⁰. Sinovi su nužni zakonski nasljednici i nasljeđuju na jednake dijelove. Ukoliko nema sinova nasljeđuju braća²¹, djedovi i njihovi muški potomci itd., odnosno bliski muški srodnici *ankhisteis*. Od Solona počinje postupak demokratizacije društva pa i u smislu raspolaganja imovinom onih koji nemaju zakonskih nasljednika. Uvjet za oporuku bio je da Atenjanin nema zakonskih sinova. Izvanbračni sinovi nemaju pravo na nasljeđe. Žene u Ateni ne nasljeđuju. Logična je to posljedica položaja žena prema kojem one, za razliku od Spartanki, ne mogu biti nositeljice prava vlasništva, nemaju poslovnu sposobnost, pod skrbištvom

¹⁹ I Hamurabijev zakonik je zbirka do tada postojećih običaja. Do najnovijeg vremena zakoni su bili izraz onoga što je živjelo u svijesti građana.

²⁰ Tako Aristotel, *The Athenian Constitution*, tekst dostupan na <http://www.fordham.edu/Halsall/ancient/asbook-law.asp>, posjećeno 15.09.2013.

²¹ Ima stavova npr. MacDowell, D., *The law in classical Athens*, Ithaka, str. 98. i Kurtović, Š., *Opća povijest prava i države*, I knjiga, Zagreb, 2005., str. 111. prema kojima, ukoliko nema braće nasljeđuju sestre, odnosno čak polusestre. Mogućnost da nasljeđuju sestre postoji u Gortini i to nakon djece, unuka, braće, nećaka. Za Atenu se to ne čini moguće.

su oca, brata ili muža. Žena nije mogla biti vlasnica nekretnine pa ju nije mogla ni naslijediti. Također ju nije dobivala u miraz²². Neki izvori²³ citirajući Ksenfonta navode da je on smatrao da se pojam miraza-*pherne* (φερνή) odnosio u prošlosti i na nekretnine, tj. zemlju. Naime, Ksenofont citira Ciaksara koji nema zakonitih sinova i ugovara brak svoje kćeri sa Kirom te mu kao miraz nudi Mediju²⁴. Takav čin vladara, čak da se i stvarno dogodio, teško može svjedočiti o pravilu. Stoga, unatoč volji da položaj žene u povijesti prikazemo u boljem svjetlu, ne možemo iz njega zaključiti o takvoj mogućnosti.

Misija Atenjanki bila je udaja, koja ju je imovinski i ekonomski zbrinjavala, i rađanje zakonitog potomstva²⁵. Otac je kćeri mogao dati miraz prilikom sklapanja ženidbenog ugovora, ali miraz nije bio obavezan²⁶. I ovdje je miraz nadomjestak nasljeđivanju što mnogi i izričito navode²⁷. Teško je reći ima li istine u tome da je miraz prije Solona uključivao nekretnine, ali iz Plutarhove ostavštine doznajemo da je Solon i davanje miraza

²² Institut miraza posebna je tema kojoj se treba posvetiti više istraživačkog rada. Naime, izgleda da postoje različiti pojmovi za ono što je moglo biti miraz. Pierre Chantraine razlikuje *pherne* za poetsko izražavanje i *proix* kao tehnički izraz. Mosse pak smatra da je *pherne* pojam samo za odjeću kao dio miraza. Vidi Mossé, C., *La fin de la démocratie athénienne*, Paris, 1962.

²³ Tako Leduc, M., *Marriage in Ancient Greece*, u: DUBY, G., PERROT, M., *A History of Women in the West*, Cambridge, Massachusetts, London, 2002., str. 286.

²⁴ Ksenofont. *Cyropedia*, knjiga VIII, 5, 19., Xenophon, *Xenophon in Seven Volumes*, 5 and 6. Walter Miller, Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London, 1914.

²⁵ Za posebnost ili neposebnost atenskog pravnog (običajnog) sustava s obzirom na položaj žena usp. rad autorice "Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko pravo".

²⁶ Iako nije bio obavezan miraz je bio uobičajen čak i kod siromašnih. Tako Kapparis, K., *Women and Family in Athenian Law*, dostupno http://www.stoa.org/projects/demos/athens_women_and_family, dostupno 22.09.2013.

²⁷ Cit. Blundell: "Miraz je očinsko naslijeđe primljeno za udaju rađe nego na dan smrti". Vidi Blundell, S., *Women in Ancient Greece*, Cambridge, 1995., str. 115.

ograničio²⁸. No, bio on veći ili manji, miraz nije ulazio u nasljednu masu nakon smrti muža kao ni darovi koje je žena dobila. Ženin miraz nasljeđuju sinovi.

U tim je uvjetima nastao *epiklerat*, institut kojem možemo jednako pripisati obiteljskom i nasljednom pravu. Njime je onaj koji nema sinova, mogao osigurati svoju jedinicu kći ili više njih, odredivši joj/im, prije svoje smrti muža, preko kojeg će ona/one posredno naslijediti očevu imovinu. Je li ostavitelj pri tom činu imao u vidu produženje loze, odnosno očuvanja *oikosa*, ili se radi o osjećaju oca koji, u tom izrazito muškom svijetu, ostavlja nezaštićenu i nezbrinutu kći pored imovine koju je marljivo stjecao? Je li vlastita krv važnija od razlike u spolu? *Epiklerat* se odnosio na kćeri, a nije mogao odnositi na ženu ostavitelja. Za ženu ostavitelja takva mogućnost nije postojala. No, je li možda *epiklera* u domaćinstvu mogla zadržati svoju majku? Vjerojatno se udovica morala udati za onoga kojeg joj odredi arhont eponim ili, prije smrti, muž. Sama imovina nije mogla osigurati ženu bez dodatnih briga s obzirom da nije samostalno mogla poduzimati pravne radnje. Osim toga imovina često zahtjeva fizički rad.

Nekoliko je mogućih situacija na koje se *epiklerat* mogao odnositi: ostavitelj ima jedinicu kći, određuje osobu koja će ju oženiti i voditi brigu o imovini do trenutka kada dijete iz tog braka, tj. unuk bude mogao preuzeti nasljedstvo; ostavitelj ima nekoliko kćeri te određuje onog koji će oženiti najstariju, pobri- nuti se da se i druge udaju te im dati miraz²⁹; ostavitelj ima već udanu jedinicu kći bez djece; ostavitelj ima udanu jedinicu kći koja ima sina; ostavitelj ima jedinicu kći koja je udovica sa ili bez djece, ostavitelj ima jedinicu kći i posvojenog sina; ostavitelj ima jedinicu kći ili više kćeri, ali je odlučio o njihovoj sudbini

²⁸ Vidi POMEROY, S.B., *Plutarch's Advice to the bride and groom, and A consolation to his wife: English translations, commentary, interpretive essays, and bibliography*, New York, 1999.

²⁹ Tako Kurtović, *Opća povijest prava i države*, str. 111.

pa brigu o kćeri ostavitelja preuzima arhont-eponim. Svaku od navedenih situacija možemo sagledati iz drugog ugla, a rješenja su vjerojatno bila različita koliko i problemi koje one mogu izazvati³⁰. S obzirom na različite situacije položaj kćeri/žena mogli bismo različito odrediti i ocijeniti.

Ne možemo sa sigurnošću reći je li odluka o *epikleri* oporuka, posebna vrsta oporuke ili nešto treće. Iz Pseudodemostenovog govora možda bismo mogli zaključiti da se institut epiklerata ne odnosi na oporuku. On naime kaže “Ako tko umre ne oporučivši, ako ostavi žensku djecu (nasljedstvo ide) s njima: ako ne na imanje će imati pravo slijedeći;...”³¹.

Bez obzira u koju ćemo vrstu pravne forme svrstati *epikleru*, svrha tog instituta je rješavanje problema egzistencijalno ugrožene ženske osobe bez skrbnika i mirovinskog i zdravstvenog osiguranja kojoj važeće pravo nije dopuštalo ekonomsko nezavisni život.

Ne treba smetnuti s uma da je ovaj institut mogao imati i u slijedećoj generaciji istu svrhu. Istu, posredno naslijeđenu imovinu, jednog je dana na isti način mogla baštini i kći *epiklere*.

Potreba ispravljanja društvene nepravde, bez obzira na subjektivni impuls ostavitelja, bila je također mali, ali efikasan korak u pomicanju i promicanju ženskih prava u Ateni, iako se najčešće među navodima o ženskim pravima ne vidi niti tračak svjetlosti³². Činjenica da žena nije mogla odlučivati o izboru ženika, odnosno da je istog određivao otac ne mijenja stav prema ko-

³⁰ Supra. bilješka 1.

³¹ Vidi DEMOSTENES, (43), C. Macartatus 51. Demostenes, Speeches, trans. A.T.Murray, Cambridge, Harvard, London, 1939. dostupno na <http://ancienthistory.about.com/gi/dynamic/offsite.htm>, posjećeno 30.08.2013.

³² Gotovo sva literatura ocjenjuje pravni položaj atenskih žena krajnje lošim i sramotnim bilo da se radi o epiklerama ili ne (epiproikos). Neki navode da “žena služi kao tiha karika u muškom lancu oca, muža i sina”. Pojam “tacita muta” preuzela je Claudine Leduc iz knjige Cantarelle E., Tacita Muta: La Donna nella Citta Antica, Rim, 1955.

jem je ovaj institut poboljšavao položaj žene. Mogućnost izbora, naime nije postojala ni za druge žene. To ne znači da se izbor prepuštao slučaju. Roditelji, odnosno otac, pri izboru nisu propuštali uložiti poseban trud kako bi kćeri osigurali prikladnog partnera o čemu piše i Ksenofont u svom djelu "Ekonomija". Odabranik je trebao biti "najbolji partner za dom i djecu"³³. Kod kćeri jedinice najbliži srodnik bio je logičan izbor iz više razloga. Ali i inače su česti bili brakovi između djece dva brata ili očevog i majčinog brata i nećakinje³⁴.

Važnost *epiklerata* potvrđuje i Platon u "Zakonima": "Ako onaj, koji piše oporuku, nema muške djece, nego samo ženske, neka jednoj od kćeri, kojoj god hoće, odredi nekoga za muža i neka ga kao svog sina ostavi za baštinika vlastitog dijela zemlje."³⁵. Čini se da nije bilo ograničenja u slobodnoj volji oca da odredi kćer koja će "prenijeti" imovinu, no za pretpostaviti je da je to bila najčešće najstarija. Ona je prva i mogla roditi sina koji će biti "pravi vlasnik" djedove imovine.

Doslovno značenje predmetka "*epi*" i "*kleros*" bilo bi "pri imovini" ili "kod imovine" što naglašava odnos žena-imovina pa je i to jedan od razloga što nam se ovaj institut čini mehanizmom od velike važnosti za nasljednopravni status žena. U svijetu u kojem se žene ne kreću slobodno, a njihovo je viđenje društva omeđeno granicama prostora u kojem bivaju tj. stanuju, mogućnost vlastitog izbora ionako je neznatna pa imovina kao objekt po svojoj važnosti nadilazi važnost braka kao instituta nastalog (i u drugi slučajevima) bez volje nevjeste.

Prema nekim izvorima atenske su obitelji imale više muške

³³ Xenophon, *Oeconomicus*, Symposium, Apology, trans. Marchant, E.C., Todd, O.J., Cambridge, Massachusetts, London, 2002. knjiga VII, 11-13., str. 417.

³⁴ Vidi LEDUC, M., *Marriage in Ancient Greece*, str. 273.

³⁵ Cit. Platon, *Zakoni*, Zagreb, 1957., str. 344.-345. Naglasak je dakako na nekretninama tj. zemlji koja predstavlja trajnu vrijednost.

djece³⁶ (broj onih s kćerima i onih bez djece zajedno, manji je od onih koji imaju sinove) pa je pitanje koliki je moglo biti slučajeva ovakvog “ženskog nasljeđivanja”.

Problem žena-nasljednica postojao je i u drugim grčkim gradovima iako su prava žena u nekim grčim polisima daleko veća³⁷. I u Sparti su sinovi zakonski nasljednici. No, Spartanke su mogle biti vlasnice zemlje, a njihov način života i položaj bili su čista suprotnost atenskim³⁸. Kćeri čiji otac nije imao muških zakonskih nasljednika nazivane su *patroiouchoi* (patrouhai)³⁹. Neki izvori svjedoče da je dvije petine zemlje i bogatstva⁴⁰ bilo u ženskim rukama jer su zbog manjka muškaraca žene bile nasljednice, pa čak navode i da su se tim bogatstvom koristile ekstravagantno što je podrazumijevalo i skupu odjeću⁴¹. U 4. st. pr. n. e. važnost instituta *patroiouchoi* dobiva na značenju. Veliki broj muškaraca poginuo je u ratovima, netko treba naslijediti i upravljati imanjima, a većinu radne snage još uvijek čine porobljeni heloti.

Ni u Sparti ne možemo reći koliki je bilo slučajeva *patroiouchoi*, ali možemo pretpostaviti da je takav model funkcionirao puno češće nego u Ateni. S obzirom na ostala prava spartanskih žena, za vjerovati je da je za Spartance posredno nasljeđivanje *patroiouchoi* bio “normalniji” i prihvatljiviji institut. Bez obzira na nasljedno-

³⁶ Tako PATTERSON, C., B., *The Family in Greek History*, Cambridge, 1998., str. 93.

³⁷ Epikleratom se posebice bavio prof. Avramović. Vidi AVRAMOVIĆ, S., *Epikleros, Kadestai and Epibalontes in ancient Greek Law*, Anali PFB, Beograd, 1979, 5-6, str. 475.-490.

³⁸ Posljedice je to visoke smrtnosti spartanskih ratnika i njihova čestog i drugog izbivanja zbog koje su spartanske djevojke već od mladih dana drugačije odgajane. No, neki takav položaj objašnjavaju i dužim matrijarhatom.

³⁹ Pojam patros može predstavljati oca ili nekog skrbnika.

⁴⁰ Vidi više HODKINSON, S., *Land, Tenure and Inheritance in Classical Sparta*, *The Classical Quarterly*, vol.36., no.2. 1986., str. 378.-606.

⁴¹ Vidi PLUTARCH, *Lives, Agis, IV*, trans. Perin, B., Cambridge, Massachusetts, London, 1998. Tekst dostupan i na <http://classics.mit.edu/Plutarch/agis.html>, posjećeno 13.09.2013.

pravnu prirodu ovog instituta, valja istaknuti da je “držateljici patrimonija” vladar određivao muža, a ne otac aktom posljednje volje, što mijenja prirodu ovog instituta i daje joj na važnosti. Uplitanje spartanskog polisa i u nasljednopravne odnose njegovih građana ne čudi.

Neki tvrde da su Spartanke mogle naslijediti i očeve i muževe pa tako steći i veliko bogatstvo⁴².

Kod gortinskog smo modela pošteđeni pretpostavki jer Gortinski zakon⁴³ preciznije regulira rješenje naslijeđa za kći/eri, taj nam se model zbog svoje sličnosti sa suvremenim čini i najbližim pa ga i ističemo kao model koji je posebno na strani žena. Žena je u Gortini mogla imati svoju imovinu te je njome za vrijeme braka raspolagala⁴⁴. Gortinski zakon predviđa i regulira darovanje muža ženi za trajanja braka, pa čak i određuje vrijednost koja ne smije iznositi preko sto statera kako ne bi njome bili zakinuti ostali nasljednici. Isti iznos predviđen je za darovanje majke od strane sina. Sinovi iza oca nasljeđuju kuće u gradu i veću stoku⁴⁵, a kćeri sa sinovima dijele ostalu imovinu i to tako da sinovi dobivaju dvostruko veći dio (IV)⁴⁶. Ukoliko nema nikakve imovine osim kuće kćeri će dobiti dio kako je propisano. Nasljeđuje se

⁴² HODKINSON, S., *Poverty and Wealth in Classical Sparta*, London, 2000., str. 67.

⁴³ O naslijeđu po Gortinskom zakoniku vidi MARGETIĆ, L., *Antika i srednji vijek, Starogrčko nasljedno pravo*, Zagreb, 1995. Tekst Gortinskog zakona u prijevodu dostupan na <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/450-gortyn.asp>, posjećeno 12.10.2013.

⁴⁴ Vidi KANDIĆ, LJ., *Odabrani izvori iz opšte istorije*, Beograd, 1977. u prijevodu S. Abramović. U prilogu 10., str. navodi se da se radi uglavnom o pokretinama. Tekst zakonika dostupan i u *Ancient History Sourcebook: The Law Code of Gortyn (Crete)*, c. 450 BC, <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/450-gortyn.asp>, posjećeno 2.09.2013.

⁴⁵ Ovdje ne spominjemo ono što se izdvaja iz nasljedne mase jer se to ne tiče neposredno samo položaja žena kao nasljednica.

⁴⁶ O razlogu Margetić, L., *Marksovo shvaćanje antičkog tipa zemljišnog vlasništva*, Zbornik PFZ, 34, (3-4), Zagreb, 1984., str. 432.

i iza majke po istom ključu kao i iza oca. Majka tj. supruga nakon smrti muža⁴⁷ uzima svoju imovinu i dobiva sve što je muž za nju odredio pismeno i pred tri svjedoka⁴⁸ (darovanje ili ostavina⁴⁸). Ona se također može slobodno udati, ali ne smije uzeti imovinu djece. U slučaju da nije imala djece pripada joj i polovica imovine nastale za trajanja braka, dio prihoda od kuće⁴⁹ te ono što joj je muž darovao (ostavio?). Kći jedinica kojoj umre otac udat će se za najstarijeg strica (ili za bratića ako strica nema)⁵⁰. Ukoliko se on tome usprotivi tome sudac mu na prijavu ostale rodbine izriče kaznu i morat će ju oženiti u roku od dva mjeseca, a ako ni tada ne dođe do braka oženit će ju slijedeći najstariji rođak. Ako se nasljednica kći ne želi udati, ona će naslijediti pola imovine, a polovicu može dobiti onaj koji ju oženi⁵¹.

Što se tiče miraza u Sparti i Gortini on je za neke bio “predsmrtno” naslijeđe⁵².

Grčki se polisi po položaju žene ne razliku samo u nijansama, otuda i velika razlika u stvarnopravnim i nasljednim odnosima. Bez obzira na razlike, udaja jedinice kćeri kako bi barem posredno naslijedila (prenijela) očevu imovinu čini se, u sva tri primjera, dobrim rješenjem, mehanizmom koji pridonosi pravima.

Što se tiče društvenog uređenja i mogućnosti nasljeđivanja za

⁴⁷ Odv. III Gortinskog zakona

⁴⁸ Teško je reći radi li se o darovanju za života ili nasljeđivanju temeljem oporuke.

⁴⁹ Taj prihod dijeli s tzv. epibalontima. Pojam epibalon ima više značenja; nasljednik, onaj koji ima pravo svjedočiti, onaj koji ženi epikleru. Avramović, S., Agrarni odnosi u Gortinskom zakoniku, Zbornik PFR, 8, (21-31), Rijeka, 1987., str. 23.

⁵⁰ Odv. VII. Neki izvori navode da je operaciju udaje za epibalona, očeva brata nadzirao majčin brat. Vidi Leduc, M., Marriage in Ancient Greece, str. 259.

⁵¹ U odv. XII predviđa se postupanje u slučaju da nema pogodnih rođaka za kći-nasljednicu.

⁵² Tako HODKINSON, Inheritance, marriage and demography: perspectives upon the success and decline of Classical Sparta, str. 79.-121. u Powell, A., Classical Sparta, New York, 1989.

žene jasno je da atensko demokratsko društvo ne nudi demokratski model za žene. Upravo suprotno, demokracija je nalašavajući razliku između javnog i privatnog te omogućujući muškarcima aktivno bavljenje politikom, doprinijela potčinjenosti žena⁵³. Jasno je da za nasljednopravni model Atene s jedne, i Sparte i Gortine s druge strane, naslijeđe (pokloni, miraz i naslijeđe) podrazumijevaju različita ovlaštenja⁵⁴. Bez obzira na razlike, sve što ta ovlaštenja može povećati ima posebnu težinu.

FRANAČKI MODEL – LEX SALICA

Salijski zakonik⁵⁵ (5. st.) je ranosrednjovjekovni zakonski tekst izričit u reguliranju nasljednog prava žena, a zbog položaja koje su germanske žene imale (bez ili pod utjecajem rimskog prava⁵⁶) i uz ostale “leges barbarorum” neizostavan izvor za istraživanje njihovog položaja⁵⁷. Salijski zakonik je poput ostalih “leges barbarorum” zbirka običaja koja se je dopunjavala i mijenjala.

Ne postoji jednostavan odgovor o nasljeđivanju žena u Franačkoj. Nekada ga nije bilo, nekada je postojao prema nekim zakonicima, nekada sa ograničenjima, nekada su ga autori

⁵³ Usp. BLUNDELL, *Women in Ancient Greece*, str. 129.

⁵⁴ Dvojbeno je i radi li se o vlasništvu pokretnina - robova, odjeće, nakita, stvari domaćinstva. Naime, pravo raspolaganja i tim predmetima ima muž. Blundell spominje “slobodno korištenje”. Vidi Blundell, *Women in Ancient Greece*, str. 115.

⁵⁵ Vidi tekst *Pactus legis Salicae* i *Lex Salica* u *Monumenta Germaniae Historica*, dostupno na <http://www.dmgf.de>, posjećeno 15.10.2013. Prijevod redakcije iz 6.st. Kurtović, Š., *Hrestomatija opće povijest prava i države*, Zagreb, 2005., str. 121.-182. Nasljedno pravo titul 46, 59, 60, 62.

⁵⁶ Taj je utjecaj u Salijskom zakoniku vrlo mali. Vidi Vajs, A., Kandić, Lj., *Opšta istorija države i prava*, Beograd, 1989., str. 87.

⁵⁷ O potrebi istraživanja rodne uloge u obitelji u srednjovjekovnoj povijesti Nelson, J., Riche, P.

pretpostavljali (možda pogrešno) iz nekih posrednih saznanja itd. Osim toga, ostavština od 80-ak kontradiktornih manuskripta Salijskog zakonika koji su tijekom vremena dopunjavani te činjenica da je zakonik samo pravo u užem smislu može dovesti u zabludu⁵⁸ glede onoga što propisuje zakonik i onoga što je možda bilo dopušteno u pravu u širem smislu.

Germansko pravo u početku nije ženama davalo pravo nasljeđivanja poput rimskog prava. Nakon donošenja *Lex Ribuariorum*⁵⁹ (napisan sredinom 5. st.), *Lex Alamanorum* (početkom 7. st.) i *Lex Baiuvariorum*, žene mogu imati pravo vlasništvo i zbog toga neki navode da imaju veća prava no što će imati stoljećima nakon toga⁶⁰.

U najstarijoj redakciji Salijskog zakonika, za Klodviga, žene ne mogu naslijediti nekretnine⁶¹. Prenošenje salijske zemlje preko kćeri "tuđoj krvi" nije dolazilo u obzir⁶². Pravilo je da pokretna ostavina pripada sinovima, a ako ih nema naslijediti mogu majka, brat ili sestra, majčina sestra⁶³ pa potom ostali rođaci (čl. 59. st. 1.-4.). U čl. 59. st. 5. nadalje je određeno da "nijedan dio zemlje, neće pripasti ženskim nego će cijela zemlja pripasti muškarcima koji budu braća.". Kako nije bilo odredbe koja regulira situaciju u kojoj ostavitelj nema

⁵⁸ Zakonik je izvor prava u užem smislu. U širem tu su, između ostalih kapitulariji, koji reguliraju različita područja društvenog života.

⁵⁹ Vidi zakonike u *Monumenta Germaniae Historica*.

⁶⁰ Vidi Griswold BUCKSTAFF F., *Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower*, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, str. 33. dostupno na <http://jstor.org/stable/1009013?seq=1&Search>, posjećeno 5.10.2013.

⁶¹ Nisu ih mogle ni imati. I inače, u početku, su objekt privatnog vlasništva bile samo pokretnine, zemlja je bila objekt zajedničkog vlasništva i korištenja. Postupno, javlja se privatno vlasništvo i to prvo na veleposjedima. U 9. st. nastaje razlika između *alodium* i *comparatum*. Prijevod Kurtović, *Hrestomatija opće povijesti prava i države*, str. 177.

⁶² Ni najstariji Ripuarski zakonik to ne dopušta. *Lex Ribuariorum* vidi u *Monumenta Germaniae Historica*.

⁶³ O matrilinalnoj teoriji Thompson, E.A., *The Early Germans*, Oxford, 1965.

sinova već samo žensku djecu nastalo je mišljenje prema kojem u 2. pol. 6. st. (pod utjecajem rimskog prava?) ženska djeca mogu naslijediti zemlju ako nema sinova⁶⁴. Zadržali bismo dozu znanstvene skeptičnosti glede tog prava kod Salijaca⁶⁵. Naime, ni kasnija salijska redakcija (za Childeberta) ne svjedoči o tom pravu⁶⁶ iako je izvjesno da su se sredinom 8. st. mijenjali običaji koji su utjecali na položaj žena⁶⁷. Ukoliko je bilo moguće da i žene nasljeđuju nekretnine⁶⁸ regulacija po nasljednom redu čl. 59. možda se odnosila i na njih⁶⁹. Teško bismo potvrdili i da je moguće vlasništvo naslijeđenih nekretnina zbog mundiuma, skrbništva oca ili muža, podrazumijevalo i upravljanje njima.

U vremenu kada žene nisu imale pravo vlasništva na neket-

⁶⁴ Vidi RADOŠEVIĆ, P., Temeljni zakoni Francuskog kraljevstva, ZPF Split, br. 4 (94), 2009., Split, str. 799.

Burgundski i Vizigotski zakonik su predviđali takvu situaciju i omogućavali da kćeri nasljeđuju. Tako Valković, M., Uloga žene u javnom životu europske civilizacije dostupno na <http://hrcak.srce.hr/file/46165>, posjećeno 1.10.2013.

⁶⁵ Zakonici su izvor prava u užem smislu a za poznavanje prava u širem valja poznavati sadržaj kapitularija.

⁶⁶ Vidi tekst *Pactus legis Salicae* i *Lex Salica*, <http://www.dmgh.de>. *Pactus legis Salica* sadrži A *Recensio Chlodovea*, B *Recensio Thezderica* i C *Recensio Guntchrama* (podrazumijeva i vrijeme pod Childebertom. Od 8. st. *Lex Salica* sadrži D *Recensio Pippina* te E *Emendata*, a slijedi i *Lex Salica Karolina*.

⁶⁷ Vidi MCNAMARA J., Wemple, S., *The power of Women Through Family* u: Erler, M., Kavaleski, M., ed., *Women and Power in the Middle Ages*, Athens, Georgia, 1988., str. 89. Autorice se oslanjaju na *Povijest Franaka* Sv. Gregora iz Toursa. Vidjeti tekst na <http://the.latinlibrary.com/gregorytours.html>, posjećeno 30.10.2013.

⁶⁸ Kasnije razdoblje. Nisu svi germanski narodi u isto vrijeme to dopustili niti se radi o istim uvjetima. Također su neki manje izričiti. Vidi Harper Dunn, K., *Germanic Women: Mundium and Property, 400-1000*, magistarski rad, Sveučilište Sjeverni Teksas, 2008., dostupno na <http://digital.library.uni.edu/ark:/67531/mctadc5378>, posjećeno 19.10.2013.

⁶⁹ Fonay Wimple tako tvrdi zastupajući stav o postojanju prava na naslijeđe nekretnina za žene. Vidi Fonay Wemple, S., *Women in Frankish Society, Marriage and the Cloister, 500 to 900.*, London, 1996., str. 46.

ninama, Franačke su žene pri udaji dobivale od svojih obitelji stvari poput nakita i odjeće, ali od Merovinga⁷⁰ ta ženska oprema se povećava i pretvara u miraz te može predstavljati pravo bogatstvo⁷¹. Neki autori⁷² navode da je takav miraz više nego u Rimu imao karakter nasljednog dijela koji se kćeri predaje kod zaključenja braka.

Nakon smrti muža ženama pripada *dos* s kojim mogu slobodno raspolagati ako u braku nije bilo djece. U slučaju da je bilo djece žene imaju pravo korištenja. Bitna promjena je nastala kada je *dos* i *morgengabe* mogao uključiti zemlju. Tek se tim činom ostvaruje mogućnost ženine ekonomske samostalnosti⁷³. Formule Marculfi u kasnijem razdoblju svjedoče da je žena imala pravo vlasništva, a ne korištenja na darovima, mirazu i nasljeđu⁷⁴.

Kupovina (doslovno prstenina), cijena koji se plaćala za udovicu bila je po Salijskom zakoniku određena titulom 44 i iznosila je tri solida⁷⁵. Za prepostaviti je da je za djevojke bilo veća. Burgundski zakonik predviđa da nevjestina obitelj od iznosa koji daje ženik dobije dvije trećine dok trećina ide nevesti. Jedan od važnih pomaka u razvoju nasljeđivanja te položaja žena je pretvaranje ženidbene kupovnine u *dos*⁷⁶. U tom institutu neki

⁷⁰ HERLIHY, D., *Medieval Household*, London, 1985., str. 49.

⁷¹ Tako FONAY Wemple, *Women in Frankish Society, Marriage and the Cloister, 500 to 900.*, str. 46.

⁷² Tako STANIMIROVIĆ, V., *Brak i bračna davanja u istoriji*, Beograd, 2006., str. 112.

⁷³ Tako FONAY Wemple, S., *Women in Frankish Society, Marriage and the Cloister, 500 to 900.*, str. 45.

⁷⁴ Tako SOUTHON, E., *Marriage, Sex and Death: The Family in the Post-Imperial West*, doktorska disertacija, Sveučilište u Birminghamu, 2012., dostupno na <http://theses.bham.ac.uk/4129/1/Southon13PhD.pdf>, posjećeno 22.10.2013.

⁷⁵ No ta kupovina podrazumijevala je kasnije i dio koji je ostao u braku te služio kao osiguranje ženi po smrti muža. Kupovina se cijena kasnije transformirala.

⁷⁶ U početku je postojala samo kupovina, a miraz nije postojao. Vidi Lemaire, A., *La dotatio de l'épouse de l'épouaue merovingienne au XIII siècle*, *Revue historique de droit français et étranger*, VIII, Paris, 1929., str. 570.

nalaze utjecaj rimskog *donatio ante nuptias*⁷⁷. Sam pojam *dos* kod Germana je drugačijeg značenja od miraza koji u brak donosi žena⁷⁸. No u ovo pitanje ne bismo ulazili ovom prilikom zbog nje-gove složenosti⁷⁹ i brkanja pojmova do kojeg je došlo s obzirom na darovanje koje ide od ženika i ono koje ide od oca nevjeste. Svako je darovanje osiguravalo ženi izvjesnu samostalnost i si-gurnost koja je uz nasljedni dio bila veća.

U ranom razdoblju nije bilo oporuke ali je postojao institut afatomije, vrlo sličan oporuci (titul 46), no teško je tvrditi je li se primjenjivao i na žene. U kasnijem razdoblju Lex Salica, Lex Ripuaria i Lex Burgundionum dopuštaju izbor nasljednika onima koji nemaju djece⁸⁰. Neki zakonic i čak spominju mogućnost da djevojke (dakle neudane žene) svojom posljednjom voljom odre-de nasljednika⁸¹.

⁷⁷ Vidi SARGENTI, M., *Il diritto privato nella legislazione do Constantion*, Milano, 1938., Vidi dalje bilješka 54.

⁷⁸ Tacit se poslužio tim pojmom ali u smislu “dos koji muž daje ženi” što ne predstavlja miraz. Vidi o tome kod STANIMIROVIĆ, *Brak i bračna davanja u istoriji*, str. 109.

⁷⁹ Nejasnoće su proizašle i iz promjena koje su tijekom vremena unošene u zakonike.

⁸⁰ Tako SOUTHON, E., *Marriage, Sex and Death: The Family in the Post-Imperial West*, doktorska disertacija, Sveučilište u Birminghamu, 2012., dostupno na <http://etheses.bham.ac.uk/4129/1/Southon13PhD.pdf>, posjećeno 22.10.2013.

⁸¹ Npr. Burgundski zakonik.

ZAKLJUČAK

Možemo reći da su odabrani nasljednopravni modeli na različite načine isključivali ili ograničavali pravo žena na naslijeđivanje. Miraz i darovanje smatrani su vrstom naslijeđa žene (iako ih pozitivisti ondje ne bi smjestili). Svrha njihova postojanja bila je osigurati kakvu-takvu sigurnost žene. Stoga ih uz ostale mehanizme kojima su se ublažavala nasljednopravna ograničenja i zabrana za žene treba gledati u pozitivnijem svjetlu, jedino mogućem izričaju zakonodavca koji odgovara ostalim društvenim odnosima i društvo može razumjeti. U Babilonskoj državi je žena zadržavala svoj miraz, a mogla se koristiti, iako ne raspolagati, i nekretninama koje joj je za života darovao muž. Ako je imala maloljetnu djecu nakon smrti muža imala je, uz skrb o djeci, pravo korištenja cijele ostavine. Posebno bismo istaknuli mogućnost nasljeđivanja za svećenice, pri čemu zauzimamo stav da se trećina imovine koju su nasljeđivale svećenice Mardukova hrama odnosila na nekretnine i na pravo vlasništva što proizlazi iz riječi “neće preuzeti nikakve obveze za to” te iz usporedbe sa odredbom čl. 181. Hamurabijevog zakonika. Grčki nasljednopravni model predviđa ublažavanje nemogućnosti prava nasljeđivanja za kćeri institutom koji omogućuje posredno naslijeđivanje. U slučaju Gortine i Sparte i ne bismo mogli govoriti o mehanizmima ublažavanja krutih pravila jer ih nasljednopravni sustavi tih polisa nužno ne zahtijevaju. Posebice gortinski. Miraz, koji u sva tri grčka slučaja nije bio obvezan već se običavao davati, i darovanja učinjena za braka, znatno su osiguravali žene koje nisu mogle ili imale što naslijediti. Što se tiče nasljednopravnog sustava Salijskih Franaka i tzv. Pactus Legis Salicae i Lex Salicae treba biti oprezan. Starije redakcije isključuju žene iz nasljeđivanja nekretnina, no daju mogućnost nasljeđivanja ostale imovine pa tako nasljeđivati mogu i majke, sestre i tetke. Čini se da su ostali germanski narodi imali nešto šira nasljedna prava za žene. Ali i kod germanskih naroda su žene mogle darovima od strane ženika

(kupovnina, morgengabe) ili oca (miraz) steći priličnu imovinu i bez naslijeđa. Posebice je tome pridonijela mogućnost da se među tim darovima nađe i pokoja nekretnina.

Čini nam se da su predmetni modeli, bez obzira na protek vremena između njih (oko 1200 godina) slični po svojoj pravnoj logici. Neupitno je postojanje mehanizama koji nasilje koje trpe žene kao neravnopravne čine manjim. Čak i uz ono loše što donose, poput određivanja muža u slučaju epiklerata, njihov je efekt pozitivan. Ostaje nam da ih stoga detaljnije proučimo, usporedimo te istražimo posljedice koje su imali na ostale pravne odnose.

Summary

Zrinka Erent-Sunko

THREE LEGAL-HISTORICAL MODELS OF THE INHERITANCE LAW WHICH IMPROVED THE LEGAL POSITION OF THE WOMAN OR WERE JUST ANOTHER FORM OF VIOLENCE OVER HER

Legal position of a woman in history was determined by many factors so that its understanding is complex, as well as it is very often burdened with prejudice due to lack of knowledge about the circumstances. Since it was impossible for women to be the subjects of the ownership rights they could not inherit the property of their parents, spouses or relatives. This led to a range of negative consequences which reflected on the entire position of women. However, some legal-historical systems anticipated certain “loosening” of this impossibility (eg. giving presents during the woman’s life), indirect possibility of inheritance (eg. *epiklerat* because of keeping *oikos*) or a limited possibility of inheritance (eg. certain objects). The aim of this paper is not to prove a bad position of women through the history, always insisting on the same perception of (hereditary) legal regulation as limiting factor, but to emphasize the fact that in the same regulation simultaneously existed mechanisms whose aim was to act in the direction of loosening consequences for the position of women caused by limitations or prohibitions, and all this in the only way which the society (or legislator) and circumstances of that time could accept.

Keywords: women, ownership, law of inheritance, property, will, dowry, donating, Mesopotamia, Ancient Greece, Salic Franks, Lex Salica

Gordan Ravančić

ŽENSKA POSLUGA U DOBROSTOJEĆIM OBITELJIMA SREDNJOVJEKOVNOG DUBROVNIKA

Autor razmatra neke aspekte položaja i privatnog života ženske posluge u svakodnevnom životu patricijskih obitelji kasno-srednjovjekovnog Dubrovnika. Iako izvori iz tog razdoblja relativno šturo govore o intimnim odnosima unutar obitelji, autor je pokušao doći do nekih odgovora na osnovi kaznenih spisa i nekih oporuka te postojeće literature o temi obitelji i položaju žena u srednjovjekovnom društvu.

Ključne riječi: sluge, obitelj, srednji vijek, Dubrovnik

Iako tema ovog priloga nije struktura obitelji, tj. roda u srednjovjekovnom Dubrovniku, nego ženska posluga (tzv. *famule* i *ancillae*) u dobrostojećim i vlasteoskim obiteljima, ipak mislim da na početku valja izložiti neke činjenice vezane uz obiteljsku / rodovsku strukturu u srednjovjekovnom Dubrovniku – što će vjerujem pridonijeti boljem razumijevanju teme ovog rada.⁸²

U postojećoj literaturi o ovoj temi ističe se da je obitelj bila osnovom (osnovnom društvenom jedinicom) srednjovjekovnog

⁸² Ovaj rad u ponešto drugačijoj formi i pod drugim naslovom objavljen je još 2003. godine (“Izvanbračna ljubav i ženska posluga u vlasteoskim obiteljima kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika” u *Hereditas rerum Croaticarum*, ur. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.), 63-68.). No, ovaj prilog predstavlja njegovu nadopunu i osuvremenjenu verziju rezultata tog istraživanja u ponešto drugačijem kontekstu.

dubrovačkoga društva.⁸³ Čitav koncept društvene slojevitosti srednjovjekovnog Dubrovnika ne može biti jasno predočen niti analiziran bez poznavanja i usvajanja ove činjenice.

Najčešći oblik vlasteoske obitelji/roda u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku bila je agnatska složena obitelj, gdje je i po nekoliko generacija te obitelji moglo živjeti pod istim krovom, tj. u istom kućanstvu. Nadalje, kao i u cijeloj onodobnoj Europi, sva kućna posluga što je živjela pod istim krovom držana je dijelom obitelji i gospodar kuće imao je vlast nad njima.

Ovakav koncept “proširene” obitelji srednji vijek je baštino još iz antičkih vremena. Naime, pojam obitelji i kućanstva (domaćinstva) uvelike se preplitao u svom funkcionalnom zanačenju predmodernih društava. Možda ponajbolja poredba jest sadržana u latinskom pojmu *familia* koji je unutar sebe objedinjavao podjednako i krvno srodstvo i nasljedno pravo i upravljačku moć osobe (*potestas patris*) na čelu te društvene jedinice.⁸⁴ No, jednako tako valja imati na umu da upravo pojam *familia* koji danas najčešće prevodimo s pojmom “obitelj” u svojim počecima uopće nije obuhvaćao takav sadržaj. Naprotiv, vrlo dugo u antičkim svijetu pojam *familia* odnosio se na skupinu slugu uglavnom vezanu uz domaćinstvo, a tek s iščezavanjem antičkog koncepta ropstva u srednjem vijeku taj se pojam počinje koristiti za sve osobe koje je obuhvaćala *patria potestas*.⁸⁵

⁸³ Vidi e. g.: Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća* (Dubrovnik: Zavod za povjesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994.), passim. Jednako tako, ovo odgovara shemama koje u to vrijeme prevladavaju onodobnom Europom. Vidi e. g.: Georges DUBY, “Il matrimonio nella società dell’alto medio evo”, u: *Medioevo maschio. Amore e matrimonio* (Roma-Bari: Laterza & Figli Spa, 2002.), 5-7, passim.

⁸⁴ O tome detaljnije vidjeti npr: David HERLIHY, *Medieval Households* (Cambridge MS – London: Harvard University Press, 1985.), 2-4; David Herlihy, “Family” *The American Historical Review* 96/1 (1991.): 1-16; Antti Arjava, “Parental Power in Late Antiquity” *The Journal of Roman Studies* 88 (1998.): 147-165.

⁸⁵ HERLIHY, “Family”, 2-3.

U svakom slučaju, pojam srednjovjekovne obitelji i njene društvene funkcije uvelike je bio povezan s konceptom posjeda i vlasništva, kako u gospodarskom tako i u upravljačkom smislu. Imajući to na umu, ideja uključivanja kućne posluge u obitelj više se ne čini tako “stranom”. Naime, cjelokupni koncept dobrostojećih predmodernih obitelji bih se mogao opisati shemom u kojoj su s jedne strane bili gospodari, s druge sluge (*servientes*).⁸⁶ Posluga srednjovjekovnih dobrostojećih domaćinstava uključivala je različite poslove od kućne posluge poput spremačica i kuharica sve do konjišara i ostalih poslova oko stoke i održavanja kuće i imanja, a mogli su uključivati i gospodarevu osobnu stražu.⁸⁷

Razmatrajući služinčad u srednjovjekovnim društvima važno je istaknuti da sve te kućne sluge nisu imali jednaku društvenu pozadinu, tj. nisu potjecali iz istih društvenih slojeva. Neki od njih bili su robovi (*famuli/servi* i *ancillae*),⁸⁸ a drugi su bili jednostavno unajmljene sluge. Iako je njihov status unutar domaćinstva bio jednak, ipak njihov pravni položaj bio je različit.⁸⁹ Naime, dok su najmljeni sluge imali mogućnost slobodnog napuštanja gospodara, *famuli* i *ancillae* nisu imali tu slobodu. Štoviše, ukoliko bi se htjeli, primjerice, ženiti nisu to mogli bez izravne

⁸⁶ *A History of Private Life. Revelations of the Medieval World*, ur. Geogres DUBY (Cambridge – London: Harvard University Press, 1999.), 64-65.

⁸⁷ HERLIHY, *Medieval Household*, passim; *A History of Private Life*, 65-66.

⁸⁸ Ropstvo je postojalo u Dubrovniku sve do 1416. godine, a i kasnije je bilo moguće posjedovati roba ako je taj rob bio namijenjen za rad u kući tj. kao kućna posluga. Više o ropstvu na jadranskoj obali vidi: Neven Budak, “Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu,” *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 17. (1984.): 5-34. Vidi i: Neven Budak, “Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu,” *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 19. (1986.): 45-60.

⁸⁹ Glede položaja robova u srednjovjekovnom Dubrovniku vidi: *Statut grada Dubrovnika* (Dubrovnik: Državni arhiv Dubrovnik, 2002.), lib. 3, cap. 12, 46, 58; lib. 4, cap. 79; lib. 6, cap. 42-53.

privole svog gospodara. No kako bilo, čini se da su žene kao dio kućne posluge bile brojnije – vjerojatno jer kućanstvo nudi više tzv. “ženskih” poslova, kao što su kuhanje, pranje, čišćenje, spremanje kreveta itd.

Mnoge od tih ženskih služavki dolazile su u patricijske obitelji još kao djeca. Uzrok je tome vrlo često bila nemogućnost obitelji da prehrani žensko dijete te ga se davalo za slugu u neku patricijsku ili boljestojeću pučansku kuću.⁹⁰ Budući su dolazile u vlasteoske kuće u tako ranoj dobi, te su djevojčice u osnovi bile prepuštene milosti i dobrohotnosti članova obitelji kojoj su služile. O njihovu životu sačuvani izvori gotovo da ništa ne govore i tek poneki trag u oporukama i povjesničareva “mašta” mogu razotkriti neke od mogućih obrazaca njihova života. Nije nemoguće da su neke od njih prije završetka svog služenja izmijenile i nekoliko obitelji, a europski obrasci pokazuju da je ženska služinčad starija od 40 godina bila rijetkost u dobrostojećim obiteljima.⁹¹

Glavar kuće (obitelji) u srednjovjekovnim dobrostojećim obiteljima u Dubrovniku, kao i drugdje u onovremenoj Europi, obično je bio najstariji muškarac u obitelji i njegova je uloga bila slična položaju rimskog *pater familias*-a. Kao glava kuće, on je imao svu moć i pravo odluke, kao i pravo kažnjavanja svih članova kućanstva/obitelji – a to je onda uključivalo i poslugu. On je odlučivao o svim bračnim ugovorima svojih ukućana i bez njegova pristanka nitko od njegovih sinova nije mogao odvojiti svoju nuklearnu obitelj niti odvojiti dio obiteljske imovine, iako su sinovi često imali pravo na to. U takvoj obitelji položaj kćeri bio je još nezahvalniji. Iako je svaka od njih imala pravo na svoju dotu/miraz, nerijetko se događalo, ako u obitelji nije bilo dosta

⁹⁰ *A History of Private Life*, 230, 294; Herlihy, *Medieval Household*, 153-155.

⁹¹ HERLIHY, *Medieval Household*, 154.

novca da se podmire mirazi za sve kćeri, da neke od njih budu prisiljene zarediti se i postati opatice.

Glede bračnih ugovora i budućih supružnika važno je naglasiti da je u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku postojala stanovita dobna razlika između mladoženje i mladenke. Naime, mladoženja je obično bio bitno stariji od mladenke – uobičajena dob mladenki je bila između 14 i 16 godina života, a mladoženjina je dob bila 20 i više godina.⁹² Nadalje, takvi brakovi obično su obiteljski ugovarani znatno prije same ženidbe, pa su budući supružnici vrlo rijetko dobro poznavali jedno drugo u trenutku sklapanja braka. Štoviše, nije bila rijetkost da jedno od supružnika (obično je to bio muškarac) ne želi prihvatiti takav brak.

Slučaj Stjepana de Zamagna vrlo lijepo oslikava kako su dubrovačke vlasti reagirale u takvim situacijama odbijanja unaprijed ugovorenog braka. Naime, 18. prosinca 1474. dubrovačke su vlasti zatvorile Stjepana jer je odbio oženiti i odvesti kući Franušu de Bona, iako je taj brak bio već odavno ugovoren. Štoviše, Stjepanova obitelj već je ranije prihvatila Franušin miraz, a čini se i potrošila ga. Kako bilo, Stjepan je ipak nekako uspio pobjeći iz tamnice. No, tad su dubrovačke vlasti zapovjedile Stjepanovu ocu da mora vratiti miraz i povrh toga platiti kaznu u visini Stjepanova dijela imovine, sve zbog nepoštovanja bračnog ugovora. Čini se da je Stjepanov otac u tom trenutku bio u dugovima i nije mogao isplatiti navedenu kaznu, a to je značilo da će sva imovina i oca i sina biti konfiscirana sve dok brak ne bude konzumiran. Ovakav postupak dubrovačkih vlasti polučio je željeni rezultat jer samo nekoliko dana kasnije Stjepan se vratio u Dubrovnik i nakon tri

⁹² Razlozi za takvu situaciju bili su brojni: mirazi vlasteoskih obitelji znali su biti iznimno visoki, a postojala je i “institucija” uzdarja (tj. uzvratnog poklona) s mladoženjine strane; osim toga vrlo često je mladoženja prije stupanja u brak morao zaraditi određeni imetak kao dokaz mogućnosti uzdržavanja obitelji te je za tako nešto naravno trebao određeno vrijeme, itd. (Janeković, *Rod i grad*, 49).

dana vlasti su bile informirane da je brak konzumiran *per copulam carnalem prout est publica vox et fama*.⁹³

Kao što i gore navedeni slučaj nagovještava, teško je vjerovati da je u takvim brakovima u samom početku postojala prava ljubav između supružnika. Štoviše, čini se da je u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku brak smatran prije svega obiteljskim poslom iz kojeg obje strane mogu imati koristi u materijalnom i poslovnom smislu.⁹⁴ No i u tom (obiteljskom) poslu, jedna od temeljnih funkcija braka, tj. obitelji, bila je prokreacija.⁹⁵ Tomu svjedoči i gore navedeni slučaj Stjepana de Zamagna jer njegov brak je postao pravovaljan tek nakon *copulam carnalem*.

Imajući navedeno na umu, također je teško vjerovati da su mladi vlastelini čekali prvu bračnu noć da iskuse tjelesnu ljubav. Vjerojatnija je pretpostavka da je većina svoju muškost prvi put “potvrdila” na neki drugi način. Naime, srednjovjekovni registri dubrovačkih vlasti svjedoče da je u Dubrovniku – slično kao i u Veneciji – postojala gradska četvrt znana *Castelletto*, gdje je putnik namjernik ili neki čovjek iz grada mogao pronaći “ljubav za novac”. Nažalost, izvori koje bi se moglo uporabiti za istraživanja o prostituciji u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku nisu baš česti, a i oni koji su sačuvani ne govore puno o dubrovačkim “noćnim damama”, tj. o njihovom poslu.⁹⁶

S druge strane, iako je u Dubrovniku postojala ovakva “četvrt crvenih svjetiljki”, čini se da dubrovački mladi vlastelini

⁹³ *Acta consilii rogatorum*, 3, vol. 22, fol. 158-160 (Državni arhiv u Dubrovniku). Na ovom mjestu najljepše se zahvaljujem kolegici Zrinki Nikolić koja me je uputila na ovaj slučaj. Vidi: “Rejection of Marriages in Late Medieval Dubrovnik” (Odbijanje brakova u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku). *Otium*, 7-8 (1999.-2000.): 87-93.

⁹⁴ JANEKOVIĆ, *Rod i grad*, 64.

⁹⁵ HERLIHY, *Medieval Household*, 142.

⁹⁶ O ovome vidi više u: Gordan Ravančić, “Prilog poznavanju prostitucije u Dubrovniku u kasnom srednjem vijeku” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 31. (1998.): 123-130.

ipak nisu pronalazili svoje prve ljubavi u toj četvrti, nego da su prva iskustva na tom planu skupljali upravo u obiteljima gdje su odrastali.⁹⁷ Naime, izvori svjedoče da su mnogi od dubrovačkih vlastelina imali stalne ili povremene ljubavnice, tj. konkubine, koje su dolazile najčešće iz sloja ženske posluge u tom kućanstvu. Izvori koji otkrivaju takvo stanje ponajčešće su oporuke, u kojima se vrlo često mogu naći podaci o tome kako je pojedini vlastelin ostavio različite stvari ili novac svojoj nezakonitoj djeci, a jednako tako i njihovim majkama (tj. svojim služavkama/konkubinama).⁹⁸ Iako su takvi preljubi u osnovi bili moralno osuđivani, čini se da su u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku oni bili neka vrst javne tajne. Naime, ta nezakonita djeca – *filii naturales* ili *bastardi* kako ih nazivaju izvori – vrlo su često nosila prezimena svojih otaca.⁹⁹ Stoga se vrlo lako moglo zaključiti čija su oni djeca.

Nadalje, gradski je statut dopuštao da otac oporučno zbrine svoju nezakonitu djecu.¹⁰⁰ Stoga se, čitajući oporuke iz ovog razdoblja, relativno lako može utvrditi koji su vlastelini oporučno darivali svoju nezakonitu djecu. Tako na primjer, vlastelin Tripe de Georgiis 1348. oporučno je ostavio svom nezakonitom sinu Pavlu 300 perpera, a godine 1425. Lampre de Sorgo ostavio je svojim nezakonitim sinovima Vitku i Simku 1000 perpera.¹⁰¹

⁹⁷ Za "europske" primjere vidjeti npr.: *A History of Private Life*, 294-295.

⁹⁸ Dušanka DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1974.), 138; Janeković, *Rod i grad*, 48.

⁹⁹ E. g. U jednom slučaju zabilježenom u kaznim spisima grada Dubrovnika u 14. stoljeću navedena su imena dvojice svjedoka jedne tuče koja se zbila u jednoj krčmi. Ti svjedoci zvali su se Iaxa de Gondola i Ifchus de Seracha. Iako su obojica nosila vlasteoska prezimena nisu bili dubrovački vlastelini nego vjerojatno nezakonita djeca dubrovačke vlastele. (*Lamenta de intus et de foris*, 53, vol. 1, fol. 156). Nadalje, čak i slavni Marin Držić odvjetao je neplemenite linije dubrovačkog vlasteoskog roda Dersa.

¹⁰⁰ *Statut grada Dubrovnika*, lib. 4. cap. 71.

¹⁰¹ Ovi primjeri preuzeti su iz: Dinić-Knežević, *Položaj žene*, 109.

Slično sinovima i nezakonite kćeri mogle su se nadati da će ih njihovi plemeniti očevi oporučno obdariti pristojnim mirazom.¹⁰²

Zanimljivo je primijetiti da su neka povijesno-demografsko-statistička istraživanja pokazala da je u Dubrovniku između trinaestog i petnaestog stoljeća bilo 94 nezakonita djeteta u 33 dubrovačka vlasteoska roda.¹⁰³ Ipak, valja imati na umu da je ovaj broj vrlo vjerojatno bio i znatno veći jer mnogu od takve nezakonite djece očevi nisu htjeli priznati.

Jednako tako čini se da je tijekom 15. stoljeća broj takve nezakonite i neželjene djece postao svojevrsan problem za čitavu zajednicu. Moguće je i da je u tom razdoblju porastao i broj čedomorstava,¹⁰⁴ pa su dubrovačke vlasti 1432. odlučile osnovati javno nahodište (*Ospedale della misericordia*), slično onima koji su već postojali u nekim talijanskim gradovima. Pri tome, valja napomenuti da je i prije 1432. godine u Dubrovniku postojala jedna slična institucija.¹⁰⁵ Naime, godine 1290. opatice samostana Sv. Klare organizirale su nahodište da bi pomogle ženama koje nisu mogle uzdržavat svoju djecu.

O odnosu između vlastelina i ženske posluge može se nažalost vrlo malo reći jer izvori većma o tome “šute”. Ipak, kazneni spisi kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika otkrivaju neke podatke,¹⁰⁶ koji otvaraju mogućnost spekulacije. Naime, u kaznenim spisima

¹⁰² JANEKOVIĆ, *Rod i grad*, 117.

¹⁰³ Stjepan KRIVOŠIĆ, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1990.), 79.

¹⁰⁴ Ovo je samo pretpostavka jer za točnu procjenu čedomorstava valjalo bi temeljito proučiti kaznene spise Dubrovačke Republike u razdoblju od 1390-ih do 1430-ih godina.

¹⁰⁵ Prema informacijama do kojih sam mogao doći iz literature, Firenca je bila prvi grad koji je osnovao takvu instituciju u razdoblju 1419. – 1424.

¹⁰⁶ Arhivske serije Državnog arhiva u Dubrovniku u kojima se mogu naći zabilješke sudskih kaznenih procesa jesu: *Libri de maleficiis* 50-1 (LM), *Lamenta de intus* 51 (LI), *Lamenta de foris* 52 (LF), and *Lamenta de intus et de foris* 53 (LIF).

iz godine 1436. sačuvana je bilješka o slučaju pokušaja silovanja – u noći 7. listopada, prilikom vraćanja iz krčme, u kojoj je kupila vina za kućnu upotrebu, famula Katarina bila je napadnuta od dvojice mladih vlastelina ser Antonija de Prodanello i ser Marina Dobre de Buchia, koji su je pokušali silovati. Zanimljivo u ovom slučaju jest činjenica da se sve to dogodilo na ulicama Dubrovnika, te da su čitav slučaj vidjeli brojni svjedoci. Iako su se vlastelini na sudu pokušali opravdati, govoreći da je Katarina njih prethodno zadirkivala i da je ona sama željela imati odnos s njima, sudac nije imao razumijevanja za njihove priče jer su svjedoci potvrdili Katarininu optužbu. Na kraju oba su vlastelina osuđena su na tromjesečni zatvor.¹⁰⁷

S druge strane, koliko je meni poznato, u Dubrovniku u ovom razdoblju ne postoji zabilježen kazneni postupak protiv seksualnog napastovanja unutar obitelji/kućanstva, kakvi se mogu naći u onodobnoj Veneciji i drugdje u Europi.¹⁰⁸ Ipak, takva mogućnost ne smije se isključiti, jer ženska služinčad bez ikakvih svjedoka teško da je imala bilo kakvu šansu dobiti parnicu protiv uglednog vlastelina. Ova pretpostavka može bar djelomično bit potkrijepljena jednim kaznenim postupkom koji svjedoči o nasilju unutar obitelji. Naime, godine 1319. vladika Ana de Gondola dobila je parnicu u kojoj je tražila rastavu od svog muža *propter ipsius perversam conditionem et nequiciam et propter magnum malum quod ei indebite facit*.¹⁰⁹ S druge strane, valja napomenuti da kazneni spisi srednjovjekovnog Dubrovnika bilježe relativno velik broj seksualnog nasilja pučana nad ženskom poslugom.¹¹⁰

Glavnina podataka što otkrivaju ponešto o vlasteoskim preljubima sa ženskom poslugom dolazi, kao što sam već naveo, iz

¹⁰⁷ LM, 50-1, vol. 7, fol. 184^v-187.

¹⁰⁸ Za takve primjere iz Venecije vidi e. g.: Guido RUGGIERO, *Boundaries of Eros. Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice* (New York-Oxford: Oxford University Press, 1989.), 107-108; *A History of Private Life*, 294.

¹⁰⁹ *Diversa de nototaria*, 26, vol. 3, fol. 114 (Državni arhiv u Dubrovniku).

¹¹⁰ E.g. LI, 51, vol. 1, fol. 146, 166, 203, 205; LI, 51, vol. 2, fol. 177.

oporuka tih preljubnika. S druge strane, te oporuke najčešće ne govore ništa o prirodi takvih preljubničkih odnosa (avantura), ali se u njima mogu naći podaci o “posljedicama”, tj. djeci proizašloj iz takvih odnosa. Stoga se može samo pretpostavljati kako su takve avanture počinjale i kako su se razvijale.

No, povremeno se mogu naći relevantni podaci i u nekim drugim arhivskim serijama kao što su notarske knjige, tj. ugovori sačuvani u njima. Tako je, na primjer, ostao sačuvan jedan ugovor iz kojeg se jasno vidi da je ser Mihajlo de Bodaccia darovao svojoj ljubavnici (*amica*) Radost jednu kuću,¹¹¹ iz čega se s priličnom sigurnošću može tvrditi da je veza između njih dvoje nadilazila razinu prijateljstva (ukoliko je tako nešto uopće moglo postojati između njih dvoje s obzirom na bitan društveni jaz u njihovom podrijetlu). U drugim sličnim slučajevima najčešće se događalo da bi vlastelin preljubnik s vremenom našao svojoj ljubavnici prikladnog ženika.¹¹²

Razlozi zašto ti vlastelini preljubnici nisu u konačnici brakom okrunili svoje avanture, iako su neki od njih imali dugotrajne preljubničke veze, u osnovi su prilično jednostavni i lako objašnjivi. Naime, iako su crkveni kanoni dopuštali brak između plemenitih i ne-plemenitih, tj. pučana, civilni zakoni kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika striktno su zabranjivali takve brakove. Samo su endogamni brakovi (u staleškom smislu) bili dopušteni. Iako je već u 14. stoljeću vlastela pokušavala na razne načine zabraniti među-staleške brakove, tek je u 15. stoljeću donijeta izričita zabrana takvih bračnih veza. Oni koji bi se oglušili na tu zabranu te se odlučili oženiti s nekom pučankom automatski bi gubili sva vlasteoska prava i privilegije.¹¹³

¹¹¹ DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Položaj žene*, 139.

¹¹² JANEKOVIĆ, *Rod i grad*, 71.

¹¹³ Godine 1464. ovaj zakon je nešto ublažen – vlastelinima, koji bi se oženili s pučankom, ipak je bilo dopušteno obavljati neke niže općinske dužnosti, ali njihova djeca nisu smatrana vlastelinima.

Na kraju se može zaključiti da je upravo realnost života u takvu društvu sa svojevrsnim dvostrukim moralom otvarala nekim od kasnosrednjovjekovnih dubrovačkih vlastelina mogućnost stvaranja svojevrsnog *modus vivendi*-ja. S druge strane, služavke koje su bile uvučene u takvu vrst nezakonite veze mogle su se samo nadati da će uspjeti zadovoljiti svoje gospodare te da će ta veza što dulje potrajati jer im je to osiguravalo neku vrst sigurnosti unutar kućanstva. Jednako tako, mogle su se nadati i tome da će nakon svršetka takva odnosa njihovi gospodari biti dovoljno dobrohotni te da će im pronaći prikladanog ženika njihov društvenog položaja. Ipak, možda ne treba u potpunosti tako strogo suditi muškarce i dobrostojeće obitelji, jer upitno je kako bi izgledao život tih sluškinjica da nisu u ranoj dobi završile u tim obiteljima nego na ulicama srednjovjekovnog Grada.

Summary

Gordan Ravančić

**FEMALE SERVANTS IN WEALTHY FAMILIES IN
MEDIEVAL DUBROVNIK**

Although the topic of this article is not family structure but female servants in wealthy families, it is necessary to note some facts about family and household structure in medieval Dubrovnik. The head of a house/family was usually the oldest man in the family and his role was that of the *pater familias*. As the head of the house he had all the power of decision and punishment among the members of the household. Thus, he was deciding about marriage arrangements for his children and other members of the family, and without his consent none of his sons could separate his nuclear family or part of the family property, though they might have rights to some part of it. Daughters were in even worse position – mostly their dowry was the all they could claim, and if there was not enough money to provide dowries for all the daughters some of them usually had to go to a monastery and became nuns.

Household servants who were under the power of *pater familias* did not have the same social background – some of them were slaves (*famuli/servi* and *ancillae*) and the others were hired servants. Although their actual position in the family was that of the equal treatment, their legal rights were much different. Moreover, it seems that female servants were predominant in a patrician household in late medieval Dubrovnik – probably because a house offered more “female” jobs (cooking, washing, cleaning, laying beds etc.). Many of these female servants came to patrician families in their early age, probably because their own families could not support them. As such young age they were basically left to the kindness and authority of the members of the family where they served.

Concerning the marriage arrangements and the spouses, it is important to stress that in late medieval Dubrovnik existed considerable discrepancy between the age of groom and his bride. Namely, a groom was usually much older than a bride. Moreover, these marriages usually were arranged long before the actual wedding, so the spouses hardly knew each other and there were cases in which one of the spouses did not want to marry the other. In such a bond there is little space to believe that at the beginning of such a marriage existed love or affection between spouses. Moreover, it seems that the late medieval Dubrovnik patricians mostly saw marriage as a kind of family business in which both sides could profit gaining business connections and material funds.

Bearing these facts in mind, it is not likely that all the young male patricians waited for their first wedding night to experience carnal love for the first time but most of them had to gain their virility in some other way. The city records witness that in late medieval Dubrovnik existed, similarly to Venice, a specialised quarter called *Castelletto* where a potential customer could find prostitutes and love for a night or hour. Unfortunately the sources regarding the prostitution and visiting frequency of these “ladies of the night” are less than brief. However, it seems that the most of these young patricians did not find their first love in this quarter (i.e. red light district of medieval Dubrovnik) but directly within the family where they had been brought up. Namely, the sources witness that many of patricians had permanent or temporarily lovers – or concubines – who were primarily the female servants in their households. Primary sources that reveal this fact are testaments, in which one can often find data about various bequests to illegitimate children of these noblemen, and often also to their mothers (i.e. servants/concubines). It seems that although such bonds were morally condemned, they were a kind of “public secret” in late medieval Dubrovnik because such illegitimate children (*filiinaturales* or *bastardi* as sources call them) sometimes had patrician surnames. Thus, everyone knew whose children

they were. Some statistic researches showed that in the period between the thirteenth and the fifteenth centuries were 94 illegitimate children among 33 family clans of Dubrovnik. However, this number must have been even higher because the most of these children were not recognized

The extent data that can be revealed concerning these relationships between male patricians and female servants comes mainly, as it was mentioned already before, from testaments of these “fornicators”. On the other hand, these testaments mainly do not say anything about the actual nature of this kind of relationship (affair) but one can find in them various information about the consequences (i.e. children). Therefore, one can only guess how and when such an affair started and how it was developing. Occasionally some information can be found also in other archival documents such as contracts or similar. The reasons why those patricians who actually had an affair with non-noble women did not marry them instead of living “in sin” is quite simple – although the Church canons permitted marriage between noblemen and non-nobles/commoners, the civil law of late medieval Dubrovnik strictly prohibited such a bond.

Therefore, the possibility of living in a society of double-sided morality gave to some of late medieval Dubrovnik male patricians a *modus vivendi*. On the other hand, these female servants who got involved in such a illegitimate bond could only hope that they will satisfy their masters and that this relationship will give them a kind of secure position within the family or that their master will be kind enough to marry them suitably later.

Keywords: servants, family, middle ages, Dubrovnik

Marija Karbić

ULOGA PRIPADNICA VISOKOG PLEMSTVA U ŽIVOTU HRVATSKIH ZEMALJA TIJEKOM KASNOGA SREDNJEG VIJEKA

U prilogu se govori o položaju plemkinja i ulozi koje su, i to napose one među njima koje su pripadale velikaškim obiteljima, imale u hrvatskim zemljama tijekom kasnoga srednjeg vijeka. Uspoređuju se pravne odredbe i praksa, te se kroz primjer Barbare Frankapan i Jelene Jakšić nastoji ukazati na različite načine na koje su pripadnice visokog plemstva u kasnom srednjem vijeku djelovale i na važnost koju su imale, kako za svoje obitelji tako i u društvu općenito.

Ključne riječi: plemstvo, povijest žena, srednji vijek, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo, Slavonija

O ulozi pripadnica velikaških obitelji tijekom srednjega vijeka na prostoru hrvatskih zemalja dosada u historiografiji nije previše pisano.¹¹⁴ Jedan od razloga tomu leži i u činjenici da bavljenje ženama pa bile one i pripadnice najvišeg sloja, otežava njihovo relativno rijetko spominjanje u vrelima. No, to ne znači da ne trebamo, a i da ne možemo nešto reći o njihovoj sudbini i značenju. A kada krenemo tim putem, vidjet ćemo da je njihova uloga bila značajnija negoli se čini na prvi pogled.

¹¹⁴ U nekim slučajevima o njihovoj ulozi govorilo se u studijama posvećenim pojedinim plemićkim obiteljima. Tako se Damir Karbić u svojoj disertaciji posvećenoj Šubićima Bribirskim bavi i Lelkom, suprugom kneza Jurja i majkom Mladena III. (usp. Damir KARBIĆ, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred*, PhD Thesis, CEU Budimpešta, 2000., 94.-103., 221.-223.).

Ovom prilikom ću nakon nekoliko napomena o položaju plemkinja uopće, kroz primjer dviju žena, Barbare Frankapan i Jelene Jakšić, ukazati na različite načine na koje su pripadnice visokog plemstva u kasnom srednjem vijeku djelovale i na važnost koju su imale, kako za svoje obitelji tako i u društvu općenito.¹¹⁵ Pritom treba upozoriti na to da se rad prvenstveno odnosi na savsko-dravsko međurječje, što treba imati na umu budući da je situacija u drugim krajevima bila ponešto drugačija.

Kada govorimo o položaju plemkinja, treba imati na umu da su razlike između njihovog položaja i položaja muških pripadnika njihova staleža u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu bile uvjetovane i samom prirodom plemstva. Plemić je prije svega bio ratnik i njegova je osnovna dužnost bila služiti kralju na bojnopolju.¹¹⁶ Činjenica da su vojnu službu u načelu vršili muškarci, smanjivala je važnost žena i stavljala ih u podređen položaj, a posjedi, stečeni u prvom redu zaslugama u borbi, posljedično su također pripadali prvenstveno muškarcima.¹¹⁷ Ipak, usprkos tome, u praksi su žene često bile u povoljnijem položaju nego što bi to prema zakonskim odredbama trebale biti. Njihova je uloga u pitanjima vezanim uz vlasništvo nad posjedima i nasljeđivanje istih bila veća od očekivane, a u životu društva pojavljuju se kao aktivniji čimbenici, nego što bi se to promatrajući samo normative akte moglo očekivati.

Ovdje napominjem da pravne odredbe na koje ću se ovom prilikom osvrnuti nalazimo u *Tripartitu*, zborniku pravnih odred-

¹¹⁵ Ovdje bih htjela naglasiti da mi ovom prilikom nije namjera dati cjeloviti prikaz života ovih dviju velikašica, već ću iz njihova djelovanja izdvojiti samo neke epizode koje mi mogu pomoći da odgovorim na pitanje kakva je bila uloga pripadnica visokog plemstva u međurječju Save i Drave u kasnom srednjem vijeku.

¹¹⁶ Usp., npr., Martyn RADY, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London, 2000., 144.-146.

¹¹⁷ Usp. Shulamith SHAHAR, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*, London – New York, 1996., 126.-127.

bi koji je početkom 16. st. sastavio protonotar kraljevstva István Verbőczy.¹¹⁸ Iako je nastao početkom 16. st. u njemu su sadržane odredbe običajnog prava, te tako svjedoči i o razdobljima koja su prethodila njegovu nastanku. Ipak, njegovu se korištenju u istraživanju mora pristupiti s oprezom budući da on nije samo odraz postojećeg običajnog prava već i pravnih shvaćanja njegova sastavljača Istvána Verbőczyja.¹¹⁹

Razliku između položaja i značenja žena prema pravnim odredbama i u praksi vidimo, na primjer, u odnosu na položaj djece iz brakova sklopljenih između plemkinja i ljudi neplemenitog podrijetla. Naime, dok su prema *Tripartitu* takva djeca bila smatrana neplemenitima, jer “plavu krv” pojedinac baštini po ocu,¹²⁰ u praksi su i djeca iz takvih brakova bila prihvaćana među plemićima.¹²¹ Štoviše, zabilježeni su nam i slučajevi u kojima je brak neplemici s plemkinjom dovodio do njegove nobilitacije. Na takve primjere, doduše, još nisam naišla na našem prostoru, ali imamo ih zabilježenoj i u srednjovjekovnoj Slavoniji susjednoj županiji Zali u kojoj je na skupštini održanoj 1408. sudjelovalo 12 osoba

¹¹⁸ *Tripartit* predstavlja glavno vrelo za opće ugarsko srednjovjekovno pravo, koje je vrijedilo i na području savsko-dravskog međurječja. Prvo kritičko izdanje *Tripartita* objavili su Sándor Kolosvári, Kelemen Óvári i Deszö Márkus pod naslovom *Werbőczy István Hármaskönyve* (Budimpešta, 1897.). U ovom radu korišteno je najnovije dvojezično (latinsko-englesko) kritičko izdanje: János M. BAK – Péter BANYÓ – Martyn RADY, *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The “Tripartitum”)*, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, sv. V, Idyllwild CA– Budimpešta, 2005. [dalje: *Tripartit*].

¹¹⁹ O *Tripartitu* vidi u: Mihajlo LANOVIĆ, *Privatno pravo Tripartita*, Zagreb, 1929.; János M. BAK, *Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1973., 74.-79., 121.-123.; Martyn RADY (ur.), *Custom and Law in Central Europe*, Cambridge, 2003.

¹²⁰ *Tripartit*, p.1., t. 7., 54.-55.; t. 22., 78.-81.

¹²¹ O tome više vidi u: Marija KARBIĆ, “Položaj plemkinja u Slavoniji tijekom srednjeg vijeka”, *Historijski zbornik*, 59., 2006., 16.-17.

označenih kao *post uxorem nobilis*.¹²² Razlike između zakonskih odredbi i prakse nalazimo, kako sam već napomenula, i u pitanjima vezanim uz nasljedno pravo na zemljišne posjede.¹²³ Pritom treba upozoriti da su prema općem pravu postojale različite vrste nepokretnih dobara, tj. razlikovala su se nasljedna dobra (*bona hereditaria*), kupljena dobra (*bona empticia*) i ona stečena darovanjem, uglavnom od kralja (*bona aquisita*), a nasljedna su prava plemkinja bila različita ovisno o tome o kakvoj se vrsti dobara radilo.¹²⁴

Najpravopравниje su bile u nasljeđivanju kupljenih zemalja, na koje su kćeri imale jednako nasljedno pravo kao braća.¹²⁵ Prema *Tripartitu* plemić je imao pravo za života slobodno raspolagati s dobrima koja je sam stekao, te ih je mogao razdijeliti među sinove i kćeri, tj. mogao ih je dati i kćerima.¹²⁶ Ta se dioba morala poštovati i nakon njegove smrti, a Verböczy pravo kćeri na kupljene zemlje objašnjava time što novac za koji su ta dobra nabavljena, spada među pokretna dobra, a na njih jednako nasljedno pravo imaju djeca oba spola.¹²⁷

Dobra stečena darovanjem u prvom su redu bila dobra dobivena zbog zasluga, na prvom mjestu vojne službe, te su prema

¹²² Usp. Erik FÜGEDI, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*, Budimpešta, 1998., 47.-49.

¹²³ Pokretnim dobrima pojedinac je slobodno raspolagao. U slučaju ako nije sastavio oporuku, jednako ih nasljeđuju muška i ženska djeca. Usp. KARBIĆ, "Položaj plemkinja", 19. i ondje navedenu literaturu.

¹²⁴ O različitim vrstama dobara više vidi u: Lujo MARGETIĆ, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb, 1996., 279.-286. Ipak, treba upozoriti da u pojedinim razdobljima kraljevi u svojim dekretima nisu pravili razliku u pravu nasljeđivanja različitih vrsta dobara (npr. Andrija III. Mlečanin u dekretu od 1. rujna 1290. i Andrije II. u svojoj Zlatnoj buli). O tome vidi: KARBIĆ, "Položaj plemkinja", 19.

¹²⁵ Usp. Antun DABINOVIĆ, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb, 1990., 362.

¹²⁶ *Tripartit*, p. 1., t. 57., 126.-127.

¹²⁷ Usp. *Tripartit*, p. 1., t. 19., 74.

Tripartitu iz toga razloga pripadala samo muškim nasljednicima.¹²⁸ No, to tko će na njih imati nasljedno pravo, zapravo određuje darovnica kojom ih je kralj darovao obdareniku, te u praksi nalazimo i slučajeve kada ih je kralj namijenio i muškim i ženskim potomcima obdarenika. Tako je npr. 1412. kralj Žigmund potvrdio posjede turopoljskim plemićima Jurju Mikšiću, Vuku Ladislavovu i Grguru Staniloviću i njihovim nasljednicima oba spola (*hereditibusque et posteritatibus ipsorum utriusque sexus universis*).¹²⁹

Što se tiče nasljednih dobara, iako su ona u načelu pripadale sinovima i njihovim muškim potomcima, a u slučaju ako ovih ne bi bilo, muškim rođacima koji su s ostavitelem povezani muškom linijom, kćeri su ipak imale zakonsko pravo na četvrtinu očinskih posjeda, to jest tzv. djevojačku četvrtinu (*quartu puellaris*), s time što ni ona, prema *Tripartitu*, nije trebala biti predana u zemlji, već je njezina vrijednost trebala biti isplaćena u novcu i pokretninama.¹³⁰ No, u praksi, četvrtina je često bila davana u zemlji, a ne isplaćivana novcem. Osim ovoga i nekih drugih odstupanja od *Tripartita*, u praksi nalazimo čak i slučajeve kada su kćeri, uz kraljevu potporu, naslijedile i čitav očev imetak.¹³¹

Na kraju, treba spomenuti i tzv. prefekciju (*prefectio*). Naime, u slučaju ako plemić nije imao muških potomaka, kralj je na njegovo traženje mogao njegovu kćer proglasiti sinom, te joj time omogućiti da nakon očeve smrti preuzme i njegove nasljedne po-

¹²⁸ *Tripartit*, p. 1., t. 18., 74.-75.; t. 21., 76.-79.; t. 28., 88.-89.

¹²⁹ Emilij LASZOWSKI, *Povjesni spomenici plem. općine Turopolje*, sv. I, Zagreb, 1904., 166.-168.

¹³⁰ MARGETIĆ, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko*, 279.-286. Prema običajnom pravu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj kćeri, također, nisu imale pravo na patrimonijalne posjede, već samo na prikladan miraz u trenutku udaje. Usp. KARBIĆ, Damir, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 16., 1998., 105.-106.

¹³¹ Detaljnije o djevojačkoj četvrtini i kćerima kao nasljednicama vidi u: KARBIĆ, "Položaj plemkinja", 20.-25.

sjede. Takav kraljev čin bio je znak osobite kraljeve naklonosti budući da se u slučaju ako nije bilo muških nasljednika, zemlja vraćala kralju. Prefekcija bi gubila valjanost ako bi se posjedniku nasljednog dobra rodio sin ili ako bi to dobro izgubio zbog izdaje. Ona je prema Verbőczyju imala isti karakter kao donacija, tj. kćeri nisu preuzimale očeve baštinske posjede na temelju nasljednog prava već kraljevom voljom. Stoga, kćeri koje su prefekcijom proglašene sinovima nisu nastavljale stari rod, već je tim činom zapravo stvoren novi rod odnosno obitelj, čiji je začetnik žena proglašena muškarcem.¹³² No, bez obzira na pravnu prirodu same prefekcije stoji činjenica da je na taj način pojedinac koji je imao samo kćeri, ipak, mogao očuvati posjed za svoje potomke. Prefekcija je bila suprotna interesima pobočnih grana određenog roda budući da ih je isključivala iz nasljeđa. Stoga je krajem 14. stoljeća bilo određeno da nije dopuštena dok god postoje živi muški rođaci unutar četvrtog stupnja srodstva.¹³³

U odnosu na ono, koje su imale kćeri, nasljedno pravo udovica bilo je još ograničenije. Prema *Tripartitu*, one nisu imale nikakvih nasljednih prava na suprugove nasljedne i stečene zemlje, već samo na dobra stečena kupovinom, na koje su imale jednaka prava kao djeca oba spola.¹³⁴ Osim toga, udovica je imala pravo na miraz (*dos*), koji su joj suprugovi nasljednici trebali u novcu i pokretnim dobrima isplatiti iz imovine preminulog supruga te čija je vrijednost ovisila o položaju muža.¹³⁵ Uz *dos*, udovica je

¹³² Nakon njezine smrti te su posjede mogli naslijediti samo sinovi, dok je kćerkama pripadala samo djevojačka četvrtina (*Tripartit*, p. 1., t. 17./7., 72.-75.).

¹³³ O prefekciji vidi: LANOVIĆ, *Privatno pravo*, 119.-120.; DABINOVIĆ, *Hrvatska državna*, 365.; FÜGEDI, *The Elefánthy*, 27.; RADY, *Nobility, land*, 107.-109.

¹³⁴ Usp. KARBIĆ, "Položaj plemkinja", 25.

¹³⁵ Miraz udovice velikaša koji je ulazio u krug baruna Kraljevstva iznosio je 400 forinti srebra, udovice velikaša ili plemića s više od 50 selišta u Ugarskoj 200, u Slavoniji 100 forinti, a u Erdelju 66 forinti. Usp. DABINOVIĆ, *Hrvatska državna*, 363. Više o dosu u općem ugarskom pravu i praksi savsko-dravskog međurječja vidi u: KARBIĆ, "Položaj plemkinja", 25.-27.

imala pravo na *allaturu*, pokretne stvari koje je donijela suprugu na poklon, kao i na *res parafernales*, dobra koja je dobila od zaručnika kao uzdarje, te nekretnine (*bona uxoris*, *bona materna*) koje je donijela u brak i koje su cijelo vrijeme smatrane njezinim vlasništvom, iako je za vrijeme trajanja braka muž na njima imao pravo uživanja.¹³⁶

Nad suprugovim nasljednim dobrima, kao i dobrima stečnim darovanjem, udovica je imala samo pravo uživanja do smrti ili preudaje.¹³⁷ No, i to se u praksi moglo promijeniti, što lijepo možemo vidjeti baš na primjeru Barbare Frankapan.

Barbara je bila kći Žigmunda Frankapana Tržačkog, sina hrvatsko-slavonskog bana Nikole,¹³⁸ a hrvatski su banovi bili i njezini stričevi Ivan i Stjepan.¹³⁹ Po baki, Nikolinoj supruzi, Doroteji Gorjanski, bila je u srodstvu s nekima od najmoćnijih ljudi u Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Dorotejin otac bio je Nikola Stariji, palatin i dalmatinsko-hrvatski i mačvanski ban, njezin brat Nikola Mladi, također je bio i palatin i dalmatinsko-hrvatski i slavonski ban, a palatin je bio i Dorotejin nećak, sin njezina brata Nikole Mladeg, Ladislav.¹⁴⁰ Prvi Barbarin suprug bio je srpski despot Vuk

¹³⁶ Vidi: DABINOVIĆ, *Hrvatska državna*, 364.; LANOVIĆ, *Privatno pravo*, 117.-119.

¹³⁷ Usp. KARBIĆ, "Položaj plemkinja", 25. i ondje navedenu literaturu.

¹³⁸ Usp. npr. Lajos THALLÓCZY – Samu BARABÁS, *A Frangepán család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, sv. II, Budimpešta, 1913., dok. 130., str. 132.-135.; dok. 182., str. 191. O banu Nikoli više vidi u: Vjekoslav KLAJIĆ, *Krčki knezovi Frankapani*, Zagreb, 1901., 188.-219. Usp. i: Pál ENGEL, *Középkori magyar genealógia/Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, PC CD-ROM, Budimpešta, 2001. [dalje: ENGEL, KMG/MVA], *Magyarország világi archontológiája 1301-1457* [dalje: MVA], s. v. dalmát-horvát bán (*regnum Dalmatiae et Croatiae banus*).

¹³⁹ ENGEL, KMG/MVA, *Középkori magyar genealógia* [dalje: KMG], s. v. Frangepán, tbl. 1. O Ivanu i Stjepanu vidi: KLAJIĆ, *Krčki knezovi*, 220.-221.

¹⁴⁰ Usp. ENGEL, KMG/MVA, KMG, s. v. Dorozsma nem, tbl. 4: Garai (nátori ág); MVA, s. v. nádor (*regni Hungariae palatinus*); szlavón bán (*regni Sclavoniae banus*); dalmát-horvát bán (*regnum Dalmatiae et Croatiae banus*); macsó bán (*banus Machoviensis*). Doroteja Gorjanska bila je majka sve Nikoline djece. Usp. KLAJIĆ, *Krčki knezovi*, 219.

Branković,¹⁴¹ a drugi je brak nakon višegodišnjeg udovištva sklopila s jajačkim banom Franjom Berislavićem Grabarskim.¹⁴²

Nakon smrti svoga prvog muža srpskog despota Vuka Brankovića Barbara je neka prava, koja joj je on dao u posjedima Berkasovu i Kostajnici, prepustila kralju te je zato u zamjenu na doživotno uživanje dobila Komogovinu, o čemu nam svjedoči isprava izdana u Beču 19. kolovoza 1485. godine.¹⁴³ Nešto manje od godinu dana kasnije (29. srpnja 1486.), kralj je Komogovinu,

¹⁴¹ Kao Vukova supruga Barbara se prvi put spominje 3. svibnja 1482. (Hrvatski državni arhiv, fond Neoregistrata acta [dalje: HDA, NRA], fasc. 629., br. 11.). O Vuku Brankoviću vidi u: Matija MESIĆ, *Pleme Berislavića*, Slavonski Brod, 2000.2, 24.-32.; Konstantin JIREČEK, *Istorija Srba*, sv. II, Beograd, 1923., 201.-203. Pišući o obitelji Brankovića i njihovom odnosu prema ugarsko-hrvatskim kraljevima, Rački je pokazao da je njihov položaj bio jednak onome drugih velikaša te da je srpski despot bio jednostavno jedan od baruna kraljevstva. Usp. Franjo RAČKI, "Odnosaj srbskih despota i doselica naprama kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj g. 1426-1503.", *Književnik. Časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti*, 2., 1865., 476.-488.

¹⁴² Barbara se kao Franjina žena prvi puta spominje 25. kolovoza 1495. (Magyar Országos Levéltár [dalje: MOL], fond Mohács előtti gyűjtemény, sekcija Diplomatikai levéltár [dalje: DL] 101221). O obitelji Berislavića Grabarskih, potekloj iz roda Borića bana, više vidi u: Marija KARBIĆ, *Rod Borića bana. Primjer plemićkog roda u srednjovjekovnoj Požeškoj županiji*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005., 50.-78. te *Plemićki rod Borića bana* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.. O Franji vidi i: ISTA, "Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer Berislavića Grabarskih iz Slavonije", *Povijesni prilozi*, 25., 2006., br. 31., 71.-85.; ISTA, "Uloga plemstva s područja današnje Slavonije u obrani Jajačke banovine", *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu, Zagreb – Sarajevo*, 2013., 133.-149.; a o Barbari: ISTA, "Položaj pripadnika visokog plemstva u hrvatskim zemljama. Primjer Barbare Frankapan", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti ZPDZ HAZU*, 30., 2012., 145.-154.

¹⁴³ HDA, NRA, fasc. 649, br. 11. Isprava ne precizira o kakvim se pravima u Berkasovu i Kostajnici radilo. Ispravu je objavio Matija MESIĆ, "Građa mojih razprava u Radu", *Starine JAZU*, 5., 1873., dok. 22., str. 124.-125.

ovaj puta zajedno s Gradušom, Barbari i darovao, tako da je ona tada prešla u njeno vlasništvo, te bi njeni potomci, u slučaju ako bi ih imala, imali nasljedno pravo na nju.¹⁴⁴

Isto tako, Barbara je kao svoje držala i Vukove posjede Bijelu Stijenu i Totuševinu. Iako ih je od Vuka dobila na doživotno uživanje, ona kasnije njima slobodno raspolaže, te na kraju, budući da nije imala djece, ostaju njezinome drugom mužu, Franji Berislaviću Grabarskom.¹⁴⁵ Kasnije je, štoviše, Margareta Székely, koju je Franjo oženio nakon Barbarine smrti, pozivajući se na svoje pravo na *dos* i *res parafernales* zajedno sa svojim drugim mužem Ivanom Bánfijem Donjolendavskim polagala pravo na njih.¹⁴⁶ Iz ovoga vidimo kolika je mogla biti važnost žena u prenošenju vlasništva nad posjedima iz ruku jedne obitelji u ruke druge.

Osim posjeda, žene su, na neki način, iako ne direktno, mogle biti povezane i s prijenosom određenih državnih službi s osobe na osobu. Na imenovanje Ivana Berislavića Grabarskog na položaj srpskog despota mogao je, uz ostale faktore, utjecati i prijespomenuti brak Barbare Frankapan s Franjom, s obzirom na to da je Ivan bio Franjin nećak.¹⁴⁷ Povezanost Berislavića Grabarskih s Brankovićima preko braka Franje i Barbare, uz blizinu posjeda ovih dviju obitelji, višekratno zajedničko istupanje u raznim prigodama, smještaj posjeda Grabarskih uz granicu s Osmanlijama i njihovo iskustvo u ratovanju, mogla je dovesti do imenovanja Ivana na taj položaj.¹⁴⁸ Nakon što je Ivan imenovan despotom, na

¹⁴⁴ HDA, NRA, fasc. 649, br. 13; MOL, DL 33628.

¹⁴⁵ Usp. KARBIĆ, "Položaj pripadnica", 151.-153.

¹⁴⁶ MESIĆ, "Građa mojih razprava", dok. 142., str. 186.-189.

¹⁴⁷ O Ivanu Berislaviću Grabarskom, njegovom imenovanju za srpskog despota i djelovanju vidi: KARBIĆ, *Rod Borića bana*, 54.-68.; ISTA, "Hrvatsko plemstvo", 76.-78. Za rodbinske veze Franje i Ivana vidi: ENGEL, *KMG/MVA, KMG*, s. v. Borics nem 2. Grabarjai (Beriszló).

¹⁴⁸ Usp., npr., Aleksa IVIĆ, *Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Čarnojevićem* (1495-1690), Zagreb, 1914., 32.; Sima ĆIRKOVIĆ, "Poslednji Brankovići", *Istorija srpskog naroda*, sv. II, Beograd, 1982., 449.; KARBIĆ, "Hrvatsko plemstvo", 72.-76.

poticaj dvora, sklopljen je, kako bi se učvrstio Ivanov položaj, i brak između njega i Jelene Jakšić, udovice Jovana Brankovića, koga je Ivan naslijedio na položaju despota, a što nam ponovno pokazuje ulogu žena u prijenosu moći.¹⁴⁹

Iz života Barbare Frankapan lijepo možemo vidjeti i čime su se sve velikašice bavile. Barbara je i dok je bila udovica, ali i kasnije, uspješno upravljala svojim posjedima, a iz Barbarinih pisama, koja su nam sačuvana, vidimo da se bavila različitim stvarima od pitanja vezanih uz ubiranje kraljevskih poreza i građevinske radove na utverdama, preko zaštite prava svojih i tuđih seljaka, do sitnica poput nabave slanine.¹⁵⁰ Bila je i izvršiteljica oporuke svoje majke Jelene, što je također u društvu bilo smatrano odgovornom dužnošću.¹⁵¹ Stoga se, između ostaloga, trebala pobrinuti i da Jelenu sahrane uz muža u franjevačkom samostanu u Senju.

Zabilježeni su nam i Barbarini sporovi sa susjedima, npr. s Baltazarom Batthyányjem oko 6 selišta u selu Šuše, za koja ju je ovaj optužio da mu ih je otela,¹⁵² te s Jurjem Kaštelanovićem od Svetoga Duha oko 700 hrastova iz šume Roždanik.¹⁵³

Barbara se morala oduprijeti i pokušajima Frajlehovića, koji su Gradušu na osnovu dogovora s Vukom Brankovićem držali kao predij, da se oslobode svojih obveza. Oni su, naime, pozivajući se

¹⁴⁹ O Jeleni Jakšić i njezinom braku s Ivanom više ćemo reći nešto kasnije.

¹⁵⁰ O tome nam svjedoče, na primjer, Barbarina pisma dopalatinu Ladislavu Grebenskom od 22. ožujka i 19. lipnja 1487. (MOL, DL 101031, 101037), te njezino pismo Ivanu Bereyu od 11. ožujka 1488. (MOL, DL 101052).

¹⁵¹ Lajos THALLÓCZY –Samu BARABÁS, *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budimpešta, 1897., dok. 218., str. 428.-430.

¹⁵² MOL, DL 101130, 101143, 101160, 101174, 101185, 101199, 101221, 101231, 101236, 101286.

¹⁵³ Usp. Arhiv HAZU, D-XVIII-40; D-XVIII-54; D-XVIII-57, D-XIX-5, D-XIX-17. Regesti isprava objavljeni su u: Jakov STIPIŠIĆ –Miljen ŠAMŠALOVIĆ, "Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije", *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 4., 1961., 471., reg. 3218.; 473., reg. 3238., 3243.; 477., reg. 3288.; 479., reg. 3311.

na to što je Graduša prije nego je pripala Vuku bila njihovo vlasništvo, tražili da im se ona vrati. Ovaj se spor, ipak, završio povoljno za Barbaru budući da je u siječnju 1494. Ivan Frajlehović priznao njezina prava, a ona je njemu spomenuti grad predala da ga drži za nju *more predii*.¹⁵⁴

Sačuvane su nam i vijesti koje svjedoče o Barbarinim darovanjima Crkvi. Zajedno s bratićem Anžom Frankapanom darivala je pavlinski samostan sv. Jelene kod Senja,¹⁵⁵ a u svetištu na Trsatu, s kojim su Frankapani također bili povezani, čuva se jedan relikvijar, koji mu je poklonila.¹⁵⁶ Ovi su nam podaci zanimljivi i stoga što svjedoče i o Barbarinoj povezanosti s obitelji iz koje je potekla, a pitanje povezanosti plemkinja s matičnom obitelji, također, predstavlja pitanje kojemu dosada u historiografiji nije poklonjena dostatna pažnja.

Ovdje bih željela naglasiti da je, kao što smo vidjeli, Barbara, prije nego je sklopila novi brak, u udovištvu provela desetak godina. Iako djece u braku s Vukom nije imala,¹⁵⁷ bila je materijalno

¹⁵⁴ MESIĆ, “Grada mojih razprava”, dok. 23, str. 125. Ovdje treba spomenuti da su se Frajlehovići i kasnije, u vrijeme kada je Barbara već bila u braku s Franjom, ponovno nastojali osloboditi svojih obaveza, no također bez uspjeha. Više vidi u: KARBIĆ, “Položaj pripadnica”, 50.-51.

¹⁵⁵ Đuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici*, sv. I, Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, sv. VI, Zagreb, 1898., dok. 246., str. 368.-370.; dok. 247., str. 371.-374. Vidi i: MOL, DL 38820; 35737.

¹⁵⁶ Julije JANČULA, *Franjevci u Cerniku*, Cernik, 2011., 17.

¹⁵⁷ Da Vuk nije imao djece potvrđuje nam isprava kralja Matijaša iz 1486. kojom on Berkasovo zalaže novim srpskim despotima Đorđu i Jovanu te navodi da je Berkasovo ponovno u njegovim rukama, jer je Vuk umro bez nasljednika (MESIĆ, *Pleme Berislavića*, 31.). Isto potvrđuje i Matijaševa isprava od 15. 1. 1496. u kojoj se navodi da su posjedi Bijela Stijena, Totuševina, Komogovina i *Dolaczky* nakon Vukove smrti *per mortem et defectum seminis eiusdem* pripali kralju, koji ih je *sub certis pactis et conditionibus* prepustio njegovoj udovici Barbari. Usp. Lajos THALLÓCZY – Antal ÁLDÁSY, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, sv. II, Budimpešta, 1907., dok. 411., str. 293.-296.

osigurana i sasvim sposobna da se sama brine o sebi, te joj se izgleda nije žurilo da ostavi udovištvo, iako je sigurno bila poželjnom udavačom, kako zbog imetka, tako i zbog ugleda i obiteljskih veza. I Vukova briga da je osigura, kao i Barbarino dugo udovištvo moglo bi govoriti o njihovoj iskrenoj međusobnoj povezanosti, ali isto tako, a što nam je ovaj puta važnije, i o njenoj samostalnosti i tome da su velikašice sasvim uspješno i same, bez podrške muža ili oca, mogle voditi poslove i igrati važnu ulogu u onodobnom društvu.

Da su pripadnice velikaških obitelji i u braku mogle zadržati veliki stupanj samostalnosti i nezavisnosti, svjedoči nam i jedna bračna svađa između Barbare i Franje, o kojoj saznajemo iz isprava koje su izdali nakon što su se pomirili.¹⁵⁸ U čemu je bio problem, ne znamo točno (moguće je da se radilo o sporu oko imovine), no, u svakom je slučaju, a što je za nas ovdje od značaja, Barbara tijekom sklapanja sporazuma o pomirenju istupala kao potpuno ravnopravan partner. Osim toga, izjave koje su tom prilikom izdali Barbara i Franjo potvrđuju da je Barbara i nakon stupanja u brak s Franjom zadržala kontrolu nad svojim posjedima, kao i nad svojim službenicima.¹⁵⁹

Na određeni način Barbara je bila upletena i u politička zbivanja. Ubrzo nakon što je stupila u brak s Franjom, oboje su došli u nemilost kod kralja Vladislava. Izgleda da su bili optuženi zbog nevjere i trgovine s Osmanlijama.¹⁶⁰ Iako se može postaviti pitanje je li se ovdje uistinu radilo o suradnji s Osmanlijama ili su u pozadini bili drugi razlozi, što je lako moguće ako uzmemo u obzir činjenicu da je Franjin rođak vranski prior Bartol Berislavić u to vrijeme sudjelovao u pobuni Lovre Iločkog protiv kralja Vladislava,

¹⁵⁸ THALLÓCZY - BARABÁS, *A Frangepán család*, sv. II, dok. 251, str. 254-256; MOL, DL 37759. Vidi i: MOL, DL 37760.

¹⁵⁹ Više o sukobu Barbare i Franje vidi u: KARBIĆ, "Položaj pripadnica", 151.-152.

¹⁶⁰ THALLÓCZY - ÁLDÁSY, *A Magyarország és Szerbia*, dok. 411., str. 293.-296.

ostaje nepobitno da je i Barbara ovdje bila tretirana kao aktivni sudionik zbivanja.¹⁶¹ I nekoliko godina kasnije, kada su se Barbara i Franjo uspjeli opravdati od optužbi, kralj je primajući ih nazad u svoju milost isticao da to čini i zbog zasluga njihovih predaka, i to kako Franjinih tako i Barbarinih.¹⁶²

Ipak, još veću uključenost u politička zbivanja nalazimo u primjeru Jelene Jakšić, koju sam kratko već spomenula. Jelena je potjecala iz jedna od najuglednijih među srpskim plemićkim obiteljima koje su se uslijed osmanlijskog pritiska, stupivši u službu ugarsko-hrvatskih kraljeva, naselile na prostoru Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Godine 1464. Jakšići su dobili posjed Nagylak u Čanadskoj županiji, a kasnije su njihovi posjedi prošireni novim darovnicama. Sa svojim odredom sudjelovali su u više pohoda kralja Matijaša Korvina, a Stefan i Dmitar Jakšić proslavili su se kao ratnici.¹⁶³ Jelena je prvo bila udana za srpskog despota Jovana Brankovića,¹⁶⁴ s kojim je imala dvije kćeri, Maru

¹⁶¹ O Bartolovu slučaju više vidi u: Marija KARBIC, "Vranski prior Bartol Berislavić", *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, Zagreb, 2009., 308.-312. O tim događajima vidi i u: Matija MESIĆ, *Hrvati na izmaku srednjega vijeka. Izabrane rasprave*, Slavonski Brod, 1996.2, 24.-25.; Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, "Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj", *Rad JAZU*, 82., 1886., 28.-31.; Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, sv. IV, Zagreb, 1982., 241.-246.

¹⁶² MESIĆ, "Građa mojih razprava", dok. 42., str. 133.-134.; ISTI, *Pleme Berislavića*, 36.

¹⁶³ O Jakšićima više vidi, npr., u: Jovan RADONIĆ, "Prilozi za istoriju braće Jakšića", *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, 59., 1923., 61.-76.; Sima ĆIRKOVIĆ, "Srpska vlastela u borbi za obnovu despotovine", *Istorija srpskog naroda*, sv. II, Beograd, 1982., 377., 379., 382., 385.-387.; ISTI, "Posljednji Brankovići", 450.-451., 458., 462.-464. i ondje navedenoj literaturi.

¹⁶⁴ Usp. MOL, fond Mohács előtti gyűjtemény, sekcija Diplomatiakai fenyképgyűjtemény [dalje: DF], 265636; ENGEL, *KMG/MVA, KMG*, s. v. Jaksics (nagyylaki). Jovan je bio posljednji srpski despot iz loze Brankovića. Naime, nakon smrti Vuka Brankovića od ove obitelji bili su na životu još braća Đorđe i Jovan. Godine 1485. kralj je Matijaš starijem bratu Đorđu podijelio čast srpskog despota. Mlađi brat Jovan nosio je također naslov despota, i to prvo kao brat despota Đorđa, a potom, nakon što se Đorđe zamonasio, do smrti krajem 1502. samostalno. Đorđe se kao despot spominje do 1495. godine, a potom uzima ime Maksim i nosi titulu

i Jelenu,¹⁶⁵ a kasnije, nakon njegove smrti, kao što je već bilo spomenuto, za Ivana Berislavića Grabarskog.¹⁶⁶ S Ivanom je imala četvero djece, sinove Stjepana i Nikolu te dvije kćeri, kojima, nažalost, ne znamo imena.¹⁶⁷ Nakon smrti svoga drugog muža, Ivana Berislavića Grabarskog,¹⁶⁸ ostavivši udovica s malodobnom djecom, Jelena ne samo da je upravljala despotskim imanjima,¹⁶⁹ već je zapovijedala i trupama, i to u teškim prilikama stalne opasnosti od Osmanlija.¹⁷⁰ Zanimljivo je da to, po načinu na koji se navedeno spominje u vrelima, izgleda da nije pobuđivalo čuđenje.

O Jeleni priča u svom djelu *Komentari o mojem vremenu* i

mitropolita. Budući da Jovan nije imao sinova, nakon njegove smrti kralj Vladislav mogao je prenijeti čast srpskog despota na pripadnika neke druge obitelji. Despot Jovan umro je 10. prosinca 1502. godine. O posljednjim Brankovićima vidi: MESIĆ, *Pleme Berislavića*, 44.-48.; ĆIRKOVIĆ, “Posljednji Brankovići”, 445.-464.

¹⁶⁵ Mara je kasnije bila udana za Ferdinanda Frankapana, a Jelena za moldavskog vojvodu Petra Rareša. Usp. Katarina MITROVIĆ, “Povelja despotice Jelene Jakšić manastiru Hilandaru 1503, juni 11, Budim”, *Stari srpski arhiv*, 7., 2008., 202.

¹⁶⁶ MOL, DF 265636, 285355; HDA, NRA, fasc. 648., br. 22.; ENGEL, ENGEL, *KMG/MVA, KMG*, s. v. Borics nem 2. Grabarjai (Beriszló). Taj brak sklopljen je u svibnju 1504. godine. Prema vijestima koje donosi mletački povjesnik Marino Sanudo izgleda da je Jelena nastojala izbjeći vjenčanje, budući da se kad se konačno trebala udati, onesvijestila prije početka obreda, te je tri dana i noći provela u kraljičinim odajama odbijajući da sklopi brak. Usp. Gusztáv WENZÉL, “Marino Sanuto Világkrónikájának magyar-országot illető tudósításal”, *Magyar történelmi tár*, 24, 1877., 125; KARBIĆ, *Rob Borića bana*, 63.

¹⁶⁷ Emilij LASZOWSKI, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae*, sv. I, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. XXXV, Zagreb, 1914., doc. 56, str. 50.-51.

¹⁶⁸ Ivan se kao živ zadnji put spominje 25. svibnja 1513. (THALLÓCZY – ÁLDÁSY, *A Magyarország és Szerbia*, dok. 155., str. 339.-340.).

¹⁶⁹ Aleksa IVIĆ, “Dva tri pitanja iz života despota Stefana Berislava”, *Letopis Matice srpske*, 83., 1907., knj. 246., 115.; ĆIRKOVIĆ, “Posljednji Brankovići”, 461.

¹⁷⁰ IVIĆ, *Istorija Srba*, 35.

Ludovik Crijević Tuberon.¹⁷¹ Po njegovom kazivanju ona je lukavstvom prevarila Sulejmana, kada je ovaj prodro u Srijem, gdje su se nalazili njezini glavni posjedi. Naime, prema Tuberonu, Jelena je Sulejmanu poslala ljude s darovima, te odglumila da mu se želi predati zajedno sa svom svojom imovinom. Štoviše, kako bi bila uvjerljivija, Sulejmanu je preko poslanika poručila da od njega traži da zadrži ona polja, sela i gradove koje je posjedovala prije dolaska Osmanlija u one krajeve, te da se sultan zadovolji onakvim porezom kakav ugarskom kralju običavaju davati njezina polja. Prema Tuberonu, Sulejman se toliko oduševio kada je čuo o njenoj predaji da joj je potvrdio sve što je tražila i njezine poslanike obdario odjećom i novcem te ih zajedno sa svojim poslasticima poslao natrag, da bi u njezinoj prisutnosti stiskom ruke potvrdili obećanja.

U međuvremenu Jelena se pripremila za bijeg te je dvadeset kola natovarila pokućstvom, novcem i ostalim stvarima koje nije bilo teško odvesti i naložila da ih se odveze u unutrašnjost kraljevstva. Ona sama primila je sultanove poslanike i pobila ih, te se zajedno s djecom sklonila “tamo gdje je poslala stvari”. Njezin postupak je toliko razljutio sultana “da nije poštedio ni jednog kršćanina koji mu je došao u ruke, pa makar mu prije i bila obećana sigurnost.” Tuberon potom zaključuje “svojom je prijevarom zapriječila Turčina u njegovim varkama, ali i njegovu blagost pretvorila u okrutnost.”¹⁷² Ne ulazeći u istinitost ove priče, ona u svakom slu-

¹⁷¹ Djelo je priredio i objavio pod naslovom: Ludovik CRIJEVIĆ TUBERON, *Commentarii de temporibus suis*, Zagreb, 2001. Vlado Rezar. Istovremeno s ovdje spomenutim izdanjem Tuberonovog djela, u posebnom svesku objavljen je i njegov prijevod na hrvatski Vlade Rezara. Usp. Ludovik CRIJEVIĆ TUBERON, *Komentari o mojem vremenu*, Zagreb, 2001. Rezar je u ovom izdanju prijevod Tuberonovog teksta popratio i uvodnom studijom.

¹⁷² *Hanc Turcae calliditatem ac subdolum clementiam foemina quaedam eius regionis princeps, iaxiorum soror, haud minore astu elusit. Nam quum audisset Salomonem iussisse suis, ne quid hostile Pannonicis colonis inferrent, suspectam habens nouam ad inusitatam Turcae lenitatem, plusque in eo, ne possit decipi, quam in fide Turcaica reponens, missa ad Turcam cum donis legatione, se suaque omnia illi dedi simulauit, et quo simulatio occultior esset, fugeque, quam meditabatur*

čaju potvrđuje da su Jelenu doživljavali kao aktivnog sudionika u burnim zbivanjima tih godina.

Treba reći da je i kasnije, kad je njezin i Ivanov sin Stjepan odrastao i preuzeo despotski položaj, njen utjecaj i dalje bio prisutan. Kada 1522. despot Stjepan palatinu Stjepanu Bátoriju šalje svoga familijara Franju Besenyőija, u pismu se navodi da on to čini u dogovoru sa svojom majkom Jelenom.¹⁷³ Godine 1528. u vrijeme kada je Stjepan boravio u Budimu nastojeći osigurati sredstva za obranu od Osmanlija, banu Franji Batthyányju o pokretima je Osmanlija javljala Jelena.¹⁷⁴ Važnost Jelene vidimo i iz činjenice da ju je 1529. kralj Ferdinand, nakon što je Stjepan napustio gradove Bač i Félégyháza, koje su potom zauzeli Osmanlije, dao zatvoriti zajedno s njime smatrajući je također odgovornom

*quamque iam praeparauerat, suspicionem a se auereret, hoc sibi cauere a Turca legatis iussit, ut scilicet illius permissu eos agros uicosque, ac oppida teneret, que ipsa ante Turcarum ad illam regionem aduentum possedisset, contentusque esset Turca eodem uectigali, quod Hungarorum regi sui agri pendere consueuerant. Salomon hanc foeminae deditionem adeo laeto animo accaeperat, ut dolum abesse credens extemplo, quicquid illa postulauerat, regio diplomate comprobavit, legatosque ueste preciosa ac pecunia donatos una cum suis legatis confestim ad illam remisit, quo eiusdem praesentis dextra promissa ac fidem sancirent. Interea dum legati ad Turcam proficiscuntur, indeque redeunt, laxia oneratis circiter uiginti carris supplectile ac pecunia, coeterisque, quae haud operosa grauiaque portatu erant, ea omnia in intimum regnum deuehi iubet. Ipsa excoeptis Turcae oratoribus atque extemplo trucidatis, eodem, quo res suas praemiserat, cum libers suis sese contulit, atque ita aut sua fraude Turcae dolis obuiam iuit, aut clementiam illius in crudelitate uertit. Nam Turca hac, ut ferunt, iniuria irritatus – et sunt Turcae ob ingenitam simulationem ad scelera ipsorum excusanda haud omnino infacundi – nulli Christianorum, quos in potestate posthac, uel fide interposita, habui, pepercit (CRIJEVIĆ TUBERON, *Commentarii*, 273.; hrvatski prijevod: *ISTI, Komentari*, 267.-268.).*

¹⁷³ MOL, DL 25642.

¹⁷⁴ IVIĆ, *Istorija Srba*, 74.

za navedena zbivanja.¹⁷⁵ Uz te je događaje vezano i pismo koje je Ladislav More uputio kralju 16. lipnja i u kojem ga upozorava da ne bi bilo dobro ukoliko bi Jelenu zatvorio u njegovu utvrdu Orahovicu budući da je zbog graničnog položaja toga kastruma ne bi mogao valjano čuvati.¹⁷⁶

Jelena je, što se moglo i očekivati, aktivna i u pitanjima vezanim uz stjecanje i očuvanje posjeda, kao i upravljanje njima. Kada je nakon smrti Franje Berislavića Grabarskog 1517. njegove posjede u ime kralja, a pozivajući se na to da Franjo nema zakonitih nasljednika, zauzeo ban Petar Berislavić,¹⁷⁷ Jelena to nije prihvatila. O tome saznajemo iz pisama što ih je kralj Ludovik II. u lipnju 1520. uputio Jeleni i njezinom sinu Stjepanu optužujući ih da su od familijara bana Petra nezakonito preoteli više posjeda, među kojima i Veliku, te naređujući im da ih smjesta predaju Ivanu Bánfiju.¹⁷⁸

Jelena je, poput Barbare, također darivala Crkvu. No, za razliku od Barbare, Pravoslavnu. Naime, još dok je bila udovicom despota Jovana, Jelena je izdala povelju kojom je manastiru Hilandaru obećala da će mu svake godine darovati 100 dukata, a to je obećanje ispunjavala i kasnije kada je postala ženom Ivana Berislavića Grabarskog.¹⁷⁹ Na taj je način ono također čuvala vezu s obitelji iz koje je potekla i svojim podrijetlom.

¹⁷⁵ Aleksa IVIĆ, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stolecā*, sv. I, Novi Sad, 1910., dok. 12., str. 11.; dok. 13., str. 11.-12.; dok. 17., str. 15.-17.; dok. 21., str. 22. O ovim događajima vidi i: JIREČEK, *Istorija Srba*, 211.-212.; IVIĆ, *Istorija Srba*, 80.-84.; KARBIĆ, *Rod Borića bana*, 72.-73.

¹⁷⁶ LASZOWSKI, *Monumenta Habsburgica*, sv. I, dok. 187., str. 177.-178.

¹⁷⁷ O tim događanjima vidi: MESIĆ, *Pleme Berislavića*, 62.-63.

¹⁷⁸ MESIĆ, "Građa mojih razprava", dok. 129., str. 179., dok. 132., str. 181.-182. Vidi i: Stanko ANDRIĆ, "Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest, 2. dio", *Scrinia Slavonica*, 9., 2009., 85.

¹⁷⁹ Usp. MITROVIĆ, "Povelja despotice Jelene", 195.-203. U radu se donosi i faksimil isprave, njezina transkripcija i prijevod na suvremeni srpski jezik.

Da zaključimo:

Iz ova dva primjera, koja sam navela, vidimo da su velikašice djelovale na različite načine i na različitim područjima, od gospodarstva do politike, pa čak, poput Jelene, i u ratnim situacijama (iako je, jasno, Jelenina situacija bila iznimna), a njihovo je značenje bilo veliko u prijenosu kako imovine tako i položaja i ugleda.

Summary

Marija Karbić

THE ROLE OF THE FEMALE MEMBERS OF THE
HIGH NOBILITY IN CROATIAN LANDS
IN THE LATE MIDDLE AGES

The paper deals with the position of the noblewomen and the role they played, particularly those of them belonging to the aristocratic families, in Croatian lands during the late Middle Ages. It particularly focuses on the Sava and Drava interamnum, which should be taken into the account, because situation in other areas might be different to a certain extent. After general remarks on the position of the noblewomen, particularly regarding the way how their position was defined in legal norms (the *Tripartitum*), the paper, based on the examples of two women, Barbara Frankapan, the wife of Ban Francis Berislavić Grabarski of Jajce, and Helen Jakšić, the wife of Despot John Berislavić Grabarski of Serbia, tries to show a variety of ways in which the female members of the high aristocracy in the late Middle Ages acted and the importance they had for their families and society in general. It stresses that real life diverged from the legal norms and bypassed limitations imposed by them regarding the position of women. It shows that noblewomen operated in different ways and in different areas, from economy to politics, and that their importance was great for transfer of both property and social position and dignity.

Keywords: nobility, history of women, the Middle Ages,
Kingdom of Hungary-Croatia, Slavonia

Tihana Luetić

STUDENTSKI ČASOPISI POČETKOM 20.
STOLJEĆA O ŽENAMA NA KR. SVEUČILIŠTU
FRANJE JOSIPA I. U ZAGREBU

Iako je tema ženskog studiranja u Hrvatskoj već obrađivana, u ovom radu, uz kraći opći prikaz šire atmosfere vezane uz žensko pitanje, obraditi će se do sada neistražena perspektiva, a to je pogled studenata na studiranje svojih kolegica početkom 20. stoljeća, u vremenu kada prve generacije djevojaka upisuju studij u Zagrebu. Temeljni izvor za ovu analizu su stranice njihovih studentsko-đačkih časopisa koje su u to vrijeme izdavali, ideološki podijeljeni u tri temeljne skupine.

Ključne riječi: žensko pitanje, visokoškolsko obrazovanje, studentska štampa, studentice, 20. stoljeće, društvena povijest

O upisu prvih studentica na Zagrebačko sveučilište u posljednje vrijeme češće se raspravljalo i taj je značajan događaj dobio svoje mjesto u domaćoj historiografiji, prije svega zahvaljujući važnoj obljetnici – navršenoj stogodišnjici upisa prve redovne studentice na tada Mudroslovni (Filozofski) fakultet Sveučilišta u Zagrebu koja se obilježila 2001. godine.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Od novije domaće literature o pitanju srednjoškolskog (bez čega se nije moglo ni otvoriti pitanje sveučilišne naobrazbe) i visokog obrazovanja za djevojke u Hrvatskoj vidi u: Meghan HAYS, “Valjane majke i blage kćeri – Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća”, *Otvor*, 4., 1.-2., 1996., 85.-95.; Dinko ŽUPAN, “Uzor djevojke: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 33., 2., 2001., 436.-452.; Tihana LUETIĆ, “Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu”, *Povijesni prilozi*, 22., 2002., 167.-208.; Ida OGRAJŠEK GORENJAK, “On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje – pitanje obrazovanja žena u sjevernoj

Hrvatskoj krajem 19. stoljeća”, *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest*, Zagreb, 2004., 157.-179.; Ida OGRAJŠEK GORENJAK, “Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća”, *Radovi – Zavod za hrvatskih povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34.-35.-36., 2004., 89.-100.; Dinko ŽUPAN, “Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.)”, *Scrinia Slavonica*, 5., 2005., 366.-383.; Ida OGRAJŠEK GORENJAK, “Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu”, *Povijest u nastavi*, IV., 8. (2.), 2006., 147.-176.; Tihana LUETIĆ, “Počeci visokoškolskog obrazovanja za žene u Hrvatskoj i usporedba sa stanjem u susjednim zemljama”, *Historijski zbornik*, LIX., 2006., 61.-68.; Suzana JAGIĆ, “Jer kad žene budu žene prave...’ Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće”, *Povijest u nastavi*, VI., 11. (1.), 2008., 77.-100. Od inozemne, iznimno bogate literature o ovom pitanju izdvajamo samo neke od naslova koji se tiču visokog obrazovanja za djevojke u okviru Monarhije i u Europi u istom periodu. Vidi npr. Waltraud HEINDL, “Die Studentinnen der Universität Wien: Zur Entwicklung des Frauenstudiums. Eine Projektbeschreibung”, *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert/Education and Social Structure in the Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Bohlau-Verlag-Köln-Wien, 1990., 259.-276.; Maria M. KOVÁCS, “Hungarian Women Entering the Professions: Feminist Pressures from left to right”, *Bildungswesen und Sozialstruktur*, 247.-257.; James C. ALBISETTI, “Female Education in German-speaking Austria, Germany, and Switzerland, 1866-1914”, *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Cross-Disciplinary Perspectives*, Providence, 1996., 39.-57.; Éva VÁMOS, “It has been 100 years now that women can study in Hungary”, *Universitas Budensis*, 1395-1995, Budapest, 1997., 477.-485.; Patricia M. MAZÓN, “‘Fräulein Doktor’: Literary Images of the First female University Student in Fin-de-Siècle Germany”, *Women in German Yearbook: Feminist Studies in German Literature and Culture*, 16., 2000., 129.-150.; Ljubinka TRGOVČEVIĆ, “Obrazovanje i modernizacija. Osnove za poređenja u okviru Jugoistočne Evrope”, *Dijalog povjesničara–istoričara*, 2., Zagreb, 2000., 129.-130.; Жоржета НАЗЪРСКА, *Универзитетското образование и българските жени 1879-1944*, София, 2001.; Krassimira DASKALOVA, “Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800-1940s)”, *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Belgrade–Graz, 2002., 15.-37.; Patricia M. MAZÓN, *Gender and the Modern Research University. The Admission of Women to German Higher Education, 1865-1914*, Stanford, 2003.; Rebecca ROGERS, “Learning to be good girls and women: education, training and schools”, *The Routledge history of women in Europe since 1700*, London–New York, 2006., 106.-176.; Michaela RAGGAM-BLESCH, “‘If a Women Should Be True to Her Natural Destiny, She Ought Not to Compete with Men’: Jewish Intellectual Women between Anti-Semitism and Misogony in Fin-de-Siècle Vienna”, *Gender and Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*, Ottawa, 2010., 133.-150.

U ovom radu spomenuti će se najvažnije točke te teme koja je već obrađivana, a naglasak će biti stavljen na do sad neistraženu perspektivu o pitanju ženskog studiranja u Hrvatskoj – pogled njihovih kolega studenata o prvim studenticama i to preko stranica studentsko-đačkih časopisa koje su u to vrijeme, na samom početku 20. stoljeća izdavali.

Za početak valja još jednom podsjetiti na tu značajnu odluku Kr. zem. vlade kojom je djevojkama dopušten upis na redovan studij Filozofskog (Mudroslovnog) fakulteta Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu u jesen 1901. godine.¹⁸¹ Do tada, djevojke su mogle studirati kao izvanredni studenti, dakle samo kao slušačice, i to tek od 1895. godine.¹⁸² Na ostale fakultete studentice su dobile pravo upisa tek nakon Prvog svjetskog rata.¹⁸³ Usporedba sa stanjem u drugim srednjoeuropskim i balkanskim zemljama pokazala je da se taj korak dogodio u isto ili slično vrijeme kao i u drugim sveučilišnim centrima: Bečko sveučilište primilo je prve redovne studentice na Filozofski fakultet 1897., te na Medicinski i farmaceutski fakultet 1900. godine (Pravni im je otvorio svoja vrata tek nakon Prvog svjetskog rata); Budimpeštansko sveučilište od 1895. upisivalo je djevojke na Filozofski, Medicinski i Farmaceutski fa-

¹⁸¹ LUETIĆ, "Prve studentice", 173.-174.

¹⁸² Iako je primanje djevojaka kao izvanrednih studentica na Filozofski fakultet 1895. bio značajan korak na putu ka ostvarenju visokoškolske naobrazbe, ipak njihove obaveze i prava u to vrijeme bitno su se razlikovale od onih koje su imali redovni studenti. Prema sveučilišnom zakonu iz 1894. godine, izvanredni studenti mogli su slušati sveučilišna predavanja, ali nisu imali nikakvih fakultetskih obaveza. Također, nisu mogle polagati završne ispite (ispite za profesore srednjih škola i/ili rigoroze, kojima se završavao studij). Toj prvoj generaciji studentica zapravo su predavanja služila kao nadopuna znanja iz njihove struke. Naime, one su već imale završeno srednjoškolsko obrazovanje za učiteljice i radile su na zagrebačkom ženskom liceju (isto, 172.-173).

¹⁸³ Godine 1919. djevojke su bile upisane i na Pravnom, Medicinskom i Gospodarsko-šumarskom fakultetu (isto, str. 174. Usp. Rudolf SIGNJAR, "Statistika sveučilišta", *Sveučilište Kraljevine SHS u Zagrebu (1874.-1924.). Spomenica Akademičkog senata*, Zagreb, 1925., 260).

kultet; Sofijsko sveučilište od 1901. upisivalo je na redovan studij studentice na Historijsko-filološkom i Fizičko-matematičkom, te na Pravnom fakultetu; sveučilišta u njemačkim zemljama dopuštala su upis redovitim studenticama od 1900. do 1909. godine.¹⁸⁴

Iste 1901. godine naredbom Vlade bilo je uređeno i polaganje mature za djevojke na muškim gimnazijama, jer bez tog preduvjeta nisu mogle ostvariti pristup sveučilištu.¹⁸⁵ Što se tiče ženskog gimnazijskog obrazovanja ukratko treba spomenuti zagrebački licej, ustanovu gimnazijskog tipa, čiji se završni ispiti, međutim, nisu priznavali kao završni ispit muških gimnazija, što je bio preduvjet za upis na Sveučilište. Njegov nedefinirani status razriješen je konačno 1913. kada se odlukom Vlade postepeno pretvara u Kr. žensku realnu gimnaziju u Zagrebu.¹⁸⁶ Situacija u drugim centrima Monarhije bila je slična: 1890. u Pragu žensko društvo *Minerva* uspijeva u pokušaju formiranja prve ženske gimnazije u Monarhiji. Dvije godine kasnije, 1892., u isto vrijeme kada je u Zagrebu otvoren ženski licej, u Beču je otvorena ženska gimnazija sa pravom polaganja mature koja se priznavala kao ulazni ispit za sveučilište. Sve do tada djevojke su morale polagati ispite kao vanjski ispitanici na muškim gimnazijama. Razlika u odnosu na zagrebački licej je ta što je on bio državna ustanova, a bečku i prašku žensku gimnaziju osnovale su ženske udruge.¹⁸⁷

Prve tri redovne studentice upisale su se u zimskom semestru 1901./1902. na studije Filozofskog fakulteta. Bile su to Milica pl. Bogdanović, studentica povijesti i geografije i studentice priro-

¹⁸⁴ O tome opširnije vidi u članku: LUETIĆ, "Počeci visokoškolskog obrazovanja".

¹⁸⁵ Zaključni ispit sa ženskog liceja, jedinoj ustanovi gimnazijskog tipa za djevojke u Hrvatskoj, nije se priznavao kao položen ispit zrelosti te je ovom odlukom omogućeno djevojkama da polažu maturu na tzv. muškim gimnazijama (LUETIĆ, "Prve studentice", str. 174).

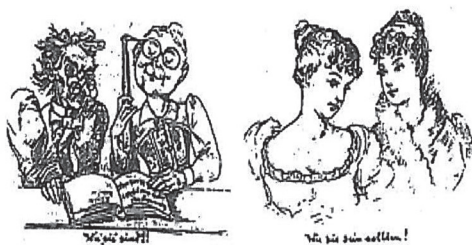
¹⁸⁶ OGRAJŠEK GORENJAK, "Otvaranje ženskog liceja", 158.-159., 164.

¹⁸⁷ OGRAJŠEK GORENJAK, "Otvaranje ženskog liceja", 149.-150. Usp. RAGGAM-BLESCH, "If a Women", 137.

doslovlja Milka Maravić i Vjera Tkalčić. Od tada je njihov broj relativno pravilno rastao te ih je najviše bilo upisano u prvom semestru 1908./1909. godine kada je njih 18 studiralo na redovnom studiju.¹⁸⁸

Iako je ovaj korak bio jedan od pokazatelja modernizacije u hrvatskom društvu i na samom Sveučilištu na prijelazu iz 19. u 20. st., iz slijedećih navoda nazire se kako sredina zapravo još nije bila dovoljno spremna za ovaj korak, barem ne ona sveučilišna.

Figure 8.1 "How They Are and How They Should Be": Caricature of Female Students at the University of Zurich, 1894

Source: *Bier-Zeitung*, Zürich (via Brunner, 83).

Slika:

Karikatura iz švicarske tiskovine iz 1894. o ženskim studenticama

(preuzeto iz: Michaela RAGGAM-BLESCH, "If a Women Should Be True to Her Natural Destiny, She Ought Not to Compete with Men": Jewish Intellectual Women between Anti-Semitism and Misogony in Fin-de-Siècle Vienna", *Gender and Modernity in Central Europe. The Austro-Hungarian Monarchy and Its Legacy*, Ottawa, 2010.)

¹⁸⁸ Vidi grafikon u: LUETIĆ, "Prve studentice", 176.

Prije nego li analiziramo tekstove studentskih publikacija koji tematiziraju žensko pitanje, radi uvoda u opću društvenu atmosferu tog vremena u vezi pitanja visoke naobrazbe za žene, donosimo tek nekoliko ilustrativnih primjera iz razvijenih europskih zemalja, kada su se na njihovim sveučilištima pojavile prve studentice. Ovdje se, doduše, radi samo o ilustracijama negativnih situacija, što ne znači da pozitivnih nije bilo, ali činjenica je da su ovi zabilježeni, što očito svjedoči o tome da ih je bilo više. Tako je, primjerice, krajem 19. stoljeća u Njemačkoj napisano niz satiričnih igara, poema i drugih književnih djela u kojima se ismijavaju ženski likovi u ulozi tipičnoj za muške studente. U isto vrijeme, devedesetih godina 19. stoljeća, kada se na njemačkim sveučilištima pojavljuju prve slušačice, zabilježene su epizode sa najzvučnijim imenima profesora koji su tada predavali na sveučilištu, a koji djevojke nisu mogli prihvatiti na svojim predavanjima. U prvom slučaju, slavni njemački povjesničar, predavač na Sveučilištu u Berlinu, Heinrich von Treitschke,¹⁸⁹ ugledavši djevojku u predavaonici, prekinuo je predavanje i otpratio je do izlaznih vrata. U drugom slučaju, 1895. osobno se zauzeo za zabranu pristupa djevojkama na sveučilište, pri čemu je, pojašnjavajući rektoru nezamislivost tog događaja, izjavio: “Student koji se ne može napiti? Nemoguće!” Drugi je, pak, profesor, ugledni berlinski povjesničar umjetnosti Hermann Grimm,¹⁹⁰ zamolio da bude izuzet od predavanja studenticama iz “osobnih” razloga.

¹⁸⁹ Heinrich von Treitschke (1843.-1896.), njemački povjesničar i politički pisac, predavao je na sveučilištima u Leipzigu, Feriburgu, Kielu, Heidelbergu, Berlinu. O njemu vidi više na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/604103/Heinrich-von-Treitschke> (pristup ostvaren 7.6.2013.)

¹⁹⁰ Hermann Grimm (1828.-1901.), njemački povjesničar umjetnosti, od 1872. predavao je na novoosnovanoj katedri za povijest umjetnosti na Sveučilištu u Berlinu, bavio se proučavanjem života i djela Raphaela i Michaelangela. O njemu vidi na: <http://www.dictionaryofarthhistorians.org/grimmh.htm> (pristup ostvaren 7.6.2013.)

Pisao je kako mu prisutnost studentica u predavaonici izaziva nelagodu, te ne može nesmetano i slobodno predavati.¹⁹¹ Među argumentima zašto djevojkama ne bi trebao biti dozvoljen upis na sveučilište, najčešće spominjani bio je onaj koji se krio u teoriji Münchenskog profesora anatomije Theodora von Bischoffa¹⁹² o veličini ženskog mozga: fizički manji od muškog, prosječan ženski mozak značio je, po njemu, manjak intelektualne sposobnosti za bilo kakav umni rad.¹⁹³ Drugi, mnogo snažniji argumenti za koje je trebalo više snage da se pobiju bili su vezani uz političke implikacije do kojih bi dovelo žensko visoko obrazovanje (pitanje prava glasanja, sudjelovanja u radu političkih stranaka), standardi i razina znanja obzirom na žensko srednjoškolsko obrazovanje do tog vremena, moralni standardi vremena striktno definiranih rodni uloga, mogućnost zapošljavanja za završene studentice i tako dalje.¹⁹⁴ Što se tiče mišljenja o ženama intelektualkama, opće raširen stav građanskog društva na prijelazu stoljeća bio je podrugljiv, a njihova želja za višim obrazovanjem smatrala se skretanjem od njezine “prirodne uloge”. Ulazivši u psihološke analize ovog pitanja, psihoanalitičari tog vremena smatrali su da se kod tih žena radi o poremećajima kao što je “povećana doza muškosti”, te su išli do te mjere da ih se nazivalo

¹⁹¹ MAZÓN, *Gender and the Modern Research University*, 1. Uzgred rečeno, studentica koja je izbačena sa predavanja kasnije je postala jedna od prvih žena sa doktoratom u Prusiji, doduše ne na Berlinskom sveučilištu, već na Sveučilištu u Halleu.

¹⁹² Theodor von Bischoff (1807.-1882.), objavio je studiju *Das Studium und die Ausübung der Medicin durch Frauen* 1872. gdje je pojasnio razliku između muške i ženske anatomije, što se uzimalo kao argument kod rasprava oko ženskih intelektualnih sposobnosti.

¹⁹³ MAZÓN, *Gender and the Modern Research University*, 2., 89.; James C. ALBISETTI, “Another ‘Curious Incident of the Dog in the night-Time?’ Intelligence Testing and Coeducation”, *History of Education Quarterly*, 44., 2., 2004., 189.-190.; RAGGAM-BLESCH, “If a Women”, 135.

¹⁹⁴ MAZÓN, *Gender and the Modern Research University*, 2.

“seksualnim hibridima”. Djevojke koje su imale ikakve ambicije za višim obrazovanjem, postavljane su izravno u antagonistički položaj između ženstvenosti i intelektualnosti, te se smatralo da iste riskiraju gubitak svojih “ženskih” kvaliteta.¹⁹⁵ Konkretno posljedice vidjeli su u tome kako će intelektualna aktivnost žene rezultirati smanjenim sposobnostima za odgajanje djece, a mogla je dovesti i do smanjenja mogućnosti rađanja i pada kvalitete majčina mlijeka! Njemački psihoanalitičar Paul Möbius izjavio je: “Ako žena želi biti odana svojoj prirodnoj predestinaciji, ne smije se natjecati sa muškarcem!”, misleći pri tom na njezino “uplitanje” u intelektualni svijet.¹⁹⁶

Jasno je da je ovakve stavove djelomično dijelila i hrvatska javnost, što je detaljno analizirala Ida Ograjšek-Gorenjak u radu koji se bavi ženskim pitanjem u hrvatskom novinstvu krajem 19. stoljeća. Rezultat njezine analize jest taj da se gotovo u svim člancima gdje se govori o ženskom pitanju ženu veže uz privatnu sferu, a kada pitanje obrazovanja postaje jednim od temeljnih zahtjeva pobornika ženskog pitanja u Hrvatskoj, kreće se odmjerenom, u skladu sa sustavom vrijednosti svojstvenim patrijarhalnom društvu. Generalno gledajući, cilj višeg obrazovanja za žene trebao je biti ne zadovoljavanje njezinih duhovnih potreba, već bolja priprema za njezinu prirodnu ulogu, ulogu majke i supruga.¹⁹⁷

Slika: Doktorska promocija 1899. na Sveučilištu u Berlinu sa prikazom doktorandice

(preuzeto iz: Patricia M. MAZÓN, *Gender and the Modern Research University. The Admission of Women to German Higher Education, 1865-1914*, Stanford, 2003.)

¹⁹⁵ Vezano uz ovaj stav, u švicarskim je novinama objavljena karikatura, vidi na sl. 1.

¹⁹⁶ RAGGAM-BLESCH, “If a Women”, 135.-136.; ALBISETTI, “Another Curious Incident”, 190.

¹⁹⁷ OGRAJŠEK GORENJAK, “Zastupljenost ženskog pitanja”, 99.

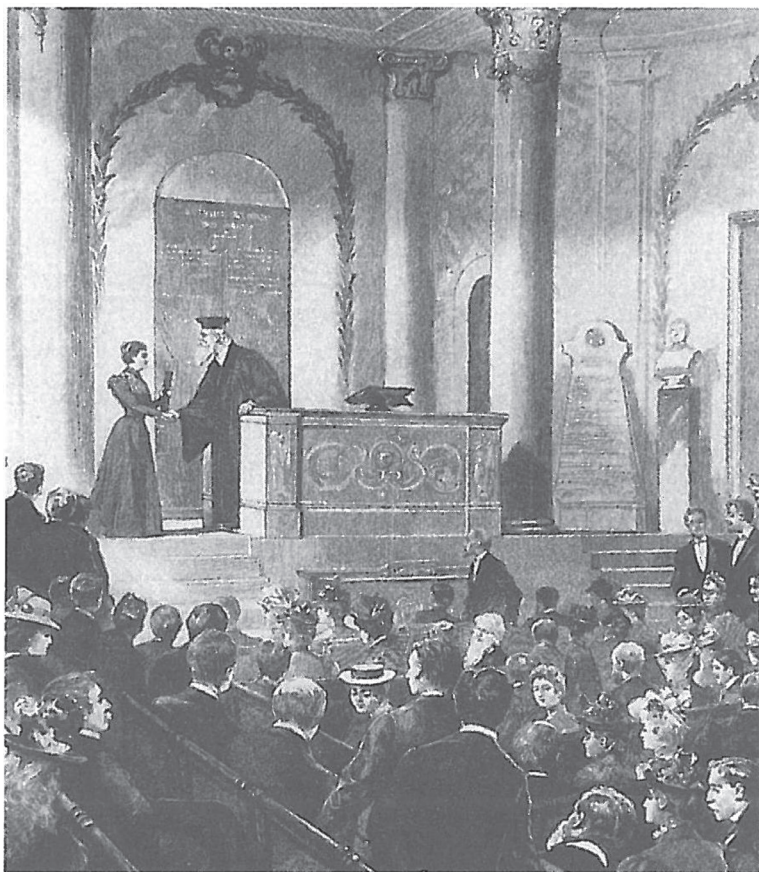

FIGURE 9. A woman's doctoral celebration at the university of Berlin, 1899. Reprinted from Bussmann, *Stieftöchter*, 41. Courtesy of AKG London. This almost certainly depicts Elsa Neumann, who earned a degree in physics as the University of Berlin's first female Ph.D. Annette Vogt, "Die Spielregeln der Objektivität," in Johanna Bleker, ed., *Der Eintritt der Frauen in die Gelehrtenrepublik* (Husum, 1998), 31, 35.

Također, više djevojačke škole trebale su oblikovati “poželjan ženski identitet”, pa su tako sastavljani i programi, a naročito je valjalo izbjeći pretjerane mentalne napore.¹⁹⁸ Dakako, da je bilo pobornika struje koja je smatrala djevojke jednako sposobnima za svaku vrstu obrazovanja. Samo ilustracije radi navodimo razmišljanje Gustava Fleichera, ravnatelja Kr. realne gimnazije u Bjelovaru, koji je tvrdio da su djevojke “vrlo prikladne za svako obrazovanje” te da je počinjena velika greška u njihovu odgoju.¹⁹⁹ Uglavnom, glavna struja koja je vodila reforme išla je umjerenim smjerom, uz često neizbježnu politizaciju cijelog pitanja, ali je i ovakav pristup ipak doveo je do rezultata, odnosno do otvaranja ženskog liceja a potom i dozvole za pristup na sveučilište.²⁰⁰

Kako ćemo pokazati i u ovom tekstu, stavovi studenata hrvatskog sveučilišta bili su, bez obzira na frakcije kojima su pripadali, u biti prilično izjednačeni u vezi pitanja ženskog visokoškolskog obrazovanja. Valja spomenuti vodeće studentske grupacije u okviru kojih su izdavali svoja glasila. Studenti Zagrebačkog sveučilišta početkom 20. stoljeća kada je dozvoljen upis prvim djevojkama na Sveučilište, pripadali su trima skupinama koje su se svjetonazorski, te društveno-politički duboko razlikovale: riječ je tu o skupini tzv. napredne omladine, čije se ideje jače infiltriraju u studentskoj mladeži na sveučilištu nakon 1895. i velikog studentskog egzodusa u Prag, a čije je glavo glasilo početkom 20. stoljeća bio *Hrvatski djak*,²⁰¹ zatim o grupi pravaša ili *mladohrvatima* kako ih se najčešće u javnosti nazivalo prema

¹⁹⁸ ŽUPAN, “Viša djevojačka škola”, 367., 370.

¹⁹⁹ LUETIĆ, “Prve studentice”, 171.

²⁰⁰ OGRAJŠEK GORENJAK, “Zastupljenost ženskog pitanja”, str. 99.

²⁰¹ *Hrvatski djak*, glasilo hrv. naprednog djaštva, Zagreb-Prag, 1907.-1911.

imenu njihova glasila *Mladoj Hrvatskoj*,²⁰² te skupini katoličke mladeži okupljene oko časopisa *Luč*,²⁰³ koja je djelovala u okviru Hrvatskog katoličkog pokreta.

Započet ćemo sa stranicama *Hrvatskoj djaka*, glasila tzv. napredne omladine na sveučilištu koje se pokušavalo predstaviti kao list novih, modernih mladih ljudi, ali koje prema ženskom pitanju općenito, a posebice onom o njihovom visokom obrazovanju nema homogeno razmišljanje. Izlazio je kao mjesečnik do 1911. godine, a bio je namijenjen srednjoškolskoj i studentskoj naprednoj omladini. Cilj pokretanja *Hrvatskog djaka*, trebalo je biti rješavanje "hrvatskog đakčkog pitanja" i preporod mladeži na postulatima naprednjaštva radi potreba naroda, kao što su opismenjivanje, širenje pučke kulture i sl. Korijene su vukli iz generacije 1895. koja je na Masarykovim zasadama, u svojim metodama držala kako samo sitan, realni rad može donijeti rezultate i na kulturnom i na nacionalnom polju.²⁰⁴ Što se tiče ženskog pitanja, već u uvodnom programatskom članku prvog broja spominje se, između ostalih "đakčkih" pitanja, i ono o djevojkama na srednjim školama i na sveučilištu. Spominje se kako oni, napredna mladež, do sada nisu dosljedno spominjali tu temu sa obrazloženjem da se "potpuno izjednačavanje naobrazbe za muškarca i ženu ima ne naprećac, nego postepeno provesti".²⁰⁵ Slijedi u prvom broja glasila opširan članak "Naša ženska sveučilišna mladost",²⁰⁶ i

²⁰² *Mlada Hrvatska*, glasilo starčevićanskog djaštva, god. I-VII, Zagreb, 1908.-1914.

²⁰³ *Luč*, list hrvatskog katoličkog djaštva, god. I-IX, Beč-Zagreb, 1905.-1913. (list je izlazio mnogo dulje, posljednji broj izišao je 1942., ali ovdje navodim samo godišta koja su korištena za potrebe ovog rada).

²⁰⁴ Mirjana GROSS, "Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata", *Historijski zbornik*, XXI-XXII., 1968.-1969. 77.-79.; usp. Tihana LUETIĆ, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*, Zagreb, 2012., 384.

²⁰⁵ "Hrvatski djak", *Hrvatski djak*, god. I., Zagreb, 1907., 3.

²⁰⁶ A. F., "Naša ženska sveučilišna mladost", *Hrvatski djak*, god. I., Zagreb 1907., 6.-10.

autorov komentar na njega pod istim naslovom.²⁰⁷ Autor se predstavlja kao napredni đak, ali isti taj ne vidi jasan cilj ni svrhu studija svojih kolegica. Ističe kako pristup djevojkama na visoke škole predstavlja “napredan element” u društvu, i smatra ih naj-inteligentnijim dijelom studentske populacije, misleći, doduše, pritom na njihovo poznavanje jezika, književnosti, glazbe. Ipak, po njegovu mišljenju, njihova “naravna zadaća i odredjenje”, kao i društveno okruženje iz kojeg su djevojke proizišle, faktori su koji ograničavaju smislenost njezina studija. U tom smislu i čitav tekst pun je kontradikcija, te zapravo ocrtava položaj djevojke iz zamišljene prijelazne faze “stare patrijakalne, birokratsko-aristokratske gospojice” do “nove, moderne, obrazovane, demokratske djevojke”. Ponajprije ističe kako je “prevelik broj ženskog elementa na univerzi” što smatra “nenaravnim” (uzgred rečeno, te 1907. godine kada je članak pisan, na zagrebačko sveučilište bilo je upisano 14 redovnih studentica, što je činilo oko 5% u ukupnom udjelu studentske populacije)²⁰⁸. Tu protuprirodnost autor vidi u tome što je prema postojećem zakonu o školstvu učiteljicama, odnosno prosvjetnim djelatnicama bila zabranjena udaja,²⁰⁹

²⁰⁷ Komentar autora koji se potpisuje inicijalima A. F. na svoj vlastiti članak otisnut je (*Hrvatski djak*, god. I, Zagreb, 1907., 74.-75.) nakon snažne reakcije djevojaka. Riječ je o reakciji objavljenoj pod naslovom “Naša ženska sveučilišna mladost (Piscu članka pod ovim naslovom u I. br. Hrv. Djaka)” u: *Hrvatski djak*, god. I, Zagreb, 1907., 39.-40. Kod naslova članka nalazi se bilješka uredništva koje ističe da je članak napisala “jedna kolegica” a “s kojom se identificiraju i ostale kolegice”. Moguće je da je autorica bila studentica Mira Kočonda, koja je u to vrijeme pisala u *Hrvatskom djaku*. U njemu djevojke oštro napadaju svog kolegu koji sebe naziva naprednjakom, štoviše u nevjerici su da je takav tekst izišao u naprednjačkom glasilu.

²⁰⁸ Vidi grafikon 1 u: LUETIĆ, “Prve studentice”, 176. i grafikon u: LUETIĆ, “Počeci visokoškolskog obrazovanja”, 63.

²⁰⁹ Prema školskom zakonu iz 1888. učiteljice koje su bile udane nisu mogle raditi u školama, a ukoliko se zaposlena učiteljica udala, smatralo se da se “dobrovoljno službe odrekla”. Smatralo se, naime, da udana učiteljica ne može jednako dobro izvršavati kućanske dužnosti, kao supruga i majka, i svoje školske obaveze (ŽUPAN, “Viša djevojačka škola”, 375).

prema tome ovakva brojka prisutnih djevojaka na sveučilištu vodila je neharmoničnu razvoju. Nadalje, navodi nekoliko ciljeva ženskog studiranja ali isto tako sumnja u ostvarenje svakog od njih: kao prvo, potpuno u skladu s naprednjačkim duhom, one bi trebale biti te koje će demokratizirati društvo, eliminirati utjecaj crkve iz škole i odgoja itd. U tu svrhu vidi smisao njezina visokog obrazovanja, naročito ukoliko se uda za muža višeg društvenog položaja (on mora imati ravnopravnu “družicu”), te će uz valjani odgoj djece, morati sudjelovati i u javnom životu, kretati se u višim građanskim krugovima. Međutim, zloslutno prorokuje, kako ove “kćeri naše buržoazije”, obzirom kako su odgajane, te koliko i što čitaju, pa čak i za vrijeme studija, jedino što će znati je “predobro se micati u salonu i ne pogriješiti spram njegovih regula”. Također, postavlja pitanje njihove stručnosti i znanstvene usmjerenosti – iako za to nema gotovo nikakvih argumenata, autor opet sumnjičavo zaključuje kako koristi od njihova studija na tom polju nema, jer će “vrlo malo učenjaka” izići iz njihovih redova. Kao zaključak konstatira kako djevojku zapravo težak sveučilišni studij odvodi od njezinih naravnih uloga domaćinstva i materinstva, te će to vrijeme na drugom području teško naplatiti. Time će se stvoriti duševni i društveni proletarijat.²¹⁰ S druge strane, među naprednjacima bilo je i onih koji su im davali punu podršku. Ivo Sporčić u članku “Socijalna strana ženskog pokreta”, govoreći opširno o ekonomskoj i društvenoj podlozi ženskog pokreta, afirmativno piše o ulasku žene na polje “umnoga rada”.

Analizirajući diferencijaciju poslova, govori o budućnosti obitelji, budućnosti muža i žene kao ravnopravnih partnera u obitelji, o “jednakosti morala i rada za oba spola”, izvlačeći ženu iz nje-

²¹⁰ A. F., “Naša ženska sveučilišna mladost”, *Hrvatski djak*, god. I, Zagreb, 1907., 6.-10., 74.-75.

zinih stereotipnih pozicija, ali pod uvjetom drugačije društvene organizacije za cijelu obitelj. Polazi od najbanalnijih stvari koje su ženi olakšale svakodnevni život i brigu za kućanstvo, poput očigledno tada inovativne “sisaljke za odstranjivanje prašine” do promjene sustava za odgoj i edukaciju djece (vrtića i škola).²¹¹

Osim toga, u *Hrvatskom djaku* ističe se kako su studentice sveučilišta, sve redom prihvatile naprednjaštvo (što nije odgovaralo stvarnom stanju), i kako se zajedno s kolegama bore protiv drugih dviju struja na sveučilištu. Sami ističu kako su se do sada rijetko brinuli za svoje ženske kolegice, makar su se one same aktivirale, pisale, držale predavanja.²¹² O predavanjima koje su prve generacije studentica održale *Hrvatski djak* spominje ona u “Društvu za pouku analfabeta”. Bila su to pučka predavanja,²¹³ u sklopu “žen-skog tečaja” a njih su održale studentice Slavica Pecinovskyy, sa temom o Petru Preradoviću i Mira Kočonda, sa temom o Šenoi.²¹⁴ Spominje se i predavanje Cvijete Cihlar u Klubu matematičara i prirodoslovaca “o osjetnosti bilina”.²¹⁵

Mlada Hrvatska bila je glasilo organizacije Starčevićanske akademske mladeži i nastojala je mlade pravaše vratiti na originalne izvore pravaštva, pozivajući se na Kvaternika, Kovačića i

²¹¹ Ivo SPORČIĆ, “Socijalna strana ženskog pokreta”, *Hrvatski djak*, god. III, Zagreb, 1907., 129.-136.

²¹² “Srednjoškolska ženska omladina”, *Hrvatski djak*, god. II, Zagreb, 1908., 193.

²¹³ Spomenuto društvo bilo je organizirano ne samo u svrhu podučavanja nepismenih, već je držalo i predavanja za iste grupe ljudi koji su pohađali tečajeve za opismenjivanje. Bila su to predavanja raznih tema od politike, gospodarstva, socijalnog pitanja, do pravnih tema iz obiteljskog prava, školstva, odgoja, zdravstva (bolesti, alkoholizma), te različitih tema iz područja kulture, povijesti i književnosti (više o društvu i studentskim aktivnostima vezanim uz njega vidi u: LUETIĆ, *Studenti*, 319., 321.-323.).

²¹⁴ R., “Iz ‘Društva za pouku analfabeta’”, *Hrvatski djak*, god. II, Zagreb, 1908., 115.

²¹⁵ “Iz kluba matematičara i prirodoslovaca”, *Hrvatski djak*, god. II, Zagreb, 1908., 115.

Kumičića, sa ciljem političke i kulturne emancipacije Hrvatske. U kulturno-političkom smislu, odbijali su naprednjačku ideju o kulturnom i političkom sjedinjenju Južnih Slavena, istovremeno boreći se protiv klerikalizma. Konkretnog studentskog programa *Mlada Hrvatska* nije imala, nego su se bavili “načelnim političkim i kulturnim pitanjima”.²¹⁶ Pravaška mladost sveučilišta tražila je, u duhu svoje ideološke pozadine, od mlade djevojke da izide iz svog “jednoličnog i dosadnog” ženskog svijeta gdje je ništa osim “koketa i dražesna gospojica”, te uđe u nacionalnu borbu kao “svjesna Hrvatica, naobražena i inteligentna, rodoljubna i radina”.²¹⁷ Nipošto ne negiraju suvremeni zahtjev o ravnopravnosti žena, citirajući često kršćanske stavove o jednakosti muškarca i žene pred Bogom, kao primjerice Tolstoja: “Za svakog religioznog čovjeka, naročito pak za kršćanina nema i ne može biti pitanja nejednakosti među muškarcima i ženama, jer se po Kristovoj nauci u svakom čovjeku, bez razlike roda, u jednakoj mjeri pokazuje božanstvo.” Jednako tako pristupaju i njezinim zahtjevima za obrazovanjem, jer jedino tako se objašnjava njezina pozitivna uloga u razvitku i opstojnosti naroda u cjelini – kao naobražena žena pomoći će u društvu, ali prije toga obitelji kao majka i supruga.²¹⁸ “Većom obrazovanošću” i “pobijanjem glupih predrasuda” obrazovana djevojka postati će i “hrvatska majka” i “hrvatska žena” koja se neće stidjeti svoje nacionalnosti i jezika, te će napokon izići iz salonskog “švapčarenja”, praveći mali korak ka demokratizaciji društva.²¹⁹ S takvim stavovima slaže se i jedan od tadašnjih *mladohrvatskih* vođa Josip Matasović koji, pišući o *mladohrvatskom* programu, ističe kako “žensko pitanje” uzimaju u svoj program prvi u Hrvatskoj, te kako

²¹⁶ GROSS, “Nacionalne ideje”, 83.-84.

²¹⁷ R. Š., “A gdje je žensko djaštvo? Gdje su naše kolegice?”, *Mlada Hrvatska*, god. I, br. 3, Zagreb, 1908., 95.

²¹⁸ “Nešto o ženskom pitanju”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 3 i 4, Zagreb, 1911., 110.

²¹⁹ “Nešto upute”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 6, Zagreb, 1911., 182.

pravaštvo počinje imati pristaša i među djevojkama.²²⁰ Ipak, ta jednakost u obrazovanju u stvarnom životu, interpretirana je na različite načine. Sveučilišnu naobrazbu mladi pravaši artikuliraju po nekakvoj “srednjoj liniji”, izvlačeći zaključak kako djevojke treba podržati u njihovim zahtjevima za visokim obrazovanjem ali kako su samo rijetke među njima spremne na sveučilišni studij, s obzirom da su po prirodi slabije, a težak studij ih još više “zakrzlja”.

Opisujući negativno neke epizode sa ispita u kojima na kojima su sudjelovale i djevojke, o njihovom studiranju autor članka u *Mladoj Hrvatskoj* piše: “Djevojke stupiše na univerzu, postadoše akademske slobodne gradjanke... Pa što vidimo. Jedne su se posve bacile u vrtlog života, pa tu skupa sa svojim muškim kolegama žive životom, koji ne može da podnese njihov slabi organizam. Vidimo ih skupa sa svojim kolegama pri demonstracijama nakitiv glavu kakovim kapama... Druge pako, koje su se posve udubile u studij, zakrzljave, postaju nesposobne za svaki drugi posao, a napokon se zamrse u klupko znanstvenih pitanja i razočaraju se.” Nadalje, stanovište “naprednjakinja”, primjerice Mire Kočonde u članku *Zvona*²²¹ ocjenjuju kao “preveć ambiciozno” ali isto tako ne žele vratiti ženu “samo u kuhinju i preslicu”.²²²

²²⁰ Josip MATASOVIĆ, “Zadaće našega života”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 8, Zagreb, 1911., 233.

²²¹ Riječ je o članku Mire Kočonde “Napredna žena i današnji muškarci”, *Zvono*, god. II, br. 50.-51., Zagreb, 1908. u kojem ona iznosi svoje viđenje “napredne” žene i braka. Članak je naišao na brojne reakcije i otvorio žestoku polemiku o položaju žene u onovremenom društvu u koju su se, između ostalih, uključile i Marija Jurić Zagorka, Zofka Kveder, Stjepan Parmačević i Antun Gustav Matoš. Reakcije na članak vidi na: <http://zagorka.net/novinskii-clanci-i-knjizevni-tekstovi/> (pristup ostvaren 6.5.2013). Mira Kočonda u to vrijeme bila je studentica na Filozofskom fakultetu (klasična filologija/filozofija), profesorski ispit položila je 1910. a doktorirala je 1929. temom “Psihološka analiza popunbenoga testa: prilog k objašnjenju pojma inteligencije”. Kasnije je radila kao profesorica na ženskoj realnoj gimnaziji u Zagrebu te je bila predsjednica Ženskog pokreta u Zagrebu (vidi: LUETIĆ, “Prve studentice”, 194.-195., 197.)

²²² Gbnk., “Žena i žene”, *Mlada Hrvatska*, god. I, br. 4, Zagreb 1908., 111.-113.

Uzgređ rečeno, ovo razmišljanje o “prevelikom duševnom naporu” koje će osjetljivu djevojačku prirodu dovesti do oštećenja i bolesti, nije bilo rijetkost. Uvriježeno mišljenje tadašnjih psihologa i liječnika (kako smo, uostalom, vidjeli i u drugim sredinama), bilo je to da djevojka po svojoj konstituciji nije sposobna za iste mentalne napore kao i muškarac, pa se, između ostalog, u stručnom časopisu *Hrvatski učitelj* sredinom osamdesetih godina 19. st. spominju bolesti kojima je često uzrok škola i učenje: “blie-dobolja, hysterija, živčane bolesti, posunčina, padavica, krivina (scoliosa)...”²²³

Kada su djevojke srednjoškolke, *mladohrvatice*, same pisale u kasnije osnovanoj “Ženskoj smotri” u *Mladoj Hrvatskoj*, o “tzv. boljim zvanjima”, studiranje se spominje samo na jednom mjestu i to sa ne baš pozitivnom konotacijom. Pišući o prihvatljivim zanimanjima za djevojke, između ostalog, spominje se kako “dobra stenografkinja i krojačica” zaslužuje više štovanja od “hrđave glumice, nesređene studentkinje ili zlo dresirane muzikalne lavice”.²²⁴ Iako nigdje nema izravnih napada na žensko obrazovanje, kritika na emancipaciju upućena je prije svega djevojkama iz suprotnog idejno-političkog tabora, onog naprednjačkog. Krešimir Kovačić, u to vrijeme jedan od aktivnih pravaša, ironizira izjave “modernih naprednjakinja”, kako naziva neke studentice. U citatu koji se odnosi na jednu od prvih društveno aktivnih studentica Miru Kočondu, zapravo izgovara jasan stav o svojim kolegicama: “Ona se brojila među ‘moderne’ žene, a držala je da je ‘moderna’ za to, jer je znala za Maupassanta i nije znala Očenaš. (Strepite vi dobroćudni purgari, koji dobijete ‘modernu’ ženu! Jer će vam obično mjesto objeda držati predavanje o staroklasičnoj filologiji!).” Ona je, na naprednjačkoj skupštini koju Kovačić opisuje, govorila za sebe: “Mi moderne žene, mi nijesmo žene, mi

²²³ ŽUPAN, “Viša djevojačka škola u Osijeku”, 370.

²²⁴ N. R., “Tzv. ‘bolja’ zvanja”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 10, Zagreb, 1911., 321.

smo kolegice!”²²⁵ S veseljem je, pak, dočekan osnutak Prve organizacije starčevićanske ženske omladine i pokretanje njihovog podlistka “Ženska smotra” u *Mladoj Hrvatskoj* koji je trebao pomoći odgoju nacionalno svjesne mlade djevojke, buduće majke, koja će znati odgojiti djecu u patriotskom duhu, što je zapravo njezina osnovna svrha.²²⁶ U “Ženskoj smotri” pisalo se o osnutku ženskih *mladohrvatskih* organizacija, naročito srednjoškolskih, iznosile su se preporuke za čitanje novih književnih djela, novih časopisa i sl. Naročito lijepu preporuku dobila je pripovijetka Zdenke Marković,²²⁷ tadašnje studentice slavistike,²²⁸ zatim knjige Marije Kumičić, supruge pravaškog prvaka Eugena Kumičića “Žensko pitanje” te Ivana Nepomuka Jemeršića “Majka u radu za Boga i Hrvatsku”²²⁹

Na ovom mjestu kratko ćemo istaknuti i stav A. G. Matoša, jednog od vođa pravaške omladine nakon rascjepa u njihovim redovima 1911. godine. U novopokrenutom glasilu *Stekliš*, u uvodnom članku, Matoš, koji se predstavljao kao posljednji pravaški liberal, kratko se osvrće na djevojke, pozivajući “u svoje kolo svijesne Hrvatice”, priznajući im “ravnopravnost u duhu

²²⁵ Krešimir KOVAČIĆ, “Skupština naprednih ljudi i naprednih žena”, *Mlada Hrvatska*, god. I, br. 3, Zagreb, 1908., 121.

²²⁶ “Ženska smotra”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 1, Zagreb, 1911., 28.-29.

²²⁷ Zdenka Marković(1884.–1974.), ženski licej završila je u Zagrebu, gdje potom upisuje studij slavistike i njemačkog jezika na Filozofskom fakultetu. Studij polonistike nastavila je 1913. u Fribourgu. Doktorirala je 1914. Do mirovine, 1940 godine, radila je kao gimnazijska profesorica (Helena SABLJIĆ TOMIĆ, Počeci slavonskog ženskog pisma, *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 34., 1., Split, 2008., 83.-84.).

²²⁸ -an-ić., “Ženska smotra”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 2, Zagreb 1911., 60.

²²⁹ Josip MATASOVIĆ, “Ženska smotra”, *Mlada Hrvatska*, god. IV, br. 6, Zagreb 1911., 182.

Stuart-Mila²³⁰ i inih pobornika ženske moderne emancipacije”.²³¹ Zapravo, može se reći kako pravaška struja ne odbacuje mogućnost studija za djevojke, ali svrha visoke naobrazbe je stvaranje obrazovane, rodoljubne žene koja će tako obrazovana i potkovana, moći biti stup obitelji i patriotskog odgoja djece.

Časopis *Luč* pokrenut je preko Hrvatskog katoličkog akademskog društva “Hrvatska” u Beču, ali zapravo postaje glasilo cjelokupne domaće katoličke akademske i srednjoškolske mladeži. Svrha mu je bila organiziranje katoličke mladeži i promicanje kršćanskih ideja u javnom životu. Do 1911./1912. uredništvo časopisa prelazi u Zagreb, te nakon kratkog razdoblja časopis dolazi u ruke hrvatskog katoličkog akademskog društva “Domagoj”.²³² Časopis oko kojeg se okupljala katolička mladež sveučilišta u Zagrebu i Beču, barem ako je suditi po napisima na njegovim stranicama, ni u jednom retku ne podcjenjuje djevojke na studiju, njihove sposobnosti niti izbor budućeg zanimanja, unatoč ocjenama svojih kolega iz suprotnih tabora da je tu riječ o “konzervativnom, natražnjačkom” dijelu studentske mladeži, ali kao i ostali, naglašava djevojčinu primarnu ulogu. Polazišna toč-

²³⁰ John Stuart Mill svojim esejom *Podređenost žena (The Subjection of Women)* iz 1861. jedan je od najjačih europskih zagovaratelja prava žena na jednako obrazovanje i rad u 19. stoljeću. Opširnije o tom spisu vidi u: Jasna ŠEGO, “O ženama u ‘Viencu’ i o liku učiteljice u trima književnim tekstovima 19. stoljeća”, *Kroatologija*, 2., 2., 2011., 142.-143.

²³¹ Antun G. MATOŠ, “Stekliš”, *Stekliš*, god. I, br. 1, Zagreb, 1911., 2.

²³² O Luči opširnije vidi u: Vladimir LONČAREVIĆ, *Književnost i Hrvatski katolički pokret (1900.-1945.)*, Zagreb, 2005., 180.-190.; Vladimir LONČAREVIĆ, “Svjetlo katoličke obnove. Uz stotu obljetnicu ‘Luči – Lista hrvatskog katoličkog društva’ (1905-2005)”, *Obnovljeni život*, 61., 1., Zagreb, 2006., 59.-78.; usp. i: Tihana LUETIĆ, “Časopis *Luč* o dokolici i društvenom životu katoličke mladeži početkom 20. stoljeća”, *Croatica Christiana Periodica*, 69., XXXVI., 2012., 52.-54.

ka takvom stavu je kršćanska emancipacija žena koja se zasniva na jednom od temeljnih postulata kršćanstva - da su pred Bogom žena i muškarac jednaki, u svakom smislu pa tako i u umnom. Ističu njezin položaj u obitelji i društvu, ali ne samo kao majke i supruge, jer bez obzira na udaju, ona je vrijedna poštovanja, bila ona radnica, sluškinja, učiteljica, studentica ili samo kućanica.²³³ Ipak, protive se radikalnoj emancipaciji, koju su zastupale neke njihove kolegice koje "hoće biti muž i žena u isto vrijeme". Ne osuđujući one koje su pod raznim okolnostima prisiljene privređivati i raditi izvan kuće, ženino polje rada u kojem je "drži njena narav" je polje obitelji. Međutim, ono što "naprednjače" (a među kojima posebno ističu Miru Kočonu i Zofku Kveder²³⁴), zagovaraju za njih je pretjerano, njihov ideal je "daleko od kućanstva, pa se već gleda u ulogi velikih naučenjaka, u parlamentima, u crnoj odjevničkoj odjeći".²³⁵ U članku "Čudna osiguranja", u *Koledaru hrvatskoga katoličkoga narodnoga đaštva* tu granicu zapravo konkretno povlače pišući: "Nastojanje oko čim veće obrazbe sigurno je hvalevrijedno; pomisao na mogućnost vlastitoga uzdržavanja također je opravdana; ali konačna motivacija (za višim obrazovanjem, op.a.) 'da se ne budu trebale udavati' po-

²³³ S. FILIPOVIĆ, "Ženska emancipacija", *Luč*, god. V, Zagreb 1909./1910., 424.-429.

²³⁴ Zofka Kveder (1878.-1926.), spisateljica, prevoditeljica, novinarka i urednica, smatra se jednom od prvih slovenskih spisateljica i feministkinja. Studirala je u Bernu, Munchenu i Pragu. Bila je udana za Vladimira Jelovška kojega upoznaje na studiju u Pragu. Od 1906. živjela je u Zagrebu. U drugom braku bila je udana za hrvatskog političara Jurja Demetroviča. U Pragu je objavila svoju prvu zbirku kratkih priča *Misterij žene*. Pisala je crtice, romane i drame, a objavljivala je na slovenskom i hrvatskom jeziku (više o njoj vidi u: Katja MIHURKO PONIŽ, Kveder, Zofka, *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Budapest-New York, 2006., 282.-283.).

²³⁵ "Hrv. Đak' br. 5 i 6", *Luč*, god. IV, Zagreb, 1908., 453.

sve je kriva.”²³⁶ O radikalnoj emancipaciji, koja je imala svoje manifestacije i u vanjskom izgledu djevojaka, pisala je i Božena Kralj u *Luči*, tada studentica slavistike u Zagrebu, koja je jednu akademsku godinu provela na specijalizaciji na studiju u Moskvi. Zanimljiv je njezin komentar na svoje kolegice, ruske studentice: “Onoga tipa emancipatke ili sufragetke, nijesam ovdje srela. Sve su to djevojke sa svim posve ženskim dobrim i zlim stranama. Među dvije tisuće naći će se dvije, koje su ostrigle kosu, i jedna koja je obukla studentsku ‘kurtku’; a još više nego dvije i takvih, koje dolaze na predavanja da pokažu toalete, no takve iznimke samo potvrđuju pravilo.”²³⁷

U kontekstu katoličkog pokreta, studenti oko *Luči* pozdravljaju izlaženje lista katoličke ženske organizacije *Za vjeru i dom*, namijenjenog pouci i zabavi katoličkog ženskoga obrazovanog svijeta.²³⁸ Uređivala ga je Marija Tomšić Im, učiteljica i spisateljica.²³⁹ Iako je list imao za funkciju organiziranje “hrvatskoga katoličkog ženskoga obrazovanog svijeta”, on nije bio isključivo usmjeren samo obrazovanim djevojkama, već je htio potaknuti bolju organizaciju katolkinja “svih slojeva”.²⁴⁰ Zanimljivost koju *Luč* ističe je pojava prve djevojke, studentice u njihovu društvu

²³⁶ Lazar CAR, “Čudna osiguranja”, *Koledar hrvatskog katoličkog djaštva*, sv 1, Zagreb, 1909./1910., 154.

²³⁷ Božena KRALJ, “Moskovska kozerija”, *Luč*, god. VIII, Zagreb, 1912./1913., 276.-277.

²³⁸ “I opet naprijed!”, *Luč*, god. III, Zagreb, 1907., 135.

²³⁹ Marija Tomšić Im (1870.-1950.), učiteljica i spisateljica. Završila je realnu gimnaziju u Mitrovici, a potom učiteljsku školu u Zagrebu. Pisala je pjesme, crtice i novele, objavljivala u *Viencu i Prosvjeti*. Književne radove za djecu objavljuje u omladinskim časopisima *Smilju i Bršljanu*, kojeg je i uređivala. Bila je udana za Julijana Tomšića, pristava kr. zem. blagajne, imali su petero djece. Godine 1899. imenovana je dopisni članom “Hrvatskog pedagogijskog književnog zbora”. Njezina autobiografija objavljena je u: Tihana LUETIĆ, “Autobiobibliografije članica društva ‘Kolo hrvatskih književnika’”, *Biobibliographica, Zbornik znanstvenog projekta biobibliografska baština, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, II., 2004. O njoj vidi i u: Sablić TOMIĆ, “Počeci slavonskog ženskog pisma”, 78., 82.

²⁴⁰ “Za vjeru i dom”, *Luč*, god. III, Zagreb 1907., str. 296.

“Domagoj”, odnosno u njegovoj socijalnoj sekciji. Bila je to studentica filozofije Božena Kralj.²⁴¹ Njezini muški kolege pozdravili su ovaj korak sa nadom da neće ostati “osamljena”, te da će ženski katolički pokret “koraknuti bržim korakom”.²⁴²

Ukratko, katolička je mladež po svojem, prije svega vjerskom uvjerenju, smatrala svoje kolegice jednako vrijednima po svojim sposobnostima, ali u duhu kršćanske emancipacije žene, po svojoj temeljnoj zadaći djevojke su pozvane prije svega biti supruge i majke, te raditi na vjerskom odgoju djece.

Iako to nije izravna tema rada, na kraju vrijedi promotriti nekoliko djevojačkih iskustva na studiju koja govore o atmosferi u kojoj su studirale i o odnosu muških kolega i profesora prema njima. Iskustvo distanciranog odnosa prema studenticama opisuje i jedna od tadašnjih prvih studentica, Zdenka Marković, koja je u svojoj autobiografiji zabilježila svoje sjećanje na stu-

²⁴¹ Božena Kralj (1891.-1971.) – novinarka i gimnazijska profesorica. Nakon mature 1910., u Zagrebu je studirala filozofiju i slavistiku na Filozofskom fakultetu, te je položila profesorski ispit za gimnazijsko učiteljstvo 1915. i doktorirala 1919. Za vrijeme studija, 1912./1913., boravila je kao stipendistica tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti na usavršavanju u Moskvi. Radila je kao profesorica na gimnaziji u Zagrebu sve do umirovljenja 1949. a istovremeno je radila i kao novinarka i urednica. U listovima *Agramer Tagblatt*, *Ženska misao*, *Ženski pokret*, *Obitelj*, *Krijes*, *Zadrugar* objavljivala je članke o ženskom pitanju, ženskim katoličkim organizacijama, obitelji, odgoju djece. Uređivala je *Hrvatske novine* (1916.-1917.). Pisala je i priloge o pučkoj umjetnosti te se bavila i prevode-njem popularnih romana. Bila je udana za Velimira Deželica, mladeg. O njoj vidi u: Nevenka JEDNAČAK, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3., Zagreb, 1993., 358. O njezinim studentskim danima i stupanju u društvo “Domagoj” vidi u objavljenim memoarima Velimira DEŽELIĆA, mladeg: *Kakvi smo bili?: zapisi mojoj unučadi: život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.*, knj. I., Zagreb, 2011.

²⁴² K., “Iz ‘Domagoja’”, *Luč*, god. VI, Zagreb, 1910./1911., 155.

dij u Zagrebu, odakle nastavlja studirati slavistiku na Sveučilištu u Krakovu. Ne krijući razočarenje studijem u Zagrebu, kao i generalno lošom atmosferom za djevojke na sveučilištu piše: "Iskreno mogu reći da sam se tu razočarala. Nisam našla to što sam očekivala, sve mi se činilo hladno, ukočeno, a duša mi je bila vruća, željna velikog rada, pobuda, oduševljenja, širokih horizonata, jakih dojmova. I kolege, koji su se držali podalje od nas triju studentkinja, koliko nas je onda bilo upisano na slavistici (Zora Musić, Ljuba Kernic i ja), činili su mi se strani i daleki".²⁴³ Nekoliko primjera sa Bečkog sveučilišta podcrtavaju negativnu atmosferu u kojoj su djevojke studirale, uz gotovo šokantne primjere nesnošljivosti njihove prisutnosti na predavanjima. Ovo su, dakako, samo ilustracije na temelju dostupnih izvora, što isključuje svaku generalizaciju, ali obzirom na opći društveni stav, vrijedi ih zabilježiti. Jedna od prvih bečkih studentica, kasnije poznata filologinja Elise Richter, koja je (kao posljedica boginja) bolovala od teškog reumatizma, svakodnevno trpeći bolove uspinjući se stubama na predavanja, doživjela je od svojih kolega da su je, uz svu fizičku bol koju je izdržavala, podrugljivo nazivali "Gazela". Uz to, na predavanjima se ustručavala odgovarati na profesorska pitanja, javljati se ili isticati, osim ako nije bila osobno prozvana. Naime, iako je njezino znanje bilo obimno, obzirom na godine privatne poduke, nije željela privlačiti pažnju na sebe na bilo koji način.²⁴⁴ Njezina, pak kolegica sa sveučilišta, buduća psihoanalitičarka Helene Deutsch (rođ. Rosenbach), studentica medicine u svojim je sjećanjima prepričavala neugodnosti sa predavanja i ispita kod prof. Chwosteka: nezakonito, profesor je djevojkama zabranio polazak njegovih predavanja, kao i vježbi u bolnici, iako su u to doba već imale dozvolu upisa na Medicinski

²⁴³ *Autobiografije hrvatskih pisaca*, prir. Vinko BREŠIĆ, Zagreb, 1997., 641. Usp. LUETIĆ, *Studenti*, , 175.

²⁴⁴ RAGGAM-BLESCH, "If a Women", 138.

fakultet; na ispit, koji je s uspjehom položila, ju je, pak, morao primiti, ali tom prilikom nije podigao pogled prema njoj, te ju je oslovio sa "Herr Rosenbach".²⁴⁵ Ovakva i slična iskustva, nisu međutim, obeshrabrujuće utjecala na prve studentice, željne znanja i izazova. Spomenuta Elise Richter, uz sve neugodnosti koje je doživljavala na studiju izjavila je: "Uživala sam na sveučilištu kao u daru s Nebesa. To mi je značilo više od svega na svijetu. Biti primljena na Sveučilište već je značilo ispunjenje svih mojih ambicija."²⁴⁶

Što, dakle, zaključno možemo napisati o mišljenju onodobnih studenata Zagrebačkog sveučilišta o svojim ženskim kolegicama kada su se, pa možemo reći, doista revolucionarno pojavile u studentskim klupama u jesen te akademske godine 1901./1902.? Dakako da analizirajući tekstove onodobne studentske štampe možemo dobiti samo obrise jedne slike, jednog stava mladih ljudi. S jedne strane, nipošto se ne može generalizirati jer iz svakog članka izviru individualni stavovi pojedinog autora. S druge, pak, strane sa njihovih stranica razvidne su ideološke smjernice kulturno-političkih grupa kojima su pripadali (pravaši, naprednjaci, katolici) ali je vidljiv opći stav društva, kojeg studenti svih triju grupa dijele, u kojem zapravo uopće nije jasan cilj i svrha visokoškolske naobrazbe za djevojke u to doba u Hrvatskoj.

²⁴⁵ Isto, 139.

²⁴⁶ Isto, 138.

Summary

Tihana Luetić

STUDENT PUBLICATIONS ABOUT THE WOMEN AT THE ROYAL UNIVERSITY OF FRANCIS JOSEPH I IN ZAGREB AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The paper deals with the question of students' attitude toward the first female students which attended classes as full-time students at the University of Francis Joseph I in Zagreb. They were enrolled at the Faculty of Humanities and Social Sciences since academic year 1901/1902. The analyses of students' opinion about female students are based on students' publications of that period. At the beginning of the 20th century students were divided in three different ideological groups: group of young people, so-called *Naprednjaci* (the Progressives) gathered around the journal *Hrvatski djak*, group of catholic youth gathered around journal *Luč*, and group of students that supported Party of Right, gathered around the journal *Mlada Hrvatska*. Though they belonged to ideologically different groups, from the articles in their publications, the most general opinion of the whole society about the women at the period was stressed: the society did not understand the issue of university education for women. Few of them were strictly against the idea of admitting girls to the university, but the majority of them understood that the purpose of women's higher education was not the professional career, but the improvement for her natural role as a wife and the mother. These attitudes were in common with the general attitude of the Croatian society and also with the general mentality of the European civil circles of that period.

Keywords: women's issues, higher education, student newspapers, student, 20th century, social history

Dubravka Zima

ODRASTANJE ADOLESCENTICE U 19. STOLJEĆU: DJEVOJAČKI DNEVNIK IVANE BRLIĆ MAŽURANIĆ (1888.-1891.)

U radu se interpretira mladenački dnevnik Ivane Mažuranić pisan od 1888. do 1891., u razdoblju od njezinih četrnaest do sedamnaest godina života. Dnevnik se iščitava na nekoliko razina, od kojih je prva dokumentarno-povijesna na kojoj se detektiraju obilježja građanske ženske adolescencije krajem 19. stoljeća u Zagrebu, odnosno javni lik adolescentice toga doba. Iz dnevničkih se zapisa također iščitava i privatni lik adolescentice i neki aspekti internalizacije javnoga diskursa o adolescentici produktivni u tom razdoblju.

Ključne riječi: Ivana Brlić-Mažuranić, dnevnik, adolescencija, 19. stoljeće

Ivana Brlić Mažuranić je kao dnevničarka javno ovjerena već od 1916., kada piše i objavljuje višestruko citiranu i tumačenu *Autobiografiju*²⁴⁷ u kojoj navodi da već kao adolescentica započinje s dnevničkim zapisima koje, uz veće ili manje prekide, vodi do zrele dobi. U redakturi Sanje Lovrenčić 2010. objavljeni su njezini dnevnički zapisi vođeni od 1888. do 1891., dakle u razdoblju adolescencije, odnosno od 14. do 17. godine. Dnevnik je pisan kao privatni tekst, s jasno naznačenom nakanom – u tekstu i eksplicite – da ostane privatnim, odnosno bez namjere da ga se javno tumači ili čita²⁴⁸. U tom smislu neće nas zanimati pri-

²⁴⁷ Usp. Ivana BRLIĆ MAŽURANIĆ, *Autobiografija*, 997.

²⁴⁸ Usp. “Koliki bi se smijali, da, dapače svi mladi ljudi da moj dnevnik čitaju. “Sentimentalno, dosadno, baš glupo, alte G’schisht” rekao bi Milan “alle die Mädeln sind sich gleich”. Naravno da tu neima ništ genijalnoga, ali nije ni pisano

vatnost dnevničarke te ćemo zaobići tumačenje njezinih promišljanja povezanih s privatnošću i intimom, nego ćemo svoju pozornost usmjeriti na reprezentativnost adolescentičina iskustva (od kojih su neka i intimna) u razdoblju zapisivanja, preciznije krajem 19. stoljeća. Dnevnik tako čitamo i tumačimo obzirom na nekoliko aspekata: društvenost odnosno društveni život građanske adolescentice u Zagrebu krajem 19. stoljeća, potom potomneke od društvenih predodžaba koje dnevničarka bilježi i o kojima razmatra u dnevničkim zapisima, a koje su ponajviše povezane s promišljanjima o ženi, ženskome, ulozi žene i ženskoj reprezentaciji, te naposljetku autoričine dnevničke samoanalize adolescentskoga razmišljanja i ponašanja koje uključuju i zapise o emocionalnim, obiteljskim, prijateljskim, religijskim i književnim pitanjima.

O odrastanju adolescentice u zagrebačkom građanskom društvenom sloju u drugoj polovici 19. stoljeća ponešto doznajemo iz opsežne i vrlo detaljne povijesne studije Iskre Iveljić o zagrebačkim obrtničkim obiteljima u tome razdoblju, u kojoj se rubno dotiče i razdoblja djevojaštva. Iveljić kao ključnu društvenu odrednicu navodi tzv. stari kanon koji oblikuje poželjne građanske vrijednosti, pokazujući odgojne rodne razlike i naglašavajući kao središnje društvene kodove odnosa građanskoga društva prema adolescenticama doličnost, nadzor i kršćanski svjetonazor²⁴⁹. U tom razdoblju, međutim, građanske djevojke također dobivaju veće mogućnosti školovanja²⁵⁰, premda se “veće mogućnosti” nužno moraju shvatiti partikularno, kako s obzirom na pojedine obiteljske strukture (broj djece, društveni status, individualne

da to Milan ili ljudi à la Milan čitaju.” (MAŽURANIĆ 2010.: 20), zatim “Bože, Bože, kako ja dobro znam šta bi svi o mom dnevniku rekli. “Nezdrav sentimentalizam.” “Gefühlsduselei”, “romani uliveno”, “plod nerada”, sve “eingeredet”, “djevojački smiješni romantizam”, a ipak, a ipak, možda je istina...” (MAŽURANIĆ 2010.: 113-114)

²⁴⁹ Usp. primjerice IVELJIĆ 2007: 309

²⁵⁰ O čemu usp. IVELJIĆ 2007. i OGRAJŠEK GORENJAK 2004. i 2007.

razlike itd.), tako i s obzirom na specifične rodne ideologeme, za koje doznajemo i iz autobiografskih i iz dnevničkih tekstova Ivane (Brlić) Mažuranić kao operabilne i produktivne upravo u njezinoj obitelji. Dnevnik četrnaestogodišnje Ivane Mažuranić tako ne spominje nikakav oblik školovanja, što se podudara s poznatim biografskim podacima, iz kojih je vidljivo da je Ivana Mažuranić polazila dva razreda škole, te da je do 1888. to školovanje završila.²⁵¹

Svakodnevni život adolescentice krajem 19. stoljeća spominje se i u studiji Katarine Nine Simončić koja proučava modne kodove spomenutoga razdoblja, povezujući modne odnosno odjevne promjene s društvenim promjenama, uključujući ne samo povijesne silnice koje na globalnom planu krajem 18. stoljeća afirmiraju građanski sloj kao nosivi sloj društvenoga zbivanja, nego i niz složenih, specifičnih procesa, koji u hrvatskom devetnaestostoljetnom društvu oblikuju javni prostor, stvaran i simbolički. Pritom se ponajprije misli na odjevne promjene povezane s ilirskim pokretom odnosno odjevno naglašavanje elemenata narodne nošnje kao refleks probuđenoga nacionalnoga osjećaja, potom utjecaja društveno posredovanih predodžbi o ženi i ženskome na modnu omljenost krinoline tijekom pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća odnosno na upotrebu steznika, te naposljetku promjenu životnoga stila građanstva od sedamdesetih godina 19. stoljeća. Simončić spominje kulturu putovanja koja u posljednjim desetljećima 19. stoljeća utječe na blago pojednostavljivanje ženskoga odijevnoga

²⁵¹ Ženska preparandija djelovala je u Zagrebu već prije 1874., a 1875. osniva se Zemaljska ženska preparandija. Prvi privremeni ženski licej otvoren je u Zagrebu tek 1892., u godini udaje Ivane Mažuranić. Žene su tek od akademske godine 1895./96. mogle izvanredno studirati na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, usp. Iveljić 2007.: 281. S obzirom na obiteljski status i odgojne nazore koje Ivana Brlić Mažuranić spominje u Autobiografiji, u njezinom slučaju nije dolazilo u obzir školovanje ni na preparandiji ni na Zemaljskoj ženskoj stručnoj školi, koja djeluje u Zagrebu od 1892., ali je ista škola već prije, od 1879./1880. djelovala kao ženska obrtna škola, usp. IVELJIĆ 2007.: 289.

stila, potom na društveni uzlet građanske klase odnosno kapitalističkoga sloja te posljedično, kako navodi prema Veblenu, stvaranje “dokoličarske klase” koja svoju platežnu moć simbolički iskazuje ženskom odjećom čija nepraktičnost i ograničavanje slobodnoga kretanja sugerira ženski status uzdržavane i imućne osobe. Također, žensko je odijevanje dobnog diferencirano, pri čemu u posljednjim desetljećima 19. stoljeća odijevanje djevojčica prati odjevni kod odraslih žena, uključujući i prateću neudobnost i ograničavanje tjelesnih pokreta²⁵². U dnevniku Ivane Mažuranić ženska se odjeća ne tematizira, čak ni u kontekstu putne odjeće, no spominje se majčino “vezanje vrpce na kitu”²⁵³, skidanje šešira i vađenje igle na plesu, te pucanje cipele također na plesu²⁵⁴, a zanimljivo je da se muško odijevanje spominje²⁵⁵, pa i ekstenzivno tematizira u kraćim (fikcijskim) proznim tekstovima ne-dnevničkih zapisa umetnutima u tekst dnevnika, te da se, dapače, u njima spominje i tip tzv. fićfirića, za kojeg Simončić navodi da označava derivat engleskoga dendijsa²⁵⁶, premda ga dnevničarka ne naziva tim nazivom (umjesto toga koristi naziv otmenik²⁵⁷). S druge strane, tijelo i tjelesno u

²⁵² Usp.: “Djevojčice su već od sedme godine nosile “zamjenski steznik”, koji je bio jednako krut i neudoban osjetljivom dječjem tijelu, kao i onaj odraslih. Majke su se opravdavale da potiču nošenje steznika za ispravno držanje i djetetovu dobrobit. No zapravo su podsvjesno prenosile odjevnu disciplinu 19. stoljeća u želji postizanja ideala tjelesne ljepote oblikovanog krutim društvenim obrascima zabrane i neslobode. Modno osviještene majke posvećivale su odjeći svoje djece, koja je bila odraz njihova ukusa, jednaku pažnju kao sebi. Djevojčice u nešto blažim oblicima prate modnu siluetu majki, kako primjenom modnih dodataka, tako i dekorativnim ukrasima čipke i suhog cvijeća. Ulaskom u zreliju dob, djevojke su odijevale haljine jednostavnog kroja, nešto kraće i u blažim tonovima. Popularan, posebno ljeti, bio je mornarski, a zimi škotski stil.” (SIMONČIĆ 2012.: 61-62)

²⁵³ Usp. MAŽURANIĆ 2010.: 36.

²⁵⁴ Usp. MAŽURANIĆ 2010.: 32

²⁵⁵ Usp. “Baš nije gentleman. Nu moda za široke hlače čini se da mu se dopala, samo uz malu alteraciju. On im je kratkoću dodao.” (MAŽURANIĆ 2010.: 87)

²⁵⁶ Sam naziv fićfirić potječe iz mađarskoga, prema SIMONČIĆ 2012.: 66.

²⁵⁷ Usp. MAŽURANIĆ 2010.: 80

dnevničkim je zapisima prisutno na različite načine, od kojih je zanimljivo spominjanje djevojačkoga gombanja²⁵⁸ i klizanja²⁵⁹, kao i usputno spominjanje šetnje s puškom na Hališću²⁶⁰ i planinarskoga izleta na koji nije otišla zbog bolesti²⁶¹. Središnje je mjesto tjelesnosti u dnevniku ipak ples, koji je, prema literaturi, jedno od najvažnijih mjesta društvenosti za adolescentice, a što Ivana Mažuranić dnevničkim zapisima višestruko potvrđuje, zapisujući i svoj vlastiti afektivni odnos prema plesu: “U istinu rado igram, strastveno rado i šta je kod mene čudno i riedko “kapiram”!” (Mažuranić 2010.: 16) i “Jučer bila sam na plesu. Izvrstno sam se zabavljala. (...) Drugoga se ništa nije dogodilo, osim da je Koroneli usred sale jednu krasno šivanu tournüru našao, i da sam s Milanom krasno plesala, da je on divan po mom mnenju najbolji plesač koj može biti, i da mi je cipela pukla.” (ibid.: 31-32). U vrijeme prethodno citiranih zapisa Ivana ima četrnaest godina, a s obzirom na mnogostruke dnevničke zapise o plesu, zaključujemo da je u tom životnom dobu građanska adolescentica već društveno aktivna, odnosno da se dob od četrnaest godina smatra djevojačkom i primjerenom

²⁵⁸ Usp. MAŽURANIĆ 2010.: 38, 91. U dnevničkom zapisu iz utorka, 28. svibnja 1889. (Mažuranić 2010.: 91; tada Ivana Mažuranić ima petnaest godina) spominje se da je “danas zadnji put gombanje”, što se posredno očitava kao dozna granica za djevojačko javno zajedničko vježbanje. Dnevničarka spominje da joj “svaki, svaki, veli “frajlica” (ibid.), što javno zajedničko gombanje očito čini neprimjerenim. O djevojačkom gombanju vidi Iveljić 2007.: 305 i Kassowitz Cvijić 1934. Kao ključnu figuru odgovornu za poticanje tjelovježbe i sporta u zagrebačkom društvu Iveljić navodi Franju Bučara, koji se i poimence spominje u Ivaninom dnevniku.

²⁵⁹ Usp. MAŽURANIĆ 2010.: 24

²⁶⁰ Usp. ibid.: 22. Hališće je naziv za ljetnu kuću obitelji Ivanine majke na Varaždinbregu.

²⁶¹ Usp. ibid.: 98. U biografskim zapisima i privatnoj korespondenciji Ivane Brlić-Mažuranić opetovano se spominje njezino planinarenje, uz druge tjelesne aktivnosti i posebice gimnastičku spretnost, usp. AŽMAN 2013.: 5, citira se zapis Ive Brlića, sina Ivane Brlić Mažuranić.

za javne društvene aktivnosti. Iveljić spominje ples kao dopušteni maksimum tjelesnog kontakta između muškarca i žene, za što nalazimo potvrdu u dnevniku, budući da se u kontekstu plesa spominju i poljupci u ruku, drugi oblici čednoga dodirivanja poput rukovanja ili “obaranja ruku” te međusobno namjerno rušenje i potezanje plesača. Ujedno, ime koje Ivana navodi (Koroneli) odnosi se na Pietra Corronellija, talijanskoga plesača i koreografa, koji 1860. u Zagrebu otvara plesnu školu isprva za aristokratski podmladak, a postupno i za građansku mladež²⁶².

Sljedeći je javni društveni kod koji se u dnevniku tematizira kreiranje adolescentice javnim, otvorenim prostorima. Ivana Mažuranić kao četrnaestogodišnjakinja šeće s majkom Ilicom²⁶³, ali i s vršnjakinjama i vršnjacima “po promenadi”²⁶⁴, te se u tom kontekstu u dnevničkim zapisima ne spominje majčina prisutnost, što se ne podudara s Iveljićkinim tumačenjima društvenih kodova ponašanja koje iščitava iz normativnih tekstova o pristojnom ponašanju “u svim životnim prilikama”²⁶⁵, gdje se propisuje nužna prisutnost odrasle udate žene za vrijeme adolescentičine šetnje javnim prostorima. No šetnja, bilo s majkom ili vršnjakinjama i vršnjacima, važan je aspekt društvenosti adolescentice, sudeći prema dnevničkim zapisima, u kojima se uz šetnju povezuju društveni susreti, ne uvijek ugodni²⁶⁶, ali i dobra zabava²⁶⁷. Na jednom se mjestu u dnevniku, međutim, spominje i

²⁶² O tome više vidi u: IVELJIĆ 2007., Premerl 1974. i Milčec 1990. Prema usmenim potvrdama autorici ovoga članka Corronellijeva je plesna škola, koju su nakon Pietrove smrti nastavile voditi njegove kćeri, bila aktivna do šezdesetih godina 20. stoljeća; jedan je stariji muški rođak autorice članka, rođen u Zagrebu 1948., pohadao Corronellijevu školu u vrijeme svoje adolescencije.

²⁶³ Usp. MAŽURANIĆ 2010.: 21.

²⁶⁴ Usp. *ibid.*: 25 i 27-28.

²⁶⁵ Usp. JAMBRIŠAK ³1921.; prvo izdanje 1896.

²⁶⁶ Usp. “Možda sam odveć dugo šetala. Bili smo u Ilici mama i ja. Sachs nam se je pridružio. Nemogu toga čovjeka podnašati od kada mi je o svojoj ljubavi počeo govoriti. Napokon smo ga se otresli.” (MAŽURANIĆ 2010.: 21)

²⁶⁷ Usp. “Dugo smo po promenadi šetali, njih četiri s nama. Kako je god, njima je zahvaliti da sam danas dobre volje. Dosta smo se nasmijali.” MAŽURANIĆ 2010.: 25.

šetnja po javnome prostoru samo u pratnji mladoga gospodina, uz zabilježeni iskaz neugode zbog toga²⁶⁸, što sugerira da je samostalna šetnja djevojke i mladića, bez pratnje drugih, odraslih ili vršnjaka, zazorna, ili da djevojčina dozvola mladiću da je prati po ulici sugerira i neku vrstu naklonosti, što je podudarno s interpretacijom Iskre Iveljić. Susreti i druženje s vršnjakinjama i vršnjacima, međutim, nikako nisu rezervirani samo za javne i otvorene prostore, budući da se u dnevniku navodi i međusobno posjećivanje djevojaka i neki oblici kućnih zabava i druženja, s glazbom ili bez nje. U te se oblike društvenosti, između javnog i privatnoga, ubrajaju i izleti²⁶⁹, zabave u Kolu i na Streljani²⁷⁰, tombola²⁷¹, klizanje²⁷² i krabulje²⁷³, kao i već spominjano zajedničko djevojačko gombanje.

Od ostalih se kulturnih/društvenih sadržaja u dnevniku spominje kazalište, opera, potom glazba i koncerti i, naravno, književnost, pri čemu je zanimljivo da četrnaestogodišnja i petnaestogodišnja zapisivačica ekstenzivno u dnevnik unosi svoje književne aspiracije i žudnju za književnim stvaranjem, no od književnih sadržaja izrijekom spominje samo tri, poimence *Biedne priče* Ksavera Šandora Gjalskoga, *Le semaine des quatre jeudis* te poeziju Petra Preradovića, dok se August Harambašić u dnevniku našao samo imenom, no ne i književnošću (zapis o slučajnom susretu na ulici). Književnost je, međutim, u dnevniku naglašenije povezana s osobnim promišljanjima, pri čemu kao najvažnije vidimo zapisivačicine afektivne reakcije na pročitano

²⁶⁸ Usp.: “Danas me je Alexis od duge ulice do Markova trga pratio. Nisam znala bi li to dopustila ili ne. Nu za jedan put. A ipak je jako neugodno sa mladim gospodinom na ulici ići. Mene bar strašno genira.” (ibid.: 85-86)

²⁶⁹ Usp. “Današnji dan ostati će mi u vječnoj uspomeni. Tako se nisam još nikada zabavljala. Bili smo u Podsusedu toliko znaj a drugo sve i onako će mi tako u pameti ostati da ni pisati netrebam.” (ibid.: 47)

²⁷⁰ Usp. ibid.: 36 i 37.

²⁷¹ Usp. ibid.: 19.

²⁷² Usp. ibid.: 24.

²⁷³ Usp. ibid.: 21.

ili afektivnost povezanu s književnošću bez neposrednog književnog predloška.

Nadalje, kao element svakidašnjeg života građanskih potomaka Iveljić navodi životinjskog kućnog ljubimca, tumačeći ga kao refleks promjene odnosa modernoga građanskoga društva prema životinjama²⁷⁴: pas je prisutan i u Mažuranićkinim dnevničkim zapisima, ali ga ne nalazimo u zapisima o svakodnevnim aktivnostima, nego se spominje u kontekstu ljetovanja na Hališću, kao pratnja ali i kao emocionalni motiv²⁷⁵.

Potom, od djevojačkih domaćinskih dužnosti u dnevniku se navode šivanje i kuhanje, ali samo u zapisu o majčinoj bolesti za vrijeme koje dnevničarka preuzima dio majčinih domaćinskih obveza, te tom prigodom navodi da je sašila sestrinu haljinu za procesiju i da je kuhala²⁷⁶.

Vrlo je zanimljivo da se u Mažuranićkinu dnevniku kao važan aspekt društvenosti spominje i tematizira političko koje je u dnevničkim zapisima povezano s nacionalnim te se spominje (i) u kontekstu djevojačine afektivne privrženosti. U dnevniku se već na samom početku spominje osjećaj zajedništva sa svim, pa i naj-nemoćnijim pripadnicima hrvatske nacije, pritom u oštroj opreci prema drugoj naciji ili njezinim simbolima. U konkretnom primjeru riječ je o "banu H." kao simboličkoj personifikaciji vlastite nacije: "Danas iduć ulicom sastanem velikoga župana Stipetića. Išao je s banom H. Kad god prodjem mimo toga čovjeka peku me poplati, oči mi se osuze, ruka nehotice sgrči. Žena! bies a ćeš načiniti! A učinila bi! (...) Ipak ni najdomoljubnije srce ne čuti kad mu je neprijatelj blizu!" (Mažuranić 2010.: 5)

²⁷⁴ Usp. IVELJIĆ 2007.: 314.

²⁷⁵ Usp. "Da smo na Hališću! Na obršju u šumi, u podolju, na mozdrenjaku, sa puškom na ramenu, sama ili sa Cifrom. Vidiš, vidiš, na peseka već dugo nisam mislila. Volila bi bogme biti u društvu Cifrinom nego svih onih koje poznam." (MAŽURANIĆ 2010.: 22)

²⁷⁶ Usp. *ibid.*: 98.

Osjećaj nacionalnoga ujedno je čvrsto povezan s emocionalnim odabirima (usp. odluku četrnaestogodišnjakinje da se neće zaljubiti u nekoga tko nije Hrvat²⁷⁷ i zapis da ne može “moju sreću bez sreće moje domovine podpunu si pomisliti” Mažuranić 2010.: 23-24), dok s druge strane nacionalni jezik kao jedan od bitnih medija nacionalizma u dnevniku nije povlašten, nego se izmjenjuje s francuskim i njemačkim, te se ponegdje i eksplicite tematizira učenje njemačkoga i ruskoga jezika. Također, nacionalni je osjećaj umrežen s osjećajem političke mlakosti suvremenika i vlastite nemoci u rodnome kontekstu. Tako u dnevničkom zapisu spočitava “mladićima” nacionalnu mlakost i nezainteresiranost, žali zbog njihove pasivnosti, te čak žudi za nekom vrstom “istjerivanja” nehrvata iz domovine²⁷⁸. Svakako se ovaj zapis razumijeva s obzirom na zapisivaččinu dob kao i političke i ideološke silnice u vremenu i društvu u kojem piše dnevnik, posebice s obzirom na obiteljsku uronjenost u političko polje, no višestruko je zanimljiv, kako s obzirom na osjećaj vlastite nacije kao središnje, tako i s obzirom na prilično perzistentnu predodžbu o buntovnoj adolescenciji, koju, međutim, nismo potvrdili u istraživanjima o javnom liku adolescentice u 19. stoljeću²⁷⁹.

Sljedeći je zanimljiv dnevnički aspekt rodna predodžba. Četrnaestogodišnja i petnaestogodišnja Ivana Mažuranić u dnevnik opetovano zapisuje svoja razmatranja o ženskim “ulogama” i rodnim odnosima, pri čemu je njezina koncepcija dosljedno pa-

²⁷⁷ “Simpatičan, vrlo simpatičan čovjek, liep i sve, samo Švaba, a tu su moji principi: izim Hrvata nikoga.” (ibid.: 7)

²⁷⁸ Usp. “Kad bi ovi dečki, dečki bili, ali sve je to mlitavo. Zašto se neidu hariti, najedno, bez posebnog uzroka, neka pokažu da se i oni znaju tući, a ako ih tko pita zašto: “jer smo Hrvati, a vi ne” pa kad će se svih koji nisu Hrvati nahariti, proći će ovi iz zemlje gdje se Nehrvati per klopata, šljopata goste, a onda neka oni koji su najbolje harili, vladaju. Bogme to bi tako najbolje bilo. Ja bi se na dva tri Magjarona postavila, pak onda, jednoga za šiju, drugoga za nos, trećeg pod noge: “jesi? nisi Hrvat?” (ibid.: 24)

²⁷⁹ Usp. ZIMA 2013.

trijarhalna. “Žena je zlo izpao mužkarac što se tjela i duše tiče” (42), zaključuje ona, no, kako se čini, s ponešto žaljenja u konkretnom zapisu, koji je završetak zapisa o jednosti ženskoga života. Žena je, međutim, u drugom zapisu “samo majka”, ali i to je mnogo, zaključuje dnevničarka, bez obzira na brojne pokazatelje “muškoga uspjeha” koje tom prigodom navodi: “Nije li mužkarac, baš on čovjek? Nije li sve šta se je na svijetu sbilo po mužkarcih učinjeno? Nije li bio Aleksander, Cesar, Napoleon, nisu li bili mužkarci? Jesu žene išle u boj za domovinu? Jesu li one izumile parobrode, željeznice, telefone, telegrafe, sve makine tjerane samo žicom electrisiranom? Jeli to proizvod ženskog mozga i mozganja? Nije. Pak koliko imadu muževi čvrste karaktere, bar popriečno! Koliko mogu podnesti! Oni su muževi, a žene su ništ, osim majke dobre i mile a i to je mnogo, mnogo. Moj ideal ženske je moja majka; ta dobrot, ta požrtvovnost!” (Mažuranić 2010.: 6). U istom je tonu i žaljenje nad djevojačkom površnošću i ispraznošću, koje vidi u vršnjakinjama kojima je okružena, i čije nazore i ponašanje ponegdje kritizira. Središnja je tema rodne predodžbe u tekstu svakako žudnja za aktivnim književnim stvaranjem, koje ograničavajuća rodna perspektiva onemogućava, te se dnevnik na više mjesta autotematizira kao jedini prostor slobode književnoga stvaranja. “Baš ovaj dnevnik ne izgleda kao rad buduće spisateljice” (18), uzdiše u zapisu u kojem razmatra svoju eventualnu književnu budućnost, za koju se osjeća sposobnom, no, kako navodi, “sam Bog to neće” (ibid.). No usprkos uvjerenju da je takav rodni poredak koji ženi brani i dokida mogućnosti umjetničkog izražavanja “Božji”, ipak u dnevnik unosi kraće prozne literarne tekstove, gotovo beziznimno napisane u prvom (muškom) licu jednine.

U istome se kontekstu može spomenuti i odnos prema majci, koji je, između ostaloga, i društveno normiran, pa se tako u “rukovođu” Marije Jambrišak izričito zahtijeva bezrezervna otvorenost djevojke prema majci: “Čim pred majkom šta sakriva, dokazom je, da ne ide pravim putem. Majka neka joj bude prva uzdanica, prva i najbolja prijateljica.” (Jambrišak ³1921.: 30;

prvo izdanje 1896.). U ponekim se Mažuranićkinim dnevničkim zapisima, međutim, spominju simpatije prema mladićima koje se taje od majke²⁸⁰, pri čemu se jasno artikulira osjećaj nelagode zbog kršenja propisanog ponašanja.

Također, zanimljiv je spomenuti i otklon u ponašanju od javno propisane ili zamišljene norme u kontekstu kodova udvaranja. Najvažnija manifestacija pritom se očituje u simboličkom prostoru prozora, odnosno djevojačkoga pojavljivanja na prozoru dok ulicom ispod prozora prolazi mladić, te zapisivačicom opetovanom spominjanju toga prizora konvencionalnog ali neobveznog udvaranja u kojem se ženska suzdržanost i distanciranost simbolički susreću s muškom nasrtljivošću. Ono je, međutim, povezano s još zanimljivijim tematiziranjem mladićevog iznevjeravanja ženskoga očekivanja, o čemu četrnaestogodišnjoj Ivani Mažuranić posve izravno govori muški prijatelj: “On je sasma ko i Milan on misli da mu svaka podleći mora a kad mu koja podlegne ruga joj se. To sam istom noćas izmislila. On čini samnom što Milan sa Cvjetodolskom. Kad mu baš na putu leži ide mimo njezinih obloka i za njom, liepo ju pozdravlja i sva a ona nori za njim. On joj se smije, akoprem mu nije baš antipatična. Samo da je to Milan meni raztumačio (...)” (Mažuranić 2010.: 33) Ova specifična i prilično složena komunikacija između spolova tematizira se i na drugim mjestima kao uobičajena, premda i zazorna, konvencija ponašanja, ujedno u oštroj suprotnosti s normiranim ili proklamiranim kodovima²⁸¹.

Naposljetku razdoblje djevojačke adolescencije u ovim se dnevničkim zapisima artikulira kao razdoblje nestalnosti, promje-

²⁸⁰ Usp. “Tako me je stid da majka o tom ništa nezna kako se meni Zlatko svidja. Da i kako me je stid. Još nedavno sam rekla da nebi pred majkom ničesa zatajiti mogla. Još nedavno sam kudila Stellu da o onoj stvari s Vrkljanom ništa majka joj nezna, a sada? Radim li ja bolje? S druge strane opet me je stid jer znam kako došlo tako prošlo, a majci je ona stvar o Ivici još u glavi.” (MAŽURANIĆ 2010.: 25) i “A mama ništa nezna. Kad joj nemogu reći.” (ibid.: 27)

²⁸¹ Usp. IVELJIĆ 2007.: 309.

njivosti i nezadovoljstva vlastitim stanjem i ponašanjem²⁸², ujedno i kao razdoblje površnih zaljublivanja i zaokupljenosti mladićima. Zaljubljenost, ljubav i prolazne simpatije u prvom su dijelu dnevnika zapisa najčešće teme, što sugerira da je veliki dio djevojačkoga vremena i energije bivao usmjeren na suprotni spol. Zanimljivo je, međutim, da se zapisi o tome ponegdje doimaju i enigmatskima, čak i kodiranima, te se ti dnevnički unosi kreću u okvirima djevojačke ushićenosti zbog simpatije do samoograničavanja i podsjećanja na doličnost ne samo ponašanja, nego i emocija.

Potom, važna je tema i odnos prema prijateljici Marieti koja upravo u vremenu zapisivanja čini samoubojstvo zbog nesretne ljubavi. Zapisi o njoj i njihovom prijateljstvu te tuga zbog prijateljčine smrti ponegdje se ispisuju francuskim jezikom, kao simbolom međusobne povezanosti i privrženosti, budući da je Marietta, kako navodi Sanja Lovrenčić, bila družbenica mlade Ivane Mažuranić, namještena u obitelji kao njezina podučavateljica francuskoga jezika.

Kao posljednja, ali svakako najvažnija tema u dnevniku zapisivačicina je religioznost. Kršćanska religija i njezini simbolički obrasci i propisi u dnevniku zauzimaju gotovo najveći dio, pri čemu se autoričina religioznost iščitava kao duboko intimna i internalizirana. Molitve, razmatranja, vlastita preispitivanja savjesti, vlastito omjeravanje o stroge (vlastite) propise oblikovane i artikulirane kršćanskim svjetonazorom – sve to potvrđuje religioznost kao temeljni način života adolescentice, odnosno po-

²⁸² Usp. “To je ono šta me srđi šta me do sdvojenja tjera. Ta nesretna nestalnost. Valjda je to samo lakoumlje mladosti, nu zašto i to? Nije to baš nestalnost, jer ako što odlučim izvest ću, samo ta promjena razpoloženja. U pol sata mogu biti dobre volje da bi ja neznam šta uradila, a onda opet ono muklo sdvojenje... za ništ, nu za ništ.” (Mažuranić 2010.: 14) i “Moje ponašanje mi se nimalo ne sviđa. S gospodom sam uvijek odveć na pijateljski. Ni tomu se nemogu priučiti da ću već jednom prestati djetetom biti. Pak odveć larmam, bućim. Nu kad ne mogu drugčije.” (ibid.: 23)

svemašnju identifikaciju s religijskim postulatima.

Zanimljivo je da će se u svom književnom radu Ivana Brlić-Mažuranić ponegdje obraćati i adolescenti/ca/ma – dvije njezine knjige danas smatramo adolescentskom književnošću, *Knjigu omladini* iz 1923. i roman *Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata* iz 1938. – no u tim su tekstovima obilježja motivi ni vrijednosti njezine vlastite adolescencije ponegdje i bitno preoblikovani. Bez obzira na to, ovaj je djevojački dnevnik iznimno zanimljiv i kao književni, i kao izvanknjiževni dokument o ženskoj građanskoj adolescenciji krajem 19. stoljeća.

Summary

Dubravka Zima

IVANA BRLIĆ-MAŽURANIĆ

Paper analyzes diary of Ivana Mažuranić which she wrote from 1888 till 1891, being at time fourteen till seventeen years old. Diary is analyzed considering primarily documentary and historical issues concerning elements of bourgeois female adolescence at the end of 19th century in Zagreb, i. e. public picture of female adolescence at the time. Diary is also read as a source of private conceptions on female adolescence and internalization of public discourse on female adolescence at the time.

Keywords: Ivana Mažuranić, diary, adolescence, 19 th century

Andrea Feldman

VERA STEIN ERLICH. SKICA ZA JEDAN PODIJELJEN ŽIVOT

Život i djelo Vere Stein Erlich (1897-1980), sociologinje, antropologinje, pedagoginje, feministkinje i židovske intelektualke može pružiti primjer načina na koji su se izvanredni individualci pokušali pomiriti s patrijarhalnim društvom u inače rascjepkanoj političkoj kulturi međuratne Jugoslavije. Njezini pokušaji njegevanja više demokratske i pluralističke metode u akademskom i političkom radu ostao je marginalan u Jugoslaviji 1930-ih godina, i opet neuspješan u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Ovaj se rad bavi pitanjima izbjeglištva, identifikacije i preživljavanja u uvjetima totalitarne diktature.

Ključne riječi: Vera Erlich Stein, Drugi svjetski rat, Jugoslavija, žene, SAD

Objašnjavajući svu kompleksnost koja prati pisanje biografije danas, Hermione Lee, znamenita autorica biografija, jedna od začetnica smjera u istraživanju ljudskog života koji naziva *life-writing*, (doslovno -- životopisom) ustanovljava da se biografiju rijetko razumije kao samostalno djelo:

Biografiju se uspoređuje s poviješću (usmenom i pisanim), s potragom ili putovanjem, detektivskim poslom, kaznenim sudovima, scenama u igrokazima ili iza pozornice kazališta, osmrtnicima, pohvalama, ogovaranjem, psihoanalizom, dokumentarcima, lovom, provalom, balzamiranjem i iskopavanjima, edipovskim sukobima, izdajom, osvetom, porušenim mostom, ribarskom mrežom i fikcionalnim djelom.²⁸³

²⁸³ Hermione Lee, predsjednica Wolfson College u Oxfordu, autorica je nekoliko biografija, od kojih su najznačajnije one o Virginiji Wolf, Edith Wharton i

Bez obzira na ovu raznolikost usporedbi, relevantna pitanja o povijesnom kontekstu, o čimbenicima koji utječu na sam život, pa tako i na istraživanje o životu, kao i o očekivanjima koja stoje pred istraživačima, traže odgovor, ali i odgovor publike koja biografije želi čitati. Stoga čitatelji biografija, životopisa slavnih, ali i marginalnih pojedinaca žele saznati što je moguće više o predmetu, ali i potražiti odgovore na pitanja koja se postavljaju tijekom čitanja, a koje se tiču šireg povijesnog i kulturnog konteksta u kojem se kreće osoba koju istražujemo. Tako u ovom tekstu pokušavam odgovoriti na neka pitanja koja su nastala tijekom dugog niza godina, još od sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada sam prvi put posredstvom Lydije Sklevicky naišla na ime Vere Erlich Stein (1897-1980.) sociologinje, antropologinje, pedagoginje, feministkinje i napredne židovske intelektualke čiji zanimljiv i tragičan život može poslužiti kao poveznica između povijesti žena i biografije jedne izuzetne osobnosti. Otkrivajući neke aspekte njezina životnog puta suočit ćemo se s temama koje su intrigantnije od njezina individualnog slučaja.

Život i djelo Vere Stein Erlich može poslužiti kao dobar primjer načina na koji je jedna izuzetno snažna osobnost pokušavala izaći na kraj s patrijarhalnim društvom u ionako fragmentiranoj političkoj kulturi međuratne Jugoslavije. Njezini pokušaji da iznađe demokratičnije i pluralne metode akademskog i političkog rada ostale su na margini tridesetih godina, i ponovno se pokazale bezuspješnim tijekom poslijeratne Jugoslavije.

Philipu Rothu. Autorica je i utjecajne knjige *Biography: A Very Short Introduction*, Oxford, 2009. i inspirativne zbirke eseja o pisanju biografija *Body Parts: Essays on Life-Writing*, London, 2008. LEE, *Biography*, 1.

ISHODIŠTE

Vera Stein Erlich rođena je u Zagrebu 4. listopada 1897. godine u vrlo imućnoj obitelji Adolfa Erlicha, poznatog arhitekta i nasljednika uspješne građevinske kompanije. Utjecajna obitelj Erlich stekla je u Zagrebu priličan ugled i koristila je mogućnosti za napredovanje koje su se nudile Židovima Habsburške monarhije u razdoblju nakon proklamacije jednakosti. Patrijarh obitelji Erlich, Verin djed, Hermann Erlich osnovao je građevinsku tvrtku u partnerstvu sa svojim šurjakom Emilom Eisnerom. Eisner & Erlich uspijevali su privući pozornost vladajuće elite, kao i osigurati ugovore sa bečkim *Kriegsministeriumom* za najveće infrastrukturne projekte u Zagrebu, Hrvatskoj, ali i izvan nje. Gradili su vojne nastambe, kao i ceste, vodovodnu kanalizaciju, škole, kazališta, a među mnogim projektima isticala se zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice (današnji Hrvatski državni arhiv). Kao arhitekti i poduzetnici opsluživali su malenu, ali rastuću zagrebačku građansku elitu, ali su i ugovarali važne projekte s kasnijim jugoslavenskim vlastima. Na primjer, njihova je kompanija izgradila cestu za crnogorski vrh Lovćen. Obitelj Erlich živjela je u kući na svojem imanju na Josipovcu, na jednom od zagrebačkih brežuljaka. U toj su kući zajedno s roditeljima živjele i Vera i njezina sestra Ina Jun-Broda koja je kasnije postala poznata prevoditeljica s njemačkog jezika.

Sekularno obrazovanje i socijalna pokretljivost bile su dominantne karakteristike židovske srednje klase u Zagrebu, kao i u drugim središtima Habsburške monarhije sve od devetnaestog stoljeća. Vera Stein Erlich obrazovana je u Zagrebu, Berlinu i Beču, gdje je diplomirala 1924. godine. Kasnije će u životu Vera Stein Erlich sebe definirati kao “jugoslavenskog državljanina, ali dijete Austro-ugarske monarhije. Nasljednica obitelji arhitekata, udana za internista i psihijatra, čije je zanimanje bilo većinom usmjereno prema umjetnosti i psihologiji”.²⁸⁴

²⁸⁴ Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Ostavština Vere Erlich Stein.

Analiza ove samo-identifikacije pred istraživača postavlja vrlo zanimljivo, ali u hrvatskom kontekstu neistraženo pitanje -- kakvo je općenito bilo židovsko iskustvo Austro-ugarske monarhije? Bez obzira na povremene antisemitske izljeve mržnje, nasilja, napade, zlostavljanja, koja nisu bila strana pojava u povijesti Habsburške Monarhije, posebno u kontroverznom mandatu bečkog gradonačelnika i vođe Kršćansko-socijalne stranke Karla Luegera posljednjih desetljeća devetnaestog stoljeća, Židovi su se od 1848. godine na dalje u većini osjećali sigurnima, i predstavljali, možda najlojalnije austrijske podanike, koji su upravo u Austro-Ugarskoj po prvi put okusili plodove jednakopravnosti. No, Prvi svjetski rat, habsburška kataklizma i konačno raspad države - promijenio je koliko god bio nesavršen, postojeći društveni poredak i uznemirio Židove. Njihova primjerna participacija u modernoj kulturi Beča, kao i u ostalim urbanim središtima Monarhije, pa tako i u Zagrebu, slabo su ih pripremila za zahtjevu situaciju u kojoj će se oni, kao i drugi pripadnici manjinskih naroda, naći nakon osnutka nove države.²⁸⁵

Kakva su bila očekivanja od nove države – Države SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije? Jesu li Židovi bili “bespogovorni Jugoslaveni” i kakav je bio njihov odnos s drugim narodima koji ulaze u sustav nove države? Raznolikost židovske prisutnosti nije nužno pridonosila mogućnosti jednostavne integracije. U Kraljevini SHS bilo je relativno malo ortodoksnih židovskih zajednica, a i one koje su postojale, prije svega u sjevernim krajevima Hrvatske i Vojvodine, nisu ni na koji način podsjećale na istočnoeuropske *štetle*. S druge strane, vjekovna prisutnost sefardskih zajednica, u urbanim komunama na Jadranu, u Dubrovniku i Splitu, ali i u gradovima s dugom tradicijom otomanskog sustava mileta, poput Sarajeva i Bitole, svjedočili su o njihovoj uko-

²⁸⁵ Zanimljiva za usporedbu mogućnosti integracije Židova u austrijsko društvo i kulturu između dva rata je monografija Lise Silverman, *Becoming Austrians: Jews and Culture between the World Wars*, Oxford, 2012, 4-5.

rijenjenosti na širokom prostoru jugoistočne Europe. Židovi su u trenutku osnutka nove države većinom pripadali reformiranim, modernim, sekularnim zajednicama, od kojih su neke bile već sasvim zaražene virusom židovskog nacionalizma – cionizmom. Pored njih, jedan dio pripadnika židovskih zajednica, bez obzira na porijeklo ili obiteljski, društveni ugled, intenzivno su osjećali privlačnu snagu ljevice – bili su ateisti, odnosno sekularizirani, i okretali se prema intrigantnim idejama koje su propagirali socijalisti i komunisti.

Vera Erlich pripadala je ovoj orijentaciji. Zanimanje za individualnu psihologiju odvelo ju je na jedan od seminara Manes Sperbera, kao i na predavanja Alfreda Adlera na bečkom sveučilištu, a taj je interes kasnije rezultiralo s nekoliko knjiga koje je objavila tijekom tridesetih godina u Zagrebu. Kao mlada žena počela je pisati za nekoliko hrvatskih i stranih časopisa, koji su uglavnom ciljali na ljevičarsku mladenačku publiku, kao i aktivistkinje feminističkog pokreta. Zajedno sa svojim mužem, liječnikom Benom Steinom, vodila je progresivni salon u njihovom stanu, koji su u predratnom vremenu posjećivali prominentni članovi zagrebačke ljevičarske elite. Tijekom tridesetih godina Vera je započela i provela ekstenzivno sociološko istraživanje o južnoslavenskoj obitelji. Godine 1941. pod dramatičnim okolnostima morala je bježati iz okupiranog Zagreba. U torbi je ponijela upitnike, kao i rukopis na kojem je još radila. Nakon što se neko vrijeme, poput mnogih židovskih izbjeglica skrivala u Splitu, pobjegla je u Italiju gdje je ostala još nekoliko godina nakon završetka Drugog svjetskog rata.

U Italiji je radila za Ujedinjene narode kao socijalni radnik na području rehabilitacije i repatrijacije žrtava rata i progona. Ranih pedesetih stigla je u SAD gdje je boravila na kalifornijskom sveučilištu na Berkeleyju, gdje je u doticaju s Alfredom Kroeberom, jednim od najutjecajnijih figura u antropologiji tog vremena, nastavila raditi na svojoj knjizi o jugoslavenoskoj obitelji. Predavala je kulturnu antropologiju i slavenske jezike na

Berkeleyju, a također je radila kao psihološka savjetnica i istraživačica 1952. godine.

U Zagreb se vratila 1960. godine i počela promicati studij socijalne i kulturne antropologije na Sveučilištu u Zagrebu, na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta i na Fakultetu političkih znanosti. Njezin interes vodio ju je, u maniri hrvatske Margater Mead istraživanju položaja žene u tradicionalnim društvima i obuhvaćao je i preobrazbu seoskih obitelji koja se odvijala doslovno pred njenim očima. Šezdesetih godina objavila svoje dvije ključne knjige i nastavila pisati članke i referate za akademске konferencije. Američko izdanje njezine knjige o obitelji izdala je izdavačka kuća Princeton University Press godine 1966. Najveći doprinos Vere Erlich Stein predstavlja njezin napor da sagleda i predstavi hrvatsku, odnosno južno slavensku kulturnu i socijalnu antropologiju iz komparativne perspektive. Još jednom se nakratko vratila u SAD u burnom periodu između 1968. i 1971. godine. Njezino tadašnje iskustvo Amerike opisala je u neobjavljenom rukopisu "Amerika izbliza". Umrla je u Zagrebu 9. kolovoza 1980. godine.

AKADEMSKI RAZVOJ

Na prijelazu devetnaestog u dvadeseto stoljeće, žene u Habsburškoj monarhiji počele su izlaziti na tržište rada kao računovotkinje, poštarice i službenice u bankama, kao i trgovkinje koje su često zauzimale mjesto pokojnih muških članova obitelji. Ipak, prva profesija koja je zadobila priličan ugled, pa i utjecaj bilo je zanimanje učiteljice.²⁸⁶ Mnoge su zaslužne učiteljice pokušavale unaprijediti društveni utjecaj i položaj učiteljske profesije. Jednako tako počele

²⁸⁶ Malo je akademskog istraživanja koje se tiče žena i obrazovanja. Vidi: Andrea FELDMAN (ur.)

Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest, Zagreb, Ženska infoteka, 2004.

su elaborirati žensko pitanje, konzistentno promičući potrebu za kvalitetnim obrazovanjem žena. U velikoj mjeri njihovi su napori bili usmjereni na kultiviranje dvojezičnosti, koja je bila sasvim prirodna u višejezičnom kontekstu Habsburške monarhije. Sveučilište u Zagrebu, osnovano 1874. godine, primilo je žene u svoje redove prvo kao slušačice 1895. godine, a kao redovite studentice 1901. godine. Prvi doktorat dodijeljen je jednoj ženi na Sveučilištu u Zagrebu 1904. godine.²⁸⁷ No, bilo je daleko od uvriježene prakse dopuštati ženama jednostavan pristup profesijama. Put prema profesijama, kao i prema javnim poslovima za žene je bio još uvijek prilično zapriječen, kao da je udaja smatrala sigurnijom i poželjnijom ženskom zanimacijom. Suočene s takvim društvenim kontekstom, kćeri dobrostojećih, ali i naprednijih zagrebačkih obitelji nastojale su obrazovanje dobiti na drugim stranama.

Godine 1916. Vera je maturirala na Ženskom liceju u Zagrebu. Poput pomlatka drugih židovskih obitelji u Zagrebu toga vremena bila je dvojezična – govorila je hrvatski i njemački, a kasnije u životu naučit će talijanski i engleski jezik. Odlučila je nastaviti obrazovanje i slijediti svoj interes za obrazovanjem prvo u Beču, a zatim u Njemačkoj, gdje se zadržala više od godine dana. U Berlinu se upoznala sa psihologijom i radila u institucijama koje su se bavile djecom s invaliditetom. Pod utjecajem Alfreda Adlera i po povratku u Zagreb, bila je jedna od osnivača “Radionice za individualnu psihologiju”, gdje je održavala radionice, organizirala seminare, kursove, predavanja i započela sa savjetodavnim uslugama. Pisala je i objavljivala u novinama i specijaliziranim časopisima poput “Dom i škola”.²⁸⁸

Vera Erlich pripadala je i židovskoj studentskoj organiza-

²⁸⁷ Obavijesti o učiteljicama u Hrvatskoj rezultat su neovisnog istraživanja koje sam provela u arhivu Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu, za referat održan u Dubrovniku (1986.) pod nazivom “Women Schoolteachers in Croatia at the Turn of the Century”.

²⁸⁸ NSK, Trezor, Ostavština Vere Stein Erlich, Pismo nepoznate osobe Ministru prosvjete u Beograd, Zagreb, 11. svibnja 1934.

ciji od 1919. godine. U vremenu u kojem su zagrebački Židovi (kao i velik broj njihovih sunarodnjaka drugdje) bili usmjereni na asimilaciju, bavila se psihologijom (koju se često kvalificiralo kao “židovsku znanost”), obrazovanjem i antropologijom, kao i aktivizmom. Angažirana u židovskom tisku i ženskom pokretu, njezina ju je upletenost dovela do reformističkih nastojanja i pokušaja da obrazuje javnost, i da na nju utječe posebice u stvarima koje su se ticale širenja ženskih i građanskih prava. U usporedbi s drugim obrazovanim ženama svog vremena, Vera se smatrala osobno slobodnijom i stoga društveno angažiranijom. Njezino ju je zanimanje vodilo prema shvaćanju odnosa među spolovima, kao ključnim za razumijevanje različitih kultura, ali i prema definiranju određenog modela istraživanja koji će natopiti četrdeset godina njezina akademskog djelovanja. Taj je interes razvidan od njezine prve knjige o kolektivnom radu u suvremenim školama, koju je objavila u trenutku trijumfa nacizma u Njemačkoj 1933. godine, kao i do posljednjeg njezina članka “Regionalne razlike u emocionalnoj klimi” objavljenog 1974. godine.

Knjige Vere Erlich, nevelikog obujma, izazvale su golemu pažnju u trenutku izdanja. Prikazi i recenzije su objavljene u različitim novinama i specijaliziranim publikacijama. Kao posveta važnosti tih knjiga, ali i kao svjedočanstvo njezine predanosti, među njezinim papirima našla sam listu osoba i novina kojima je slala ogledne primjerke svojih knjiga.²⁸⁹ Uz intelektualni rad Vera Erlich je imala praktične planove za osnivanje “Škole za obrazovanje žena” u Zagrebu. Godine 1934. pisala je o tome Anni Veni u Charlottenburgu, tražeći savjete kako da napravi plan za

²⁸⁹ Popis je poduži: Hrvatska Revija (R. Simeon), *Pravda i Narodne novine* (Fritz), *Kultura* (Vojko), *Književnik* (Mladen Iveković), *Kronika* (Krstić), *Morgenblatt* (Vinković), *Politika* (Sreta), *Židov i Dom i škola* (Jula) (Zdenko Löw je i napisao prikaz), *Hrvatski list i Osijek* (Vukica – Vilma Vukelić), *Obzor i Jutarnji List* (Branko). U zagradama su imena ljudi kojima je slala primjerke, većina nepoznati, ali neke prepoznajem. Također i poduža lista stranih novina i stranaca koji su dobili ogledne primjerke. (NSB, Ostavština Vere Stein Erlich)

razvoj Škole. Dobila je odgovor: “Morate znati da je danas sve u Njemačkoj nacionalsocijalističko.” (12. svibnja 1934.)

U SALONU ERLICH STEIN

Tridesetih godine XX. stoljeća Zagreb je za mlade, urbane intelektualce imao određenu privlačnost. Jedan od došljaka u Zagreb, Židov porijeklom iz Moravske, Beno Stein je bio liječnik koji je kombinirao svoje znanje opće medicine sa znanošću, velikim iskustvom i zanimanjem za svakog pojedinca kojeg bi susreo. Bio je internist i vlasnik ordinacije na uglu dviju prometnih ulica u Donjem gradu. Nizak okrugao čovjek, inteligentnog pogleda i brzih pokreta, što nije uobičajeno za debeljuškaste muškarce, Steinov način govora i duhovitost podsjećali su na dobrog vojaka Švejka, slavnog Haškovog junaka. Dobro poznat i popularan među zagrebačkim srednjim slojem, Stein je baš kao Švejk bio porijeklom iz čeških zemalja i teško su ga se dojmili progoni koji su tamo započeli. Poznavatelj prilika, inteligentan čovjek koji je volio rasprave, ali nije volio “krvave svađe i konflikte. Ljudska zloba nije ulazila u njegov sistem” napisala je o njemu njegova šogorica.²⁹⁰

Verina sestra Ina Juhn Broda svjedoči o njihovom predratnom društvenom životu. Smatrali su se dijelom “posebnog” društva – sestra Vera, njezin suprug Beno Stein, Mladen Iveković, Inin suprug Miroslav Juhn. Nedjeljom bi se susretali na obroncima oko Zagreba, planinarili Sljemenom ili na brijegu Glavica. Zimi bi skijali. Tijekom tjedna pohađali bi javna predavanja na Sveučilištu i rasprave koje bi se povodom njih vodile. Neki od

²⁹⁰ Mladen IVEKOVIĆ, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*, Zagreb, 1970. Na ovom je projektu s Ivekovićem surađivala i Ina Juhn-Broda. U razgovoru koji su s njom vodili Branko Matan i Božo Kovačević u stanu u Visokoj 20, 12. travnja 1978. utvrdila je kako je Iveković cenzurirao njezin prilog knjizi.

njih bili su aktivni u novoosnovanoj “Radnoj zajednici za individualnu psihologiju”. Raspon njihovih aktivnosti bio je od organizacije javnih predavanja, treninga i uvoda u individualnu psihologiju, kao i održavanja javnih i privatnih konzultacija za odgajatelje.²⁹¹

Kao ugledna karika ovog društvene mreže Manes Sperber, razočarani austrijski komunist i židovski pisac proveo je neko vrijeme u Zagrebu tridesetih godina i upoznao europsku publiku sa zagrebačkom intelektualnom atmosferom s kojom su ga poznali Vera Erlich i Beno Stein, aktivni sudionici tog kruga. Kako je njihov stan bio omiljeno sastajalište ljevičarske inteligencije, tamo su ga upoznali sa svojim zagrebačkim krugom. U intelektualno zahtjevnom okruženju, vodile su se isprva vrlo relaksirane i neformalne diskusije i razgovori među prijateljima i istomišljenicima koje su se postepeno razvijale u intenzivne artikulacije društvenih i intelektualnih problema. Sperber je postao svjestan velikih nacionalnih problema koji su razdirali Jugoslaviju. Brutalnost diktature, koju se moglo uspoređivati s Latinskom Amerikom ili Italijom samo je učvršćivala otpor prema srpskoj dominaciji. Cenzura je bila posvemašnja, ljevičarski tisak i literatura posve potisnuti. Iako ih nije bilo mnogo, hrvatski komunisti okrenuli su ovu tešku situaciju u svoju korist. Kurs komunističke revolucije, diktiran iz Moskve tridesetih godina krenuo je od ostracizma gotovo svakoga kao socijalnog fašista prema ideologiji Narodnog fronta. Stoga je bilo moguće za hrvatske komuniste i njihove židovske drugove, također, da u opreci prema srpskoj dominaciji, podupiru ideju destrukcije Jugoslavije i istovremeno zaštite slab plamičak hrvatske nacionalne svijesti.

²⁹¹ NSB, Ostavština Vere Stein Erlich, Sačuvan je letak koji navodi sva javna predavanja o mentalnoj higijeni koja su bila planirana za godinu 1937. Uz dr. Benu Steina, koji je trebao održati predavanje o tjelesnim nedostacima i duševnim smetnjama, ostali su navedeni predavači arhitekt Stjepana Planića i psihijatar dr. Oto Horetzky. Javna predavanja o mentalnoj higijeni na Sveučilištu, trg Kralja Aleksandra 14 – 1937. Iako su Beno i ona u to vrijeme već rastavljeni, Vera je pratila Benov rad i podcerala njegovo ime među ostalima.

Kako su se tridesete primicale kraju, mnoge su židovske izbjeglice iz Njemačke i Austrije prošle kroz Zagreb, gdje su našli sklonište među pripadnicima cionističkih i drugih židovskih organizacija. Vera Stein Erlich primijetila je taj razvoj već relativno rano, sredinom tridesetih godina:

Dolaze emigranti iz Njemačke. Kraj sveg otpora nejevrejske, ali i jevrejske javnosti, pridolaze sve više, vidi ih se po gradu, čuje se karakteristične dijalekte njemačkog Reicha. Kao po nekim neimenovanim fizičkim zakonima izbacuje ih neprijateljska Njemačka, a oni prodiru i u bliže i udaljenije zemlje bez obzira na gostoljubivost, jer jednostavno ne nalaze drugog izlaza. Emigranti koji dolaze ovamo, obično su bili trgovci, namještenici, intelektualci, gotovo u svim slučajevima do samog sloma u relativno osiguranim prilikama. Imali su svoje stanove (u Njemačkoj redovito naročito ukusno i praktično uređene), svoju stalnu zaradu ili pomoć od rođaka ili različitih organizacija, imali su odijela, svoje knjige i radio, ukratko sve što treba za život na jednom ekonomski i kulturno visokom nivou. Djeca su bila naučena na redovit život, na dobre škole i sve moguće pomoći i olakšice. Oni su preko noći postali beskućnici, često upravo prosjaci. Oni nemaju ništa, nego ono malo odijela što su ponijeli na sebi ili u najboljem slučaju u kovčegu.²⁹²

Ima određene ironije u vjerovanju napredne židovske intelektualke, koje je to uvjerenje dijelila sa svojim krugom, kako će oni biti u stanju osigurati sigurno utočište izbjeglicama iz Hitlerove Njemačke. Čini se da ih je u tom uvjerenju podupiralo njihovo više nego uspješno sudjelovanje u međuratnom hrvatskom društvenom životu i razvoju, koje ih je ipak ostavilo izoliranima od događaja koji su se već razvijali u Njemačkoj, i dakako nepripremljene za strahote koje će slijediti u Hrvatskoj. Dodatni je razlog

²⁹² Vera STEIN ERLICH, "Problemi jevrejske emigracije", *Židov*, XI, 1933., 3.-4.

za to, kako tumači Ina Juhn – Broda, prijeratna atmosfera u kojoj su živjeli: bila je to atmosfera međunarodnog zajedništva. Iako svjesni opasnosti koja je prijetila od strane fašizma, nisu osjećali depresiju, nego su bili spremni za borbu za zajedničke ciljeve.²⁹³ S druge strane Vera Erlich bila je svjesna razlika među samim Židovima i oklijevanja s kojim su se neki članovi židovske zajednice odlučivali pomoći izbjeglicama, ali i snažnih predrasuda protiv njemačkih Židova.

Istodobno s takvim razvojem situacije, širio se ugled Vere Erlich u akademskoj zajednici, ali i u javnosti. Godine 1937. ohrabreni s nekoliko članaka koje je objavila, obratila joj se nekolicina bosanskih studenata koji su je zamolili da napiše nekoliko članaka o položaju žena u muslimanskom društvu i na takav način započne akciju za emancipacijom muslimanki u Bosni. Ovaj događaj potaknuo je njezinu znatiželju i u korijenu je njezina interesa za položaj bosanske obitelji. Ljeti iste godine, na seminaru u Konjici (u Sloveniji) koji se održavao za učitelje iz cijele Jugoslavije, informacija o početku istraživanja Vere Erlich brzo se proširila među polaznicima, koji su inzistirali da proširi istraživanje na čitavu zemlju i obvezali se da će joj pomoći u prikupljanju podataka i mobilizaciji najnaprednijih učitelja kao suradnika. Anketni listići distribuirani su na mnoge adrese, a odgovori su stigli iz 300 jugoslavenskih sela, iz svih krajeva osim Slovenije. Njezini suradnici bili su učitelji, studenti, liječnici.²⁹⁴ Vera Erlich potpuno je obuzeta prikupljanjem njezine ankete i angažiranjem stručne pomoći, eksperata i volontera koji su sudjelovali na njezinom velikom istraživanju.

²⁹³ Ina JUHN-BRODA, *n.dj.*, 3.

²⁹⁴ Olga SUPEK ZUPAN, "Porodica u transformaciji: Intervju s Verom Erlich Stein", *Žena*, 4, 1976., 42.

RATNO DOBA

Početak rata, stvari su se stubokom promijenile za pripadnike Steinova kruga. Aktivnosti salona Steinovih zamrznute su, a članovi židovske zajednice suočavali su se s izazovom preživljavanja, kao i s zahtjevima novog ustaškog režima, koji su instalirali i podupirali nacisti, kao i posljedicama terora koji je slijedio ustaški dolazak na vlast.

Kao jugoslavenski vojni liječnik Beno Stein je mobiliziran odmah po početku rata i upućen u Srbiju. Kada je njemačka vojska okupirala Kragujevac, zarobljen je i zatvoren. Budući da je očekivao da će biti otkriven njegov židovski identitet i poslan u koncentracijski logor ili ubijen, odlučio se na samoubojstvo. U trenutku njegove smrti, već su na snazi bile nove antisemitske uredbe i praksa, poput uredbe uvedene u travnju 1941. koja je branila Hrvatima da rade u židovskim obiteljima. Domaćica koja je do tada radila kod Bene Steina, pokušala se domoći namještaja koji je ostao u njegovom stanu u Zagrebu, no vlasti su joj to zabranile, jer su čini se pokušavale održati mjeru pristojnosti:

Umjesto otpremnine u novcu Marija Novak željela se naplatiti pokuštvom iz stana bivšeg poslodavca dr. Bene Steina (koji je tada već bio mrtav), ali joj je molba odbijena, jer je 'protiv nje Redarstveno Ravnateljstvo pokrenulo istragu': sumnjalo se da je ona već prije zatajivala neku njegovu imovinu.²⁹⁵

U tom je trenutku Vera Erlich već bila rastavljena od Bene Steina i živjela je u kući svoje obitelji na Josipovcu. U predgovoru svojoj knjizi "Porodica u transformaciji" detaljno opisuje okolnosti svog bijega iz Zagreba. Kada je Njemačka napala Jugoslaviju u travnju 1941. na scenu su stupili Gestapo i Ustaše i "sve je bilo izgubljeno." Očajnički je pokušavala završiti svo-

²⁹⁵ Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 146.

je istraživanje. U susjedstvu je sakrila kutije s anketama, ali su sažeci uvijek bili uz nju. Na stolu su uvijek bile olovke u boja-
ma, grafikoni i statistike. Na vratima se pojavljuje ustaška poli-
cija: Konačno su otkrili urotu. Bilo je to usred noći, Vera je bila
sama u velikoj kući, ali nikoga od njezinih više nije bilo s njom.
Uspijeva s nevjerojatnom hladnokrvnošću uvjeriti agente da radi
po nalogu Vlade NDH i Higijenskog zavoda na statistikama o
pojavi spolno prenosivih bolesti. Pravim čudom, policija odlazi,
ali s jasnom porukom da će se vratiti.²⁹⁶

Došlo je vrijeme za bijeg. Nakon mnogih godina u kojima je
ona sklanjala izbjeglice pred progonima, sama postaje izbjeglica.
Napustila je svoju kuću, i svoj rodni grad, našla vodiča koji će je
prokrijumčariti u Dalmaciju, gdje je pod talijanskom okupacijom
za Židove život bio težak, ali podnošljiv. Prije no što će napu-
stiti Zagreb, zapakirala je sve svoje sažetke, citate, grafikone u
kovčeg i dala ga nekim hrvatskim mornaričkim časnicima. Iako
u formalnom savezništvu s Nijemcima, ti su časnici bili protiv
sustava kolaboracije i “naši stari prijatelji”. Iako se nije nadala da
će ikada ponovno vidjeti taj kovčeg, samo tjedan dana kasnije, na
vratima njezinog konačišta u Splitu zakucala su dva mornarička
časnika. “Samo su se nasmiješili, salutirali i nestali.”

Knjiga koja je konačno objavljena tek 1964. uhvatila je dra-
matičan trenutak povijesti južnih Slavena. Bilo je to svjedočan-
stvo posljednje faze patrijarhalnog društva i njegovog ključnog
elementa – obitelji, koje se od trenutaka velike gospodarske krize
tridesetih godina do početka drugog svjetskog rata opiralo pro-
mjenama. Bila je to sama za sebe uzbudljiva povijest.

²⁹⁶ Vera St. ERLICH, *Porodica u transformaciji*, Zagreb, 1971., 15.

AMERIKA IZBLIZA

Vera Erlich provela je desetak godina u Sjedinjenim Američkim Državama. Njezino iskustvo Amerike razlikuje je od većine židovskih intelektualaca koji su nakon Drugog svjetskog rata zaostali u Istočnoj Europi ili u zemljama koje su potpale pod utjecaj Sovjetskog Saveza, prešli u Izrael ili u europske zemlje, pa čak i Njemačku. Drugi svjetski rat predstavljao je za Veru Erlich jasan i definitivni prekid sa starim svijetom u kojem je odrasla. Kako tumačiti njezinu odluku da se iz Rima ranih pedesetih uputi prema SAD? Jedan je mogući odgovor na to pitanje njezina želja da se, nakon vremena koje je provela radeći za humanitarne organizacije, ponovno vrati akademskom poslu i nastavi rad na svojoj knjizi. Jasno je da je mogućnost daljnjeg istraživanja, pa i obrazovanja u SAD Vera Erlich ne samo priželjkivala, već je i po dolasku u SAD aktivno (i uspješno) prikupljala financijska sredstva kako bi svoje bilješke, ankete i dokumentaciju koju je uporno nosila sa sobom, pretvorila u rukopis vrijedan objavljivanja. Istodobno, Amerika ju je potaknula na dalji rad, čitanje literature i komunikaciju s kolegama i znanstvenicima o čijem je radu Vera bila izuzetno dobro informirana. Akademska arkadija, kako je sama nazivala Berkeley, inspirirala je na vrlo vrijedno, novo istraživanje koje je poduzela sama. U rukopisnoj ostavštini Vere Erlich u trezoru NSK u Zagrebu sačuvan je neobjavljen rukopis pod naslovom “Amerika izbliza: Pobjede i porazi jednog životnog stila (kako je ja vidim)”, a predstavlja rezultat desetgodišnjeg iskustva američke svakodnevice, koje je Vera dokumentirala konkretnim i živim primjerima koje je uzimala iz svojeg dnevnika. Odnosi se na razdoblje prije burnih događaja 1968. godine. Tih je 520 stranica potpuno pripremljeno za tisak, a u dvanaest poglavlja raspravlja se o vrijednostima, običajima, izazovima i uvjerenjima dominantnim u američkom društvu pedesetih godina, ali napisano sa potpunim poznavanjem promjena koje su nastale tijekom šezdesetih. “Kada sam se vratila u SAD

nakon sedam godina izbjivanja, scena se potpuno promijenila. Lijepa pastelne boje pedesetih sasvim su izbljedjele. Olujne slike nesnalaznja, promjene i borbe preuzele su Berkeley, a pastoralna je zamijenjena slikama koje su podsjećale na vojni logor.”

Iskustvo Amerike tijekom pedesetih, “lijepih pastelnih boja” sukobilo se s Verinom osobnim osjećajem potištenosti, koji s vremena na vrijeme prerastaju u depresivna stanja. Ratno iskustvo, iskustvo holokausta, gubitak obitelji, ali i gubitak određenog društvenog statusa, ne bi bilo lako podnijeti i da se nije preselila u SAD. Pismo koje s Berkeleya piše svojoj prijateljici iz mladosti Vilmi Vukelić otvoreno ilustrira njezine probleme:

U pravu si, moj (i Bennov) rođendan bio je 4. listopada. Pokušavam ga zaboraviti i uspijeva mi. Ne slavim blagdane kada dolaze, nego kada se ponudi prigoda da budem malo bezbrižna.

Jedina si ti, moja Villy, koja imaš takvo mišljenje o meni i koja vjeruješ u moju budućnost. Svi ostali su ili mrtvi ili od mene udaljeni oceanom i povijesnim epohama. Ovdje mi nije uspjelo probiti se mojom osobnošću, svega nekoliko ljudi ima maglovitu predodžbu tko sam ja. Još sam u Italiji, bez da sam to htjela, sve postizavala mojom osobnošću, i ljudi su imali poštovanja, iako to nisam uopće znala. Bio je to zrak koji sam udisala tijekom mog djetinjstva, a tek ovdje primjećujem iznenada koliko se malo daje na moje mišljenje...

Puno razmišljam o mojoj sudbini, i o onome što sam sama krivo učinila. Unatoč dobrim osobinama koje nabrajaš i koje samo djelomično stoje, sve sam krivo napravila i svaki potez krivo povukla. I što je najgore, nakon višegodišnjeg promišljanja i beskrajnih razbijanja glave, odabrala sam krivi put. Ali, ne predbacujem si (kao Ina) i ovo je sudbina ovakvog slijepog pogleda u budućnost. I ja još uvijek živim, mnogo toga se još može poboljšati uz pomoć sudbine i beskrajnih borbi i nastojanja koja

bih mogla pretvoriti u korisna iskustva. Trenutno se ne osjećam najbolje, zubi su mi postali prepreka za svaki novi korak, sve su mi ih povadili, a proteze su odvratne i strahovito me žuljaju. Inzistirala sam na tome i sad sam sva u ranama i natečena, pa ne mogu ni jesti niti bilo što raditi. Htjela sam se malo baciti na posao, bilo kakav, barem na par mjeseci, ali trenutačno ne mogu ništa, jer bez zubi ne mogu nigdje ići, a uz mnogo napora uspijevam ih izdržati sat do dva. Međutim imam jasan osjećaj da je to moja sudbina, da ne želi da bilo što ovdje tražim već me želi potjerati odavde. Dosta je već ovog kalifornijskog raja, ove biblioteke iz snova i prekrasnih ljudi na kampusu! Četiri godine je sasvim dovoljno – sve mi to govori. (I u Rimu sam provela četiri godine.) (...)

No, akademsko okruženje Berkeleya, sa intelektualno provokativnim susretima i ljudima nije dovoljno da je motivira na ostanak. Pritisnuta je različitim bolestima, koji joj oduzimaju energiju i sprječavaju u radu, ali i stalnim financijskim ograničenjima:

Moje ponude (applications) ovdje i u drugim zemljama pune mnoge mape, jedva čekam da ti ih pokažem. Zanimljive su. I dokaz su za jednu uzvišenu metodu neumnosti, a vode ničemu drugom nego gubitku godina, lijepih prilika da uživam u prirodi i ljudskom društvu. Samo su podsjetnik na neizvjesnu budućnost. To je za neke ljude opterećenje, a kod mene taj sat nikako da proradi.²⁹⁷

²⁹⁷ Državni arhiv u Zagrebu, obiteljski fond Miškolci – Vukelić, 1013. kut. 13. 177. Pismo Vere Stein Erlich Vilmi Vukelić, Berkeley, 28. listopada 1955.

ZAKLJUČAK

Vera Stein Erlich počinila je samoubojstvo u Zagrebu, u visokoj dobi od 83 godine. Jedna od mogućih interpretacija njezina čina je da je patila od starosti, samoće i depresije, a kao posljednji čin vlastite volje okončala je život u trenutku koji je ona izabrala. Jasno je da je njezino obiteljsko porijeklo, bogatstvo koje je naslijedila i potom izgubila, kao ni njen osobni pogled na život i kozmopolitsko iskustvo nisu najbolje pripremili za ulogu uključenika (insidera). Nikada se nije uklopila, niti na Sveučilištu u uvjetima nove socijalističke hijerarhije, niti u novostvorenim društvenim elitama u poslijeratnog Zagrebu. Njezini studenti iz ranih 1970-ih sjećaju se stare, vrlo elegantne gospođe, koja je izuzetno pazila na svoj izgled i nakit, i koja je predavala o svom iskustvu Amerike. Ideologija koja ju je formirala kao mladu djevojku, intelektualku lijeve orijentacije, mora da se sukobila s rigidnijim načinom socijalističke vlade iz 1960-ih. Činjenica da je Vera Erlich sa sestrom Inom Juhn Broda dijelila stan u prekrasnoj, staroj kući u Visokoj ulici na Gornjem gradu, koji je bio tek zamjena za ogromno imanje koje nisu uspjele povratiti. Njihovo je imanje prvo konfiscirao ustaški režim, a kasnije, nakon rata nacionalizirale su ga komunističke vlasti.

Njeno liberalno, židovsko i istovremeno elitističko porijeklo nije je najbolje pripremlilo za vremena, u kojima će Židovi, iako žrtve progona i antifašisti koji su pružali otpor tijekom Drugog svjetskog rata, bezuspješno pokušavati postići nacionalnu afirmaciju među novom elitom. Činjenica je da, koliko god da su bila napredna, progresivna bila njezina uvjerenja, ona pripadala progonjenoj građanskoj klasi. Ni to nije pomoglo njenom osjećaju pripadnosti. Možda ju je to učinilo ambivalentnom prema Jugoslaviji, ne toliko prema geografiji, koliko prema kulturnom prostoru. Gotovo je sigurno nalazila da je hrvatski i zagrebački intelektualni život u svojoj klaustrofobičnosti ostavljao mnogo toga nedorečenog. Iz bilježaka koje je pisala čitajući knjige svojih sunarodnjaka pede-

setih i šezdesetih godina u dokolici američkog kampusa, jasno je da je bila osoba snažnog duha i smisla za humor, ali uvijek pomalo suzdržana. Tek će neko buduće istraživanje možda otkriti što je stvarno mislila o politici poslijeratne Jugoslavije. Za sada možemo reći samo da je veći dio svog života u vlastitoj zemlji provela kao autsajder, kao isključenik.

Napomena:

Izmijenjena engleska verzija ovog rada objavljena je u:

FELDMAN, Andrea, “Vera Erlich Stein: Odyssey of a Croatian-Jewish Intellectual”, u: Judith Szapor, Andrea Pető, Maura Hametz i Marina Calloni (ur.), *Jewish Intellectual Women in Central Europe 1860-2000: Twelve Biographical Essays*, Lewiston, Queenston, Lampeter, The Edwin Mellen Press, 2012, 327-349.

Summary

Andrea Feldman

**VERA ERLICH STEIN: ODYSSEY OF
A CROATIAN-JEWISH INTELLECTUAL**

The life and work of Vera Erlich Stein (1897-1980), a sociologist, anthropologist, educationalist, feminist and a progressive Jewish intellectual can provide a telling example of the ways in which an extraordinary individual tried to come to terms with a patriarchal society in an otherwise fragmented political culture of the interwar Yugoslavia. Erlich's attempts to foster more democratic and pluralist methods in academic and political work remained marginal in Yugoslavia of the 1930s, and again unsuccessful in the post-World War II period. This paper deals with issues of exile, recognition, and survival under the conditions of totalitarian dictatorships.

Keywords: Vera Erlich Stein, World War II, Yugoslavia, women, USA

Tamara Jurkić Sviben

IVANA LANG - HRVATSKA SKLADATELJICA (O 100-TOJ OBLJETNICI ROĐENJA 1912.-1982.)

Stota obljetnica rođenja hrvatske skladateljice Ivane Lang (1912.-1982.) potaknula je u većoj mjeri revalorizaciju njezina životnog i skladateljskog opusa. Školovana u Zagrebu i Salzburgu ugradila je u svoj skladateljski opus na osobit način karakteristike nacionalnog (hrvatskog) smjera i neostilova koji su se njegovali u prvoj polovici 20. stoljeća, ne pristajući nikada u potpunosti na avangardne skladateljske trendove šezdesetih godina 20. stoljeća koji su utjecali na suvremenu hrvatsku glazbu. Uvidom u ostavštinu od 110 opusa vokalne, vokalno-instrumentalne, komorne, orkestralne i scenske glazbe pokušavaju se uočiti glavne značajke skladateljstva Ivane Lang. Dnevnici, kao dio ostavštine, pružaju uvid u široke osobne i kulturne interese ove, još nepotpuno valorizirane, hrvatske skladateljice. Rad ima za cilj osvijestiti znanstvenu i širu javnost na pojavnost Ivane Lang kao hrvatske skladateljice koja je svojim opusom izgradila most u povijesti glazbe od Elene Pucić-Sorkočević (Dubrovnik, 18. st.), Dore Pejačević (19./20. st. sjeverna Hrvatska) prema suvremenim hrvatskim skladateljicama kojih je danas sve više. U očekivanju znanstveno-kritičkog promišljanja suvremene muzikologije o vrijednosti i mjestu Ivane Lang u povijesti hrvatske glazbe ovaj rad upućuje na biografske elemente, osobne dnevnike, glavne karakteristike pojedinih opusa te pregled dosadašnje literature o skladateljici koja je svoj doživljaj svijeta vrlo intimno utkala u glazbu i ostavila svoja djela hrvatskoj glazbenoj baštini.

Ključne riječi: Ivana Lang, hrvatska skladateljica, dnevnici

Kako su 100-te obljetnice rođenja povijesnih osoba uvijek prigode za sjećanje na njihove biografije, tako je i 2012. godina bila povod za sjećanje djela Ivane Lang i njezine skladateljske osobnosti. Tema ovogodišnjih *Dies historiae* posvećena ženama kroz povijest čini se idealnom zaosvjesticavanja djelovanja ove hrvatske skladateljice.

Široj hrvatskoj javnosti, a sve više i inozemnoj, dobro je znano ime hrvatske skladateljice Dore Pejačević²⁹⁸ koja je “za-slugama mnogih pojedinaca i institucija... sve izrazitiji hrvatski kulturni proizvod”²⁹⁹. No o djelima skladateljica čija glazba čeka u arhivima i privatnim zbirkama kako bi nanovo bila otkrivena poput Elene Pucić-Sorkočević³⁰⁰ u Dubrovniku ili skladateljica koje su stvarale nakon Dore Pejačević, malo se u široj javnosti ili gotovo ništa ne zna. Povijest glazbe svakako bilježi njihovu pojavnost, no kako se znanost o glazbi njima nije još sustavno pozabavila analizirajući njihov cjeloviti opus, do današnjeg dana, nije im na primjereni znanstveni kritičko-prosudbeni način određeno mjesto unutar povijesti hrvatske glazbe.

Jedna od takvih skladateljica je Ivana Lang rođena 15. studenoga 1912. u Zagrebu – gdje je i završila svoj kreativni životni vijek 2. siječnja 1982. godine.

Ivana Lang rođena je i odgajana u uglednoj zagrebačkoj obitelji u kojoj se oduvijek njegovala glazba. Otac, primarius dr. Arthur Lang bio je poznati zagrebački liječnik za živčane bolesti. Dugi niz godina djelovao je i kao kazališni liječnik u Hrvatskom

²⁹⁸ Vidi u: Koraljka KOS, Dora Pejačević, Muzički informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Zagreb, 2008.

²⁹⁹ Mirta ŠPOLJARIĆ, programski tekst uz “Koncert u povodu 100. obljetnice rođenja hrvatske skladateljice i pijanistice Ivane Lang (1912.-1982.)”, Glazbena škola Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2012.

³⁰⁰ Vidi u: Vjera KATALINIĆ “Elena Luisa Ragnina udata Pozza Sorgo, ili Elena Pucić-Sorkočević (1784.-1865.) – intelektualka i skladateljica (Elena Luisa Pozza Sorgo, née Ragnina, or Elena Pucić-Sorkočević (1784-1865): Female Intellectual and Composer)”, *Artimusices* 37, 2006., 67.-78.

narodnom kazalištu te je Ivana uz oca, od najranije dobi, prisustvovala kazališnim predstavama i upijala dojmove iz kazališne sredine.

Majka Margaretha (rod. Leitgeb) bila je akademska slikarica specijalizirana na području keramike. Svojom muzikalnošću, pjevanjem, sviranjem klavira i tamburice, bitno je utjecala na kćer Ivanu i sina Erwina. Obiteljska glazbena nadarenost prenila se i na Ivaninu kćer Kristinu i na Erwinovog sina Rudolfa.

Ivana Lang je već u ranom djetinjstvu iskazivala sklonost glazbi improvizirajući na klaviru svoje prve melodije.

Kao osmogodišnjakinja, prvu školsku poduku iz klavira imala je kod hrvatske čembalistice, pijanistice i klavirske pedagoginje Margite Matz. Profesorica Matz vrlo je rano uočila Ivaninu glazbenu kreativnost jer je Ivana na satu klavira voljela skladbe drugih autora ponešto izmijeniti, odnosno smisliti svoje "bolje" rješenje. Studij klavira Ivana je nastavila na Muzičkoj akademiji u Zagrebu u razredu znamenite pijanistice Antonije Geiger Eichorn, gdje je 1937. godine stekla diplomu. Kao pijanistica najčešće je izvodila vlastita djela³⁰¹. Svoju pedagošku djelatnost profesorice klavira započinje s 19 godina u glazbenom studiju Rudolfa Matza (1931. - 1941.), te ju nastavlja na Učiteljskoj školi u Zagrebu od 1940. do 1943. godine³⁰². Nakon toga, neprekidno, sve do odlaska u mirovinu 1978. godine, djeluje na Nižoj i Višoj glazbenoj školi "Vatroslav Lisinski" u Zagrebu, gdje je odgojila cijeli niz kvalitetnih pijanista i ljubitelja glazbe.

Još za vrijeme studija klavira na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, Ivana je osjetila potrebu za izražavanjem u stvaranju vlastitih skladbi. Pohađala je privatne satove kompozicije kod

³⁰¹ "Lang-Bek, Ivana", *Leksikon jugoslavenske muzike*, sv. 1., Zagreb, 1967., 504.

³⁰² Dubravko DETONI, "Ivana Lang: Simfonijski ples", *Ivana Lang- Simfonijski ples za orkestar op.33*, Muzičko informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Zagreb, 2013., V.

profesora Mile Cipre, gdje je upoznala nacionalni glazbeni izraz koji je Cipra sustavno promovirao u svojim instrumentalnim djelima. Skladateljske sklonosti Ivane Lang su sustavno podržavali, potencirali i vodili profesor kompozicije Slavko Zlatić te profesor Ivo Lhotka. Slavko Zlatić uputio ju je u izražajne mogućnosti istarske ljestvice, koju kasnije rado primjenjuje u svojim skladbama, a profesor Ivo Lhotka poučavao ju je orkestraciju.

Ivana Lang kao cjelovita umjetnička osobnost, imala je osobitu sklonost prema poeziji.

U dobi od 26 godina, Ivana započinje uglazbljivati pjesme hrvatskih pjesnika Dragutina Domjanića (*Murve op.1, Oblak se gubi u daljini, op.2, Jagode, Jabuke, op.17, Lan, op.20, Če ni krova ni, op.107*)³⁰³ i Antuna Gustava Matoša (*Utjeha kose, op.4, Grički dijalog, op.87*)³⁰⁴.

Nakon diplome iz klavira, 1937. godine, kraće razdoblje boravi na *Mozarteumu* u Salzburgu u svrhu usavršavanja studija kompozicije u znamenitoj klasi Josepha Marxa.

Boraveći u jednom od važnijih glazbenih centara Europe upoznala je europsku glazbenu tradiciju kao i suvremena glazbena stremljenja tadašnjeg vremena što je kasnije sve zajedno utjecalo na njezin skladateljski rad.

Po povratku u Hrvatsku našla se u sredini u kojoj su umjetnici nakon Drugog svjetskog rata nastojali prevladati socrealizam. Skladatelji, iako pod snažnim utjecajem nacionalnog smjera nastoje pratiti suvremene glazbene smjernice poput dodekafonije, serijalnosti i neoklasicizma.

Ivana Lang, upravo u svojim prvim orkestralnim opusima iz 40-ih i 50-ih godina 20. stoljeća, traži svoj osobni skladateljski

³⁰³ Snježana MIKLAUŠIĆ-ĆERAN, "Ivana Lang, uspješna glasovirska pedagoginja, pijanistica i zanemarena skladateljica", *Ivana Lang: Nepoznatim stazama*, Muzičko informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Zagreb, 2012., VI.

³⁰⁴ *Isto*

stil, koji od opusa do opusa, na vrlo različite načine koristi smjernice nacionalnog, ali kombinira i suvremena zvučna rješenja³⁰⁵.

Ivana je skladateljica vedrog i optimističnog duha. Zato njezina glazba zvuči blago, duhovito, lirski suptilno, ponekad vrlo intimno, u velikim gradacijama vrlo intenzivno, ali nikad agresivno. Ponekad njezin zvukovni svijet djeluje idealizirano, nprotkan intonacijama slavenskog folklor.

Folklor, kao izraz nacionalnog, je skladateljici bio blizak, štoviše “stvarati u duhu narodne muzike, ali ne uzimati doslovno iz samog narodnog melosa”³⁰⁶ bio je njezin ideal. Istarska suzvučja su ju posebno interesirala, ali kada Ivana Lang stvara glazbu “potaknutu folklornim predlošcima ne radi se o jednostranoj reprodukciji, o citatu, nego o razvijanju, filtriranju, stilizaciji prvotnog uzora...”³⁰⁷ Dubravko Detoni za Ivanino upotrebljavanje folklornih elemenata ističe: “slobodno se, ali visoko profesionalno i odgovorno služeći jednostavnim zamislama anonimnih začetnika i predlagča iz naroda, uzdiže narodni melos do rafinirane umjetnosti”³⁰⁸.

Očaranost istarskim izričajem koju joj je prenio Slavko Zlatić moguće je identificirati u njezinim vokalnim djelima koja temelji na istarskoj narodnoj poeziji poput *Pet istarskih pjesama op.32* (obrade prema *Čakavsko-primorskoj pjevanici* Ivana Matetića Ronjgova)³⁰⁹, *Bilo vavek veselo op.41* ili u vokalno instrumentalnom djelu za alti komorni orkestar pod naslovom *Tri istarske op.27*³¹⁰ (također u verzijama za mezzosopran i glasovir

³⁰⁵ *Groteska, op. 11.*, izvorno pisana za glasovir i potom instrumentirana, *Melodrami, op. 21, Koncert za glasovir i orkestar, op. 22* iz 1944, prerađen 1956. i 1981. godine, *Simfonijski ples, op. 33* iz 1950. za veliki orkestar

³⁰⁶ Iz dnevnika Ivane Lang

³⁰⁷ DETONI, “Ivana Lang: Simfonijski ples”, V.

³⁰⁸ Isti

³⁰⁹ Bosiljka PERIĆ-KEMPF, “Intimistički opus Ivane Lang”, *Vijenac*, 136/1999.

³¹⁰ MIKLAUŠIĆ-ĆERAN, “Ivana Lang, uspješna glasovirska pedagoginja, pijanistica i zanemarena skladateljica”, VII.

te mezzosopran i komorni orkestar³¹¹). Za dva glasa, odnosno dvoglasni ženski zbor, uz klavir, Ivana piše *Dvije istarske*, op. 35 na Brajšin zapis. Godine 1952. sklada također *Dvije istarske iz Pazina*, kao obrade narodnih melodija za dva glasa ili ženski zbor uz klavir.³¹² *Istarska barkarola op.31* i *Suita op.13* za klavir, djela su, koja su također motivički temeljena na istarskom izričaju. Vrhunac takva nastojanja je obrada narodne instrumentalne, plesne glazbe *Simfonijski ples op.33*, nastao 1950. godine, snimljen za Radio-televiziju Zagreb 1962., a prvi puta javno izveden u Zagrebu 29. studenog 2012. godine u okviru Majstorskog ciklusa Hrvatske radiotelevizije pod vodstvom dirigentice Nade Matošević.

Ivana Lang se kao skladateljica, za svojeg života, iznimno trudila kako bi njezine skladbe stigle do slušatelja. U skladateljčinim dnevnicima postoje brojna pisma *Udruženju kompozitora Hrvatske*, *Savezu kompozitora Jugoslavije*, radio stanicama diljem zemlje te dirigentima kojima piše i nudi svoje skladbe na izvođenje. *Grotesku op.11 za glasovir*, tiskala je 1944. godine u vlastitoj nakladi. Uz veliki napor, pojedine skladbe su doživjele svoju praizvedbu. "Prva izvedba jedne orkestralne skladbe Ivane Lang zabilježena je 5. siječnja 1945. godine. Na koncertnoj priredbi Zagrebačke filharmonije Orkestar Hrvatske državne opere, pod ravnanjem maestra Borisa Papandopula, izveo je njezinu skladbu *Groteska*."³¹³ Vladimir Ciprin u dnevniku *Hrvatski narod* bilježi prilikom njezina skladateljskog debuta: "Izvedba skladateljice Lang bila je ne samo izvrsno ostvarenje dirigenta i orkestra, nego i tehničko-izražajnih mogućnosti i baratanje orkestralnim bojama same skladateljice. Već samim davanjem (!) naziva djelu autor nije bio sklon nekoj određenoj formi, već je dao maha svojoj mašti, koju je ostvario u nizu fraza, koje su no-

³¹¹ PERIĆ-KEMPF, "Intimistički opus Ivane Lang", *Vijenac*, 136/1999.

³¹² Isti

³¹³ MIKLAUŠIĆ-ĆERAN, "Ivana Lang, uspješna glasovirska pedagoginja, pijanistica i zanemarena skladateljica", VI.

sile oznake izrađenih modernističkih strujanja prošlih desetljeća. Ivana Lang pokazala je dobro baratanje alatom. Stoga bismo htjeli upoznati njezin osjećajni svijet kao skladateljice. A taj po-
 buđuje zanimanje, naročito kada se radi o ženi!”³¹⁴

Najopsežnije skladateljičino ostvarenje je opera *Kastavski kapetan op.44* u tri čina (prva verzija iz 1953. godine) na libreto Tomislava Prpića, koja ni u konačnoj verziji nije dovršena. Ivana Lang započela je rad na instrumentaciji, no nije ga nikad privela kraju. *Kastavski kapetan* formalno je riješen i ostavljen u zapisima za glasove i klavir, kao svojevrsan klavirski izvadak još nenapisane partiture. To je ujedno i najopsežnije djelo iz ostavštine Ivane Lang i središnje ostvarenje u krugu njezinih umjetničkih interesa okrenutih istarskoj povijesti i specifičnosti istarskoga narodnog melosa.³¹⁵ Antun Petrušić, koji je postavio na scenu fragmente ove opere u sklopu Kastavskog kulturnog ljeta 1997. godine u izvedbi Zagrebačkog opernog studija, ističe kako “osebujnost istarske ljestvice i harmonije Ivana Lang pro-
 duhovljuje apartnim rješenjima pomalo suvremenog shvaćanja čime je tragika sadržaja i likova ove opere dobila na apartnosti i izvornosti”.³¹⁶

Godine 1960. glavnu nit vodilju hrvatske kulture preuzima avangarda. Ivana Lang je bila vrlo upućena u svijet Zagrebačkog biennala, gostovanje Igora Stravinskog, Johna Cage... Utiske i svoja razmišljanja o novim stilskim javljanjima Ivana je bilježila u svome dnevniku, ali to nije bio njezin intimni svijet koji bi izrazila glazbom. Glazba je za nju bila stanje njezinog duha i svijesti kojim je reagirala vrlo burno na vanjske podražaje.

Citat iz njezinog dnevnika datiran *ponedjeljak, 24. VIII 1963.*

³¹⁴ C., “Simfonijski koncerat orkestra državne opere”, *Hrvatski narod*, 7 (1945), 1230, 2.

³¹⁵ PERIĆ-KEMPF, “Intimistički opus Ivane Lang”, *Vijenac*, 136/1999.

³¹⁶ Antun PETRUŠIĆ, tekst u programskom letku za praiizvedbu opere “*Kastavski kapetan*”, Kastavsko kulturno ljeto 1997., Zagrebački operni studio, Zagreb 1997.

Rijeka-Zagreb, najbolje govori o stanju i trenucima na koji način ju je obuzimalo skladateljsko nadahnuće: “U 1-2 u noći uhvatio me je val uzbuđenja, koji dolazi uvijek prije stvaranja. Ovaj puta bilo je to u vezi sa majkom koja je upravo umrla prije 6 mjeseci. Osjećam da se moram dignuti i zapisivati... Prije nego što je majka umrla stalno me je proganjala jedna melodija koju sam majci svirala i to je bilo zadnje što sam joj svirala na klaviru. Ta ista melodija povratila mi se u pamćenje i koju sam realizirala pod naslovom “Labuđi pjev”, jer je sva negdje visoko u diskantu i kao da ima nešto irealnog u sebi, što zapravo danas tekar primjećujem....”

Dana 2. XII 1963. Ivana zapisuje “Zašto sam tako dugo čekala da sam opet sa svojom partiturom. Tu je uz moju kćerku moje potpuno zadovoljstvo. To me zaokupi da se čisto tome predajem...”

Svoja glazbena nadahnuća, Ivana Lang je izražavala u različitim glazbenim oblicima većeg ili manjeg opsega. Josip Andreis ističe kako je Ivana “izraziti minijaturist, autor uspjelih žanr-sličica, suptilni lirik često vrlo blizak glazbenom govoru naroda”³¹⁷, ali je svoje glazbene ideje pokušala izraziti i u oblicima poput opere, baleta i klavirskog koncerta.

Kao pijanistica i klavirski pedagog, više od polovice svoga opusa od 110 djela, posvetila je klaviru, točnije sedamdeset i šest skladbi za klavir nalazi se u četrdeset i jednom opusu, pojedinačno ili u ciklusima. Djela su nastala u razdoblju od 1940. do 1981. godine. Od glazbenih vrsta zastupljene su etide, preludiji, fuge, suite, sonatine, varijacije i minijature³¹⁸. Stilske karakteristike klavirskog opusa prate njezin skladateljski razvitak od vrlo romantičnog izričaja, preko uporabe istarskog idioma do vrlo smjelih suvremenih bitonalnih, politonalnih i atonalnih kombinacija.

³¹⁷ Josip ANDREIS: *Povijest glazbe 4*, Liber Mladost, Zagreb, 1974, 422.

³¹⁸ Irena GARAJ, “Klavirske minijature Ivane Lang”, diplomski rad, Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu, 1994.

Svoje romantične zanose znala je u glazbeno djelo i programski ugraditi.³¹⁹

Glazbom izričući svoj doživljaj svijeta oko sebe, Ivana je u svoj dnevnik zapisala³²⁰: “Moji opusi su moj dnevnik. Ili sam svojem duševnom raspoloženju našla odgovarajuću pjesmu koju sam uglazbila ili nalazim improvizirajući na glasoviru ideju da napišem klavirsku kompoziciju. I moja orkestralna djela izrastaju iz klavirskih stavaka.” “Inspiraciju crpim iz cjelokupnog životnog djelovanja. Šetnja ulicom, susret s nekom osobom, šum vjetra i tišina noći i različiti drugi doživljaji potiču me na to da ih pretvorim u zvukove, a i priroda i sve njezine manifestacije daju mi ono raspoloženje iz kojeg mogu stvarati.”

Osim djela za klavir, koji je bio njezin prvi instrument kao pijanistice i klavirske pedagoginje³²¹, vokalnoj lirici je posvetila trideset i pet opusa koji uključuju cikluse i pojedinačne opuse pjesama. Inspirirala se stihovima poznatih hrvatskih književnika poput Filipa Valjala³²², Vladimira Vidrića, Antuna Gustava Matoša, Dragutina Domjanića, Vanje Radauša i Vesne Parun. Popis skladbi uključuje i druge hrvatske pjesnike poput Frana Alfirevića, Nikole Pavića i Nede Brlić (kćerka Ivane Brlić-Mažuranić). S mnogim umjetnicima je imala bogatu korespondenciju, razmjenjivala misli i ideje i proživljavala umjetnička nadahnuća. Dnevnici bilje-

³¹⁹ Na početku *Sonatine za klavir op.24 I*. Lang je napisala priču o mladiću i djevojci koji se druže u veselom raspoloženju. U drugom stavku su oboje žalosni, jer mladić mora u vojsku. Nakon proživljavanja poetskih trenutaka, mladić umiruje djevojku pričom o pobjedonosnim trubljama. Vizija trubljii pretvara se u odjek pravih trubljii, koje ga zovu, da stupi u bojni red. Treći stavak je koračnica, prolazi četa kojoj se mladić pridruži. Djevojka gleda, oni odlaze, nestaju. Djevojčine misli pune nade u sretni povratak (iz autografa *Sonatine za klavir op.24*).

³²⁰ Citati su iz dnevnčkih bilježnica Ivane Lang koji se čuvaju u sklopu ostavštine kod skladateljčine kćeri Kristine Beck-Kukavčić

³²¹ Brojna klavirska djela je Ivana Lang upravo skladala za svoje učenike koji još i danas svjedoče o kreativnosti i posebnosti svoje profesorice.

³²² Ciklus popjevaka za sopran *Nepoznatim stazama, op.54*, tiskan 2012. godine u izdanju Muzičko informativnog centra Koncertne direkcije Zagreb

že druženja s Vanjom Radaušem, Hubertom Pettanom i Borisom Papandopulom. U posebno vedrim trenucima, Ivana je poprimivši i likovni dar svoje majke, u dnevnicima, u obliku skice, portretirala bliske osobe. Tu se nalaze portreti njezine kćeri Kristine, prijateljice Marijane Radev, prijatelja Filipa Valjala te Sana i Ine Mirkovića kao djece.

U trenucima odmora, uz Hrvatsko primorje za koje je bila osobito vezana, pastelom i drvenom bojicom zabilježila bi pejzaže koji su se utisnuli u njezin duhovni svijet. Bila je posebno osjetljiva na podražaje iz okoline te je pratila sva politička, znanstvena i umjetnička postignuća koja su se u svijetu događala, a prenosile su ih novine poput *Vjesnika* ili emisija na radio stanici. U dnevnik je izrezivala i zalijepila svaku crticu koja ju je zanimala, od bilješke da je 25. XI. 1963. umro književnik Aldous Huxley, do članaka o djelima kipara Kršinića i Augustinčića, arheologije u Hrvatskoj ("Pulski arheološki muzej s novim nalazima", *Vjesnik*) ili nalaz mozaika s likom boginje ljubavi pronađen u starorimskom Volubilis u što je današnji Maroko.

Interesiralo ju je sve što ju je okruživalo, primjerice kakva ostvarenja daje *Boljšoj teatar*, što su dogovorili ravnatelji devet jugoslavenskih opernih kuća do ubojstva američkog predsjednika Johna Kennedyja. Kroz njezine dnevnikove koje je vodila od 1953. godine do svoje smrti moguće je pratiti kulturna događanja u glazbenom životu Zagreba i Rijeke, ali i ostalom umjetničkom svijetu u zemlji i inozemstvu. Ivana Lang ostavila je iza sebe ne samo stotinjak glazbenih opusa nego i bogatu korespondenciju s mnogim ličnostima tadašnje hrvatske kulturne sredine.

U korespondenciji, moguće je identificirati dugogodišnje dopisivanje s dirigentom i skladateljem Mladenom Pozajićem, pijanisticama Brankom Musulin i Sofijom Deželić³²³, slikaricom Pavicom

³²³ Sofija Deželić je praisvela *Nocturno op. 29* za klavir koji joj je i posvećen i *Preludij iz Suite op. 13* 8. studenoga 1948. u Hrvatskom glazbenom zavodu u Zagrebu. Vidi o tome: JURKIĆ SVIBEN, T.: IVANA LANG-Skladbe za klavir, Cantus, 2008.

Kaftanić, skladateljem Ljubom Kuntarićem i pjesnikinjom Nedom Brlić - Mažuranić. Prijateljske i kolegijalne veze održavala je sa skladateljima Milom Ciprom, Borisom Papandopulom, Milivojem Koerberlom, Margaritom Matz i njezinim suprugom Rudolfom Matzom, s kiparima Želimirom Janešom i Vanjom Radaušem te slovenskim skladateljem Marijanom Lipovšekom.

Pored klavira i ljudskog glasa, posebno je voljela i harfu kojoj je posvetila devet opusa u kojima je harfa ili solistički instrument ili se pojavljuje uz glas, violinu, flautu ili neku komornu kombinaciju navedenih instrumenata. Uz manje oblike, Ivana Lang je uz operu skladala i dva baleta *Lažni vitez* i *Ples sablasti* koji još nisu izvedeni na pozornicama hrvatskih kazalištata *Klavirski koncert* koji je završila neposredno pred smrt 1981. godine, a praizveden je u cijelosti tek 2006. godine u izvedbi pijanistice Tamare Jurkić Sviben u sklopu Majstorskog ciklusa Hrvatske radiotelevizije pod vodstvom maestra Mladena Tarbuka³²⁴.

Cjelokupna ostavština Ivane Lang od 110 opusa ,korespondencija i dnevnici te ostala dokumentacija u posjedu su njezine kćeri Kristine Beck - Kukavčić u Zagrebu.

Ivana Lang je osobitošću svoje pojave i svog "zvuka" stvorila glazbeni most u pojavnosti skladateljica u Hrvatskoj još od 18. stoljeća (Dubrovačka Republika, Elena Pucić Sorkočević), preko Dore Pejačević (19./20. stoljeće) te je predanim radom utrla put modernim skladateljicama u Hrvatskoj. Svojim opusom 109, popijevkom *Če ni krova ni* i opusom 110, *Grički dijalog* iz 1981. simbolično zatvara krug svoga stvaralaštva, pišući posljednje solo pjesme na stihove onih istih pjesnika s kojim je i započela svoj skladateljski put — Dragutina Domjanića i Antuna Gustava Matoša³²⁵.

³²⁴ Prema podacima iz bilješki Ivane Lang, treći stavak klavirskog koncerta *Rondo capriccioso* izveo je za skladateljčinog života njezin učenik Robert Andres na koncertu u Hrvatskom glazbenom zavodu u Zagrebu. Iz bilješki je vidljivo da je prvo skladan *Rondo capriccioso za klavir i orkestar* kao samostalno djelo, a naknadno su dodani prvi i drugi stavak.

³²⁵ PERIĆ-KEMPF, "Intimistički opus Ivane Lang", *Vijenac*, 136/1999

Stota obljetnica rođenja skladateljice Ivane Lang potaknula je izvođenje brojnih djela što je uvijek od izuzetne važnosti za analiziranje i vrednovanje skladateljskog opusa. Nekoliko hrvatskih izdavača³²⁶, na poticaj izvođača glazbe Ivane Lang i njezine kćeri Kristine, ulažu izraziti naporu redakcije i izdavanje njezinih djela. Fonoteka Hrvatskoga radija posjeduje nemali broj snimki koje se posljednjih godina učestalo pojavljuju u radio-emisijama o hrvatskoj glazbi. Za očekivati je da će muzikološka analiza cjelovitoga vokalnog opusa Ivane Lang i njegovo izdavanje te analiza i tiskanje preostalih partitura koje su još u autografima, doprinijeti smještaju njezinoga skladateljskog opusa na mjesto koje zaslužuje u povijesti hrvatske glazbe.

³²⁶ Muzičko informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Cantus i Edicije Spiller.

Summary

Tamara Jurkić Sviben

IVANA LANG - CROATIAN COMPOSER (1912. - 1982.)

One hundredth anniversary of the birth of the composer Ivana Lang (1912 – 1982) was an opportunity for revalorisation of her opus and her role in the history of music. Educated in Zagreb and Salzburg she incorporated the characteristics of the Croatian national style and the neo-styles of the early twentieth century in her music in a unique way, never fully complying with the avant-garde tendencies of the 1960s. This insight into Lang's opus of 110 vocal, vocal-instrumental, chamber, orchestral and theatrical pieces is an attempt to point out main characteristics of the composing skills of Ivana Lang. Diaries, also part of Lang's legacy, bear witness to wide personal and cultural interests of this Croatian composer whose work needs to be reclaimed. The paper wishes to introduce to the academia as well as to the wider audiences the specific characteristics of Ivana Lang as a Croatian composer whose opus in music history forms a bridge from Elena Pucić-Sorkočević (Dubrovnik, 18thct.), and Dora Pejačević (19/20thct. northern Croatia) to contemporary Croatian female composers. A waiting research and critical appraisal of contemporary musicology regarding the value and the position of Ivana Lang in the history of Croatian music, this paper sheds light onto previously unresearched elements, on the personal diaries, and on the main characteristics of individual opuses. It also gives an overview of the previously published scientific literature about this, undeniably significant, Croatian composer.

Keywords: Ivana Lang, Croatian composer, diaries

Danijel Labaš i Maja Mihovilović

MEDIJI I KONSTRUIRANJE MITA O ŽENSKOJ LJEPOTI

Medijske slike kao element socijalizacije bitno utječu na percepciju poželjnog izgleda i ponašanja u nekoj kulturi, na vrijednosti kojima se muškarci i žene u društvu označavaju kao uspješni ili neuspješni. Stereotipni prikazi žena “savršenih” tjelesnih karakteristika bitno utječu na žensko-muške odnose, stavljajući muškaraca u položaj onoga koji promatra, “zuri” i prosuđuje, a žene u položaj one koja o sebi i svom izgledu sudi iz perspektive muškarca. Da takvi stereotipi zaista postoje u medijskoj sferi potvrdila su brojna istraživanja, među kojima je i analiza diskursa Cosmopolitana i Klik kao lifestyle časopisa za žene i muškarce iz 2010. godine. Stalno isticanje kvaliteta osobe uglavnom povezanih s izgledom uvjerilo je žene, a posebno mlade djevojke i djevojčice, da je “ultimativna ekspresija sebstva tijelo” – i to ne bilo kakvo. Ono mora biti utegnuto, izrazito vitko, a svi njegovi elementi – od kose, kože do intimnih dijelova – moraju biti bez ijedne “mane”, tvoreći idealan seksualni objekt. Takav izgled konotira sreću, zadovoljstvo, uspjeh, seksipilnost, zabavu, novac, karijeru, društvenost i druge “ideale” današnjice, a žene ga nastoje postići značajnim novčanim ulaganjima u kozmetičke, farmaceutske i prehrambene proizvode te estetsku kirurgiju, dok industrija profitira. To potvrđuje da se određena slika žene i određen obrazac žensko-muškog odnosa u svijesti medijskih recipijenata uspješno formiraju kao nešto normalno, prihvatljivo i poželjno. Zato je djecu već od rane dobi potrebno educirati o medijskim konstruktima, kako ih tumačiti i kritički promatrati te kako stvoriti sliku o sebi utemeljenu na samopoštovanju, unutaranjem zadovoljstvu i vrijednostima, a ne medijski nametnutom nedostižnom idealu ljepote i poželjnosti.

Ključne riječi: mediji, ljepota, žene, muškarci, Cosmopolitan, Klik

UVOD

Ubrzo nakon što je 2002. godine svjetlo dana ugledala knjiga “Povijest Ljepote” koju je priredio Umberto Eco, objavljena je vijest da je prevedena na 27 jezika i da je prodana u više od pola milijuna primjeraka. Danas su se ti podaci jamačno promijenili (u prilog samoga djela), što nam svjedoči da je tema Ljepote – kao i tema ružnoće – zanimljiva, kako povijesno tako i u suvremenom kontekstu.

Ecovo je polazišno načelo da “Ljepota nikada nije bila nešto apsolutno i nepromjenjivo, nego je, ovisno o povijesnom razdoblju i zemlji, poprimala različite likove: to se ne odnosi samo na tjelesnu Ljepotu (muškarca, žene, krajolika), već i na Ljepotu Boga, svetaca, ideja ...”³²⁷. Stoga nam se u uskoj vezi s temom našega rada logičnim i opravdanim nameće početno pitanje: je li i povijest muško-ženskih odnosa zapravo povijest (poimanja) Ljepote i ružnoće? Kako je (zapadna) kultura – o čemu će pisati i Eco i mnogi drugi autori – stvorila mit o muškarcu kao “promatraču”, kao o onome koji promatra i gleda, te o ženi “objektu gledanja”, ženi koja se doživljava kao “promatrana”? Nije li riječ o stereotipnome prikazivanju – ne samo slike žene, nego i muškaraca i kako tom fenomenu pristupa Eco prikazujući ga kroz umjetnost i medije, sve do suvremenoga doba u kojemu se sve češće primjećuje da je odnos prema ženama, primjerice, u oglašavanju seksistički i stereotipan, pa se neki autori pitaju: prodaje li ženska butina baš svaku vrstu salame ili deterdženta, te jesu li “Mladost, Vitkost, Mišićavost, Luksuz, Individualnost, Ljepota, Karijera uistinu bogovi kojima se moramo klanjati?”³²⁸

Tako dolazimo i do pitanja o odnosu onoga što će grčki filo-

³²⁷ Umberto ECO (priř.), *Povijest Ljepote*, Zagreb, 2004., 14.

³²⁸ Jasna ŠEGO, “Taj agresivni reklamokulturni svijet. Invazija promidžbenih poruka i mogućnost uređenja nemarkiranog prostora”, *Mediji i društvena odgovornost*, Zagreb, 2010., 165.

zof Plotin nazvati “vanjskom i unutrašnjom ljepotom”, ističući da “zapravo, nema izvornije Ljepote od mudrosti koju kod nekoga zatječemo i volimo, čak i kada mu je lice ružno, te - uopće ne promatrajući njegov vanjski izgled — tražimo njegovu unutrašnju Ljepotu” ili da je “Ljepota istina, a istina Ljepota”, kao što je zapisao John Keats³²⁹. Prema Charlesu Baudelaireu “lijepo je uvijek bizarno. Ne želim time reći da je namjerno, hladno bizarno, jer bi u tom slučaju bilo čudovištem koje izlazi iz životnoga kolosijeka. Kažem da uvijek sadrži ponešto od bizarnosti, što ga čini posebno Lijepim”³³⁰.

PRIKAZ ŽENSKJE LJEPOTE U MEDIJIMA

A kakva je ljepota žene i muškarca koju – ne samo preko tekstova, nego danas sve više preko promidžbenih poruka – promiču mediji? Je li to Ljepota provokacije ili Ljepota potrošnje, pita se Eco.³³¹ “Često, prikazujući ‘idealne’ obline, čvrsto, mišićavo gipko tijelo, kožu bez bora, zategnuto lice pravilnih crta, reklame mogu u konzumenticama izazvati negativnu samopercepciju, osjećaj manje vrijednosti (jer npr. ne nalikuju ljepoticama s reklama). Žene se osjećaju ružnijima, manje privlačnim u usporedbi s modelima iz promidžbenih poruka – to može rezultirati depresijom, nezdravim navikama, poremećajima u prehrani (bulimijom, anoreksijom). Ideali ljepote koje mediji nameću većini je žena nedostižan. Žene koje pate od dismorfobije (fobije od vlastite ružnoće) često traže rješenja svojih ‘problema’ u ordinaciji estetskoga kirurga te se podvrgavaju (nerijetko posve nepotrebnim) estetskim operacijama. Reklame koje promiču ljepotu kao mjerilo vrijednosti, uspješ-

³²⁹ ECO, *Povijest ljepote*, omot.

³³⁰ Isto.

³³¹ Isto, 413.

nosti i popularnosti uistinu su moralno upitne”, piše Jasna Šego³³².

No, jednako je upitna i tradicija iz koje je preuzet ovaj način prikazivanja žene. A riječ je o dugoj tradiciji zapadne umjetnosti koja muškaraca prikazuje kao promatrača, a ženu kao promatranu. Ona se danas nastavlja i u suvremenim medijima, a posebno – kao što smo vidjeli – preko promidžbe i promidžbenih oglasa, pri čemu je muškarac idealan promatrač. Stoga se s pravom može govoriti i o negativnim učincima ove tradicije na muškarce. No, ono što je važno je kako je sveprisutnost te tradicije dovela do toga da “žene same sebe promatraju kao promatrane”³³³. Žene su zapravo tako inkulturirane da sebe promatraju očima zamišljenog muškarca. Rezultat takovoga razmišljanja najbolje je vidljiv u oglašavanju, jer se ženski modeli u oglasima namijenjenim ženama koriste “lećama” kao zamjenom za oko zamišljenoga muškoga promatrača³³⁴, pa se oglašavanje kroz povijest pretvorilo u iskorištavanje. Tako se u jednome oglasu za ženske šešire iz 1932. tekstom ističe da se oni “ne nose se da bi otjerali kišu, niti ... da se svide ženama. Nose se da bi ih ljudi gledali”. A pod “ljudi” uobičajeno se misli - “muškarci”. I zato iza žene dok kupuje – stvarno ili tek zamišljeno - stoji sjena muškarca spremnog da joj pomogne ili da spriječi kupnju. Poruka je takvih i sličnih oglasa jasna: žene su tu da bi ih muškarci gledali. Vidljivo je to i na jednom drugom oglasu za sapun iz doba Drugog svjetskog rata (1943.). Od ženske se promatračice ovoga oglasa traži da samu sebe zamisli kao onu koju - gotovo doslovno – promatra “vojska muškaraca”, dok je pogled žene na reklami neusredotočen, okrenut prema gore, a izraz žene izraz je nekoga tko ne gleda ni u što, nego je daleko

³³² ŠEGO, “Taj agresivni reklamnokultni svijet. Invazija promidžbenih poruka i mogućnost uređenja nemarkiranog prostora”, 174.

³³³ Daniel CHANDLER, “Semiotics for Beginners” (http://dominicpetrillo.com/ed/Semiotics_for_Beginners.pdf, pristupljeno 8. listopada 2013.).

³³⁴ Paul MESSARIS, *Visual Persuasion: The Role of Images in Advertising*, London, 1997.

više zauzet spoznajom da ju se gleda. Oglašivači su i danas svjesni toga općenitog fenomena, pa ženama subliminalnim promidžbenim porukama poručuju da su “modne piste posvuda” i da moraju biti na oprezu: “Žene, na nišanu ste! Muškarac bi vas mogao vidjeti! “Takav oglas, kaže Paul Messaris “kao da podrazumijeva muško stajalište, premda je promatrač o kojemu se misli zapravo često žena.”³³⁵

Problem oko ove tradicije prikazivanja – i to valja istaknuti – nije u tome da bi bilo pogrešno što žene žele biti atraktivne i privlačne ili bi divljenje ljepoti bilo nešto površno ili nemoralno. Problem je u tome kako se ljepota definira: kao sredstvo za dolazak do muške moći preko strateške podložnosti i podčinjenosti. Ovdje u pitanju nije jednostavno seks ili seksipilnost, već posebno “konstruiranje” seksipilnosti u pojmovima odnosa moći muške dominacije i ženske podčinjenosti, pri čemu je muškarcima dana mogućnost da “zure” u – najčešće gola ili razgolićena – ženska tijela. “Zurenje” je postalo dijelom struktura osjećaja naših dana i doba, te ulazi na područje i muškog i ženskog psihološkog zdravlja i čovjekove sposobnosti da ostvari uzajamne odnose s drugima koji ga ispunjavaju. Zato neki kritičari medija, najčešće promidžbe u njima, reklamiranje kvalificiraju kao zlorabu ljudske radoznalosti i potrebe za samospoznajom. Oglašavanje vide i kao “oblikovanje umjetne žudnje i manipuliranje osjećajima. Stvarni predmeti bivaju izvađeni iz naše fizičke realnosti te uključeni u zatvoreni sustav simbola, nadomjestak za stvarnost i stvarne emocije. Osjećaji postaju vezani uz proizvode, kao što je to slučaj s bojom za kosu koja izaziva sreću i margarinom koji izaziva vrhunski osjećaj”³³⁶. Kreatori reklama podilaze potrošačima, laskaju im, zavode ih, obećavaju im uspjeh, sreću i zadovoljstvo kupe li proizvod. “Tako

³³⁵ Isto.

³³⁶ ŠEGO, “Taj agresivni reklamnokultni svijet. Invazija promidžbenih poruka i mogućnost uređenja nemarkiranog prostora”, 169.

zapravo nastoje prodati ne samo proizvod, nego i iluzije. Primjer je toga kozmetička industrija koja u svojim reklamama veliča boga Ljepotu. ‘Zdravlje je lijepo’ – ističe kozmetička kuća ‘Vichy’ koja u jednoj od svojih reklama poziva na uklanjanje svih vrsta bora neizravno poručujući da je mladost = zdravlje i ljepota, a starost = bolest”, zaključuje Šego.³³⁷ S promidžbenim porukama, upozorava Sanja Sarnavka, učimo kako se odnositi prema ženskome tijelu, jednako žene kao i muškarci”³³⁸. Danas su i žene i muškarci očito pod utjecajem medija, pa najčešće vidimo da su mnogi – da ne kažemo većina, već prema pripadnosti dobnoj skupini – odjeveni i očešljani prema “modnim kanonima, nose traperice i potpisanu odjeću, šminkaju se prema uzoru Ljepote što im nude časopisi, kino, televizija, odnosno masovni mediji. Oni slijede ideale Ljepote koje im nudi svijet komercijalne potrošnje”, ističe Eco³³⁹, pa se žene i muškarci u reklamama nerijetko prikazuju stereotipno – žena kao nježne, mile, dobre, senzibilne, sramežljive, brižne, poštivovne, a muškarci kao snažni, hrabri, poduzetni, ponosni, ambiciozni, usmjereni na karijeru i profesionalni uspjeh.

³³⁷ ŠEGO, “Taj agresivni reklamokulturni svijet. Invazija promidžbenih poruka i mogućnost uređenja nemarkiranog prostora”, 168.

³³⁸ Sanja SARNAVKA, Sanja IVEKOVIĆ, Sanja BACHRACH-KRIŠTOFIĆ, *Žene i mediji: samo za tvoje oči*, Zagreb, 1998., 17, prema ŠEGO, “Taj agresivni reklamokulturni svijet. Invazija promidžbenih poruka i mogućnost uređenja nemarkiranog prostora”, 168.

³³⁹ ECO, *Povijest ljepote*, 418.

MEDIJSKI DIKTAT VITKOSTI I “SAVRŠENOG” IZGLEDA ŽENA

Zbog svoje vizualne reprezentacije te mogućnosti da istodobno konotira više različitih ideja i motiva, slika može biti izrazito persuasivna, posebno ako je riječ o fotografiji koja se pogrešno smatra “objektivnom”. Percipirana u gotovu obliku, slika smanjuje moć imaginacije te kritičkoga promišljanja, pogotovo ako se taj oblik, poput konstrukta ideala ženske ljepote, svakodnevno nameće u svim vizualnim medijskim formama. Kao takva, određena slika u svijest i podsvijest pojedinca ulazi kao nešto uobičajeno i društveno prihvatljivo, nešto što nije potrebno propitivati jer se podrazumijeva te percipira kao *normalno*. Danas je to slučaj s diktaturom vitkosti i “savršenog” izgleda žena koji uključuje potpunu (nedostižnu!) pravilnost svih dijelova ženskoga tijela – od kose, trepavica, noktiju, kože, zuba, do naglašenosti mišića, oblika i veličine grudi, pa čak i poželjnog i pravilnog izgleda intimnih dijelova tijela. Pritom ideale ljepote promiču modeli na digitalno obrađenim fotografijama koje prikrivaju svaku “nepravilnost”, u što se ubrajaju i madeži, pigmentacija, bore i druga obilježja prirodnog izgleda kože. Uz eventualne razlike u nekim vizualnim elementima, poput boje kose, današnji popularni medijski ideali ljepote bez iznimke podrazumijevaju vitkost.

No, zašto je i kako mršavo tijelo postalo idealom ljepote? Pretjerana vitkost nije bila poželjna ni u jednom prethodnom povijesnom razdoblju. Većina je društava više cijenila deblje žene jer se uz njih povezivala plodnost, majčinstvo, zdravlje ili bogatstvo te veća sposobnost preživljavanja razdoblja nestašice hrane.³⁴⁰ Do transformacije poželjnoga izgleda tijela, od punašnoga prema mr-

³⁴⁰ Leslie LIEBERMAN, Claudia K. PROBART, “Cultural influences on normal and idealized female body size”, *Collegium antropologicum*, 16, 1992., 297-301.

šavome, došlo je na samome početku dvadesetoga stoljeća, iako bi se i tadašnja vitkost danas smatrala krupnijom građom. “Jedan od razloga bila je modernistička estetika koja je idealizirala brzinu i pokret te svodila stvari na njihovu esencijalnu formu.”³⁴¹ Kult vitkosti kakav postoji danas počeo se formirati nakon Drugoga svjetskog rata. Zdravstvena industrija pod utjecajem osiguravajućih društava započela je s pokretanjem kampanja koje su trebale uvjeriti ljude da smanje tjelesnu težinu. Ljudi su počeli paziti na unošenje kalorija i održavanje tjelesne težine fizičkom aktivnošću, posebice sportom i *fitnessom*.³⁴² “S Jane Fandom i ženskim *fitness* pokretom novi ideal ženskog tijela postaje izrazito mršavo, utegnuto tijelo, glatkih mišića, malih grudi i uskih bokova te osunčane kože. Mnoge su feministice pritom primijetile kako takva tijela, koja često izgledaju kao da su na pragu izgladnjivanja (a često i jesu), više podsjećaju na tijela adolescentskih dječaka i djevojčica u pubertetu, nego pravih žena.”³⁴³ Osim toga, utjecaj modne industrije u šezdesetim je godinama popularizirao izgled čije je utjelovljenje bila Twiggy – slavna manekenka visoka 167 cm, koja je težila svega 44,5 kg.³⁴⁴ Modna industrija postupno je pridonijela stvaranju stereotipnoga izgleda žene³⁴⁵ – slike djevojke pretjerano vitke građe, savršeno glatke kože, zdrave sjajne kose, bez bora na licu, uvijek dotjerane i moderno odjevene.

³⁴¹ Roberta P. SEID, “Too Close to the Bone: The Historical Context for Women’s Obsession with Slenderness”, *Feminist perspectives on eating disorders*, New York; London, 1994., 6.

³⁴² Isto.

³⁴³ Karmen LONČAREK, *Krema protiv smrti i druge priče*, Split, 2007., prema Ana MASKALAN, “Ljepota boli: Moderne metode stvaranja lijepih besmrtnika”, *Metodički ogledi*, 1, 2012., 90.

³⁴⁴ SEID, “Too Close to the Bone: The Historical Context for Women’s Obsession with Slenderness”.

³⁴⁵ Stella BRUZZI, Pamela CHURCH GIBSON, *Fashion cultures: theories, explorations and analysis*, London; New York, 2000.

Ženski časopisi kao mediji u velikoj mjeri podupiru opisan konstrukt ženske ljepote, kako uredničkim, tako i promidžbenim dijelom časopisa. Članci u *Cosmopolitanu* često naglašavaju važnost seksi izgleda, seksi ponašanja te privlačenja seksi muškaraca. U *Cosmopolitanu* su žene većinom prikazane kao lijepe, mršave i seksualno vješte. Utjecaj medija općenito se očituje u obliku nastojanja žena i djevojaka da zadovolje nerealna očekivanja, kao što su ljepota, posjedovanje dizajnerske odjeće, šminke i modnih dodataka.³⁴⁶ Prije četrdeset godina u Sjedinjenim Američkim Državama prosječna je dob odlaska na dijetu bila četrnaest godina, dok se danas na dijetu u prosjeku odlučuju već osmogodišnje djevojčice. Osim toga, istraživanja pokazuju da je 53 % trinaestogodišnjakinja i 78 % sedamnaestogodišnjakinja nezadovoljno svojim tijelom³⁴⁷, dok se anoreksija prema učestalosti oboljenja nalazi na trećem mjestu svih kroničnih bolesti među adolescenticama, uzrokujući više smrti od bilo kojeg drugog psihijatrijskog poremećaja.³⁴⁸ Stalno isticanje kvaliteta osobe uglavnom povezanih s izgledom, uvjeralo je žene, a posebno mlade djevojke i djevojčice, da je “ultimativna ekspresija sebstva tijelo”³⁴⁹, bez drugih karakteristika poput inteligencije, kreativnosti, emocionalnosti ili psihološke konstitucije. Neke feminističke autorice smatraju da je cilj promoviranja nerealnoga ideala savršenstva u izgledu žena društvena kontrola.³⁵⁰ Naime, ako je žena zaokupljena vlastitim izgledom te u dostizanje zapravo nedostižno-

³⁴⁶ Shari GRAYDON, “How The Media Keeps Us Hung Up on Body Image”, *Contemporary Women's Issues*, 22.1, 2008., 16-19.

³⁴⁷ *Cosmopolitan*, lipanj 2010.

³⁴⁸ Melinda TANKARD REIST, “Chasing an illusion: young women and magazines” (<http://www.abc.net.au/news/stories/2007/09/12/2030499.htm>, zadnji put mijenjano 12. rujna 2007.).

³⁴⁹ Sheila GIBBONS, “Teen Magazines Send Girls All the Wrong Messages” (<http://www.womensenews.org/story/uncovering-gender/031029/teen-magazines-send-girls-all-the-wrong-messages>, zadnji put mijenjano 29. listopada 2003.).

³⁵⁰ Esther ROTHBLUM, “I’ll die for the revolution but don’t ask me not to diet: feminism and the continuing stigmatization of obesity”, *Feminist perspectives on eating disorders*, New York ; London, 1994.

ga ideala ulaže vlastitu energiju, vrijeme i novac, a pritom sve više gubi samopouzdanje, identitet i integritet, više nije spremna boriti se za svoj položaj i prava.

Kada je riječ o časopisima za muškarce, žena je uglavnom u funkciji seksualnog objekta ili “ukrasa” uspješnog muškarca. Nadalje, ovdje nisu izuzeti ni pornografski prikazi žena u smislu prikaza golotinje koji uključuje diskriminaciju, degradiranje, subordinaciju, dehumanizaciju i depersonalizaciju žena te nadmoć i dominaciju muškaraca. Ovakve fotografije nisu rezervirane za pornografske časopise, već ih se može naći u popularnim časopisima poput hrvatskog Klika.

COSMO DJEVOJKA I KLIKOVİ PIN-UP MODELI

Na koji se način takvo medijsko i promidžbeno pristupanje ženi odražava na žensko-muške odnose? Jesu li i oni prikazani stereotipno i koja je uloga suvremenih *lifestyle* časopisa – poput *Cosmopolitana* i *Klika* – u jačanju ili slabljenju takvih stereotipnih prikaza, pa i prikaza odnosa između žena i muškaraca, istražili smo tijekom šest mjeseci 2010. godine, analizirajući 6 brojeva *Cosmopolitana* i 6 brojeva *Klika*, odnosno ukupno 393 članka. Prije istraživanja postavljene su dvije hipoteze vezane uz izgled žena: 1. *Stereotipi u Kliku uglavnom se odnose na prikaz žene kao seksualnog objekta*; 2. *Rodni stereotipi u člancima Cosmopolitana uglavnom se odnose na izgled te ponašanje žena i muškaraca u romantičnoj vezi ili braku*. Kvantitativna i kvalitativna analiza pokazale su zanimljive rezultate.

Na početku sedamdesetih godina *Cosmopolitan* je usvojio koncept naslovnice koja prikazuje mladu lijepu ženu, te časopis počinje otvoreno govoriti o seksu i pitanjima povezanima sa seksualnošću. Zaštitni znak *Cosmopolitana* postala je *Cosmo djevojka*, neustrašiva, zabavna, samopouzdana, seksualno aktivna i modno osviještena mlada žena. I četrdeset godina kasnije

Cosmopolitanov kod ideala ljepote i uspješnosti žene ostao je nepromijenjen.

Najviše članaka u Cosmopolitanu (ukupno 48,5 %) bavi se pitanjima ljubavne veze, seksualnosti i seksualnog života te izgleda i ljepote, dok ostalih 51,5 % članaka govori o psihologiji, karijeri, zabavi, zdravlju, prijateljstvu i drugim manje zastupljenim temama.

Primjer članka koji prenosi “problematican” izgled žena na muško-ženske odnose Cosmopolitanov je članak “Vi, on i vaši kompleksi ... izbacite uljeza!”, koji ohrabruje čitateljice u podizanju samopouzdanja i rješavanju kompleksa povezanih s nezadovoljstvom vlastitim tijelom. No, autorica članka to čini na specifičan način. U uvodu članka kaže: “*Svaka druga cura gleda na svoje tijelo kao na nepouzdanog saveznika u bitki za ljubav i - još gore – taj stav prenosi na dečka.*”³⁵¹ Dakle, veći problem od činjenice da djevojke danas nisu zadovoljne svojim tijelom, a pogotovo *zašto* nisu zadovoljne, jest taj što negativan stav prenose na svoga partnera koji je time stavljen u dominantnu poziciju. Članak je popraćen fotografijom djevojke manekenske građe i izgleda.

Ostale fotografije ženskih osoba u Cosmopolitanu prikazuju djevojke i žene određenih karakteristika – savršeno glatke kože lica i tijela bez najmanje nepravilnosti, vitke figure bez trunke masnih naslaga ili naglašenog trbuha, stražnjice i bedara, uvijek vrhunski našminkane, dotjerane i moderno odjevene. Takve fotografije prate tekstove o ljubavi i seksu, što odašilje implicitnu poruku da bi žene, ako žele biti privlačne, voljene i poželjne, trebale izgledati kao osobe na fotografijama. Osim toga, časopis sadrži pregršt reklama i plaćenih priloga koji nude preparate za ispravljanje svih tjelesnih “nedostataka” – od skupe šminke do anticelulitnih krema i kreme za povećanje grudi, uz fotografije žena na čijem je licu i tijelu vidljiv rezultat primjene proizvoda koji reklamiraju. Iako je već odavno poznato da je fotografiju

³⁵¹ Cosmopolitan, lipanj 2010., 92.

moguće digitalno izmijeniti, preoblikovati tijelo osobe na fotografiji, izgledati kožu, naglasiti jagodice i usnice, ukloniti madeže ili podočnjake, čitateljice pamte slike koje vide, a ne ono što ne vide, a znaju da je uklonjeno s fotografije.

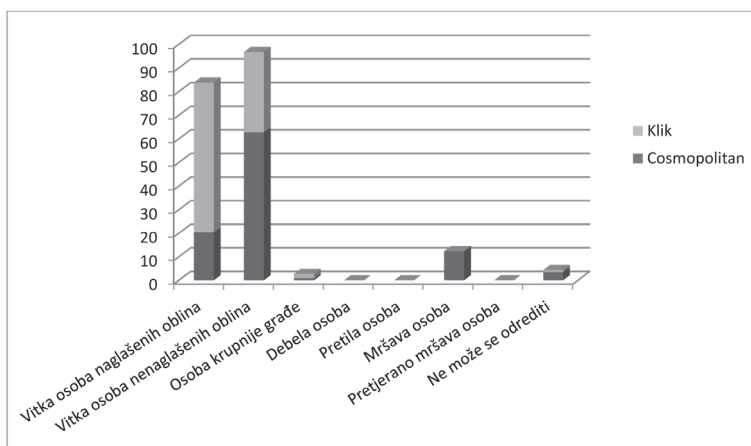
Na naslovnici Kliku uvijek se nalaze atraktivne mlade djevojke iz Hrvatske, vrlo oskudno odjevene, vitke figure i naglašanih oblina, fotografirane u izazovnim pozama. Slične fotografije, kao i fotografije potpuno razodjevenih djevojaka prate vrlo velik broj članaka, iako fotografija ne mora imati veze s temom članka. Osim što takve fotografije ženu prikazuju isključivo kao seksualni objekt, neki članci popraćeni takvim fotografijama uključuju i eksplicitni seksizam. Tako primjerice članak o britanskoj glumici Alice Eve popraćen fotografijom glumice odjevene u vrlo kratku i duboko dekoltiranu haljinicu, u izazovnoj pozi, napućenih usnica i izazovna pogleda, započinje riječima: *“Možda izgleda kao mokri švedski san, ali ova lijepa dama dolazi iz Britanije. I da, glumi punom parom. Zove se ... zar je važno kako?”*³⁵² Članak sugerira kako ime djevojke koja tako izgleda nije niti potrebno znati, što ženu svodi na depersonalizirani seksualni objekt. Klik ovaj stav najbolje ističe u članku “Guzice! Napokon! Knjiga po našem ukusu”. Članak predstavlja knjigu “The Big Butt Book” njemačke izdavačke kuće Taschen, zbirku fotografija ženskih stražnjica. Uvod članka glasi: *“Jesmo li u našoj opsjednutosti pojednim dijelovima ženske anatomije zapravo nepravedni? Nismo li u svojoj napaljenosti zapravo slijepi? Ne propuštamo li vidjeti ono bitno? Da znamo odgovore na ova pitanja, ne bismo ih postavljali. Ili možda ...? Evo nas kako ispitujemo sami sebe i osjećamo se krivima jer smo cijelo vrijeme gledali žene kao stalak za sise, s rupom. Potpuno nesposobni vidjeti ženu u totalu njenog bića. Samo da smo se sjetili okrenuti ženu na drugu stranu, samo da smo se sjetili to reći fotografu ...”*³⁵³ Autor članka vulgarno aludira na total ženina bića kao nešto više od samoga tijela, no za-

³⁵² Klik, kolovoz 2010., 38.

³⁵³ Klik, svibanj 2010., 54-55.

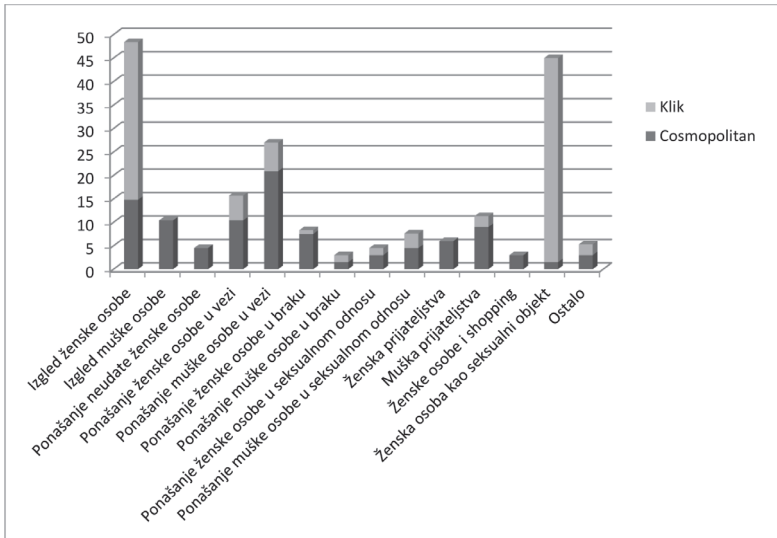
pravo parodira te je prema nastavku rečenice jasno da tom totalu nedostaje jedino stražnjica. Žena na taj način nije svedena čak niti na tijelo, već seksistički na njegove dijelove zanimljive muškarcima, što je ujedno, u okviru svih analiziranih članaka, možda i najgori primjer degradiranja žene.

Kvantitativna analiza potvrdila je rezultate kvalitativne analize. Kada je riječ o tjelesnim karakteristikama ženske osobe na fotografiji/ilustraciji, Cosmopolitan uglavnom prikazuje vitke osobe nenaglašenih oblina (62,8 %). Nakon toga slijede vitke osobe naglašenih oblina (20,4 %) te mršave osobe (12,4 %). Najmanji broj fotografija/ilustracija prikazuje osobe krupnije građe (0,9 %). Osobe ostalih tjelesnih karakteristika nisu zastupljene. U Kliku je uglavnom riječ o vitkoj osobi naglašenih oblina (63,4 %). Nakon toga fotografija/ilustracija najčešće prikazuje vitke osobe nenaglašenih oblina (33,9 %), a u najmanjoj mjeri osobe krupnije građe (1,8 %). Osobe ostalih tjelesnih karakteristika nisu zastupljene.

Grafikon 1. Tjelesne karakteristike ženske osobe/ženskih osoba na fotografiji/ilustraciji

U Cosmopolitanu se najveći broj stereotipa u člancima odnosi na ponašanje muške osobe u vezi (20,9%), nakon čega slijedi izgled ženske osobe (14,8%), izgled muške osobe i ponašanje ženske osobe u vezi (10,4%), muška prijateljstva (9%), ponašanje žena u braku (7,5%) te ženska prijateljstva (6%). Manji broj stereotipa odnosi se na ponašanje neudate žene i ponašanje muškaraca u seksualnom odnosu (4,5%), žene i *shopping* te ponašanje žena u seksualnom odnosu (3%), žene kao seksualni objekt i ponašanje muškaraca u braku (1,5 posto). U Kliku je raspodjela stereotipa prema učestalosti pojavljivanja sljedeća: 43,5% stereotipa odnosi se na ženu kao seksualni objekt, 33,6% odnosi se na izgled žene, 6,1% na ponašanje muškarca u vezi, 5,3% na ponašanje žena u vezi, 3,1% na ponaša-

Grafikon 2. Vrsta stereotipa u članku

nje muškarca u seksualnom odnosu, 2,3 % na muška prijateljstva, 1,5 % na ponašanje muškaraca u braku te ponašanje žena u seksualnom odnosu, 0,8 % na ponašanje žena u braku, dok nijedan članak u Kliku ne sadrži stereotip o izgledu muškarca, ponašanju neudate žene, ženskim prijateljstvima te ženama i *shoppingu*.

Rezultati kvalitativne i kvantitativne analize potvrdili su obje postavljene hipoteze. U Kliku su žene uglavnom stereotipizirane kao seksualni objekti, često vrlo vulgarno, svedene na dijelove tijela, čime se potvrđuje prva hipoteza: *Stereotipi u Kliku uglavnom se odnose na prikaz žene kao seksualnog objekta*. Ova vrsta stereotipa u Kliku, kao i stereotipni izgled žena najbolji su pokazatelj duboko ukorijenjenih seksizama te nepoštivanja dostojanstva žene. Takav prevladavajući prikaz za ženu je degradirajući te ju svodi isključivo na predmet zadovoljavanja seksualnih potreba muškaraca. Druga hipoteza: *Rodni stereotipi u člancima Cosmopolitana uglavnom se odnose na izgled te ponašanje žena i muškaraca u romantičnoj vezi ili braku* također je potvrđena. Cosmopolitan kroz brojne savjete i fotografije koje prate članke promovira stereotipni ideal ljepote zapadnoga društva, vitke, dotjerane i moderno odjevene ženske osobe, “savršene” kože i porcija. Često je riječ o poznatim ličnostima, ikonama popularne kulture, ljepote stila i imidža koje su idoli mnogih žena diljem svijeta.

Do sličnih zaključaka došli su i autori nekih drugih istraživanja. U svome radu “Brendiranje i diskurs: slučaj Cosmopolitana” David Machin i Joanna Thornborrow, između ostaloga, naveli su nekoliko ključnih elemenata koji se provlače kroz popularne ženske *lifestyle* časopise: 1. žene su prikazane kao odvažne i *opasne* u seksualnim aktivnostima; 2. žene su u svojoj suštini same te se u postizanju vlastite dobrobiti moraju služiti manipulacijom, udovoljavanjem drugima ili vlastitim tijelom i seksualnošću; 3. ženski časopisi prikazuju pojednostavljen svijet koji se temelji na rodnim suprotnostima. Autori zaključuju kako ženski časopisi negativno utječu na sliku

žene o samoj sebi jer pružaju iskrivljenu sliku svijeta i njih samih.³⁵⁴ Istražujući rodne stereotipe u hrvatskim medijima (u časopisima Tena, Arena, Vita, Mila, Gloria, Zaposlena žena, Cosmopolitan, Svijet i Klik) 2003. godine, Lynette Šikić-Mičanović došla je do tri važna zaključka: “I. ogласi redefiniраju ljepotu žene, čine je gotovo nedostižnim ciljem spram savršenosti i sugeriraju da je to jedini način na osnovu kojega se mogu postići sreća i uspjeh; II. naglasak je na ženskoj slabosti, odnosno žena je prikazana kao krotka, zbunjena i u stalnoj potrebi za poboljšanjem; III. žena je portretirana kao puki seksualni objekt, odnosno fragmentarno su prikazani njezini dijelovi tijela.”³⁵⁵ Kao što je vidljivo, bez obzira na višegodišnji vremenski odmak, ženski časopisi – koji se proklamiraju kao sadržaj za emancipirane žene – i dalje podržavaju seksizam te jednodimenzionalnost i podređenost žena.

³⁵⁴ David MACHIN, Joanna THORNBORROW, “Branding and discourse: the case of Cosmopolitan” (<http://das.sagepub.com/content/14/4/453.full.pdf+html>, zadnji put mijenjano u srpnju 2003.).

³⁵⁵ Lynette ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ, “Konstrukcija negativnih stereotipa spolnosti u medijima u Hrvatskoj”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 24, 2003., 917.

ZAKLJUČAK

Medijske slike kao element socijalizacije bitno utječu na percepciju poželjnog izgleda i ponašanja u nekoj kulturi, na vrijednosti kojima se muškarci i žene u društvu označavaju kao uspješni ili neuspješni. U zapadnoj kulturi dogovorno pozitivne životne vrijednosti, poput uspjeha u poslovnom svijetu, ostvarivanja određenog socijalnog statusa ili privlačenja “kvalitetnog” partnera vežu se uz fizički izgled, uz ljepotu, ili nam barem tako kažu mediji, posebno moderni *lifestyle* časopisi. Ti su časopisi kroz posljednjih nekoliko desetljeća stereotipizirali određen izgled žena koji konotira sreću, zadovoljstvo, uspjeh, seksipil, zabavu, novac, karijeru, društvenost i druge ideale današnjice. Takav neostvariv ideal žene često nastoje postići značajnim novčanim ulaganjima u kozmetičke, farmaceutske i prehrambene proizvode te estetsku kirurgiju.

Fotografije vitkih “savršenih” djevojaka u medijima oblikuju svijest žena i muškaraca o prihvatljivom i neprihvatljivom te utječu na njihov odnos. Muškarac je onaj koji gleda i prosuđuje, a žena ona koja samu sebe počinje gledati očima muškarca, uz samokritiku vlastitog izgleda. Ovdje se javlja fenomen samoispunjavajuće prognoze. Fenomen “objašnjava činjenicu da očekivanja koja imamo o nekoj grupi ljudi uvjetuju naša ponašanja prema toj grupi, a to opet dovodi do očekivanja te grupe ljudi prema sebi samoj do ponašanja koja su u skladu s društvenim očekivanjima. Na taj se način početna očekivanja potvrđuju u socijalnoj realnosti, što još više potvrđuje stereotip.”³⁵⁶ Osim toga, određeni stereotip može pojačati i učvrstiti proces samostereotipiziranja koji nastaje kada se vjerovanja pojedinca o svojim vlastitim osobinama poklapaju s općim

³⁵⁶ Jasna HUDEK-KNEŽEVIĆ, Mladenka TKALČIĆ, “Sadržaj stereotipa spolnih crta: komparativno istraživanje”, *Godišnjak Zavoda za psihologiju*, 1, 1992., 37.

vjerovanjima o osobinama grupe kojoj pojedinac pripada.³⁵⁷ Ovaj fenomen u značajnoj mjeri uvjetuje žensko-muške odnose, stavljajući ženu u nepovoljniji, podređen položaj. Na taj način stereotip može u znatnoj mjeri utjecati na životne odluke žena i muškaraca, način na koji rješavaju sukobe, mogućnosti koje im se pružaju u poslu, izgled i odijevanje, međuljudske odnose, funkciju u obitelji, tj. na cjelokupnu privatnu i društvenu sferu života.

U Hrvatskoj diskriminaciju u medijima na osnovi spola za-
branjuju dva zakona. U Zakonu o ravnopravnosti spolova piše:
“1. Mediji će kroz programske sadržaje, programske osnove,
programska usmjerenja i samoregulacijske akte promicati razvoj
svijesti o ravnopravnosti žena i muškaraca. 2. Zabranjeno je javno
prikazivanje i predstavljanje žena i muškaraca na uvredljiv, oma-
lovažavajući ili ponižavajući način, s obzirom na spol i spolnu
orijentaciju.”³⁵⁸ Također, u članku 20. Zakona o medijima stoji:
“Nije dopušteno oglašavanje u kojem se žene i muškarci prikazu-
ju na uvredljiv ili ponižavajući način, s obzirom na spol ili spolno
opredjeljenje.”³⁵⁹ Primjer Cosmpolitana i Klika kao *lifestyle* časopisa za moderne, urbane žene i muškarce pokazuje kako se zakon ne provodi u praksi. Između ostaloga, možda i zato što premalen dio čitateljstva osjeća ili uviđa da je riječ o negativnim praksama, što potvrđuje da se određena nametnuta “priroda” žensko-muš-
kog odnosa učvrstila u njihovoj svijesti kao prihvatljiva. Zato je djecu već od rane dobi potrebno educirati o medijskim konstrukti-
ma, kako ih tumačiti i kritički promatrati. Svaka osoba ima pravo na izražavanje vlastite osobnosti, dokle god to ne šteti drugom ljudskom biću. U tom smislu, u demokratskom, pluralističkom društvu ne može biti prihvatljivo stereotipiziranje koje jednoj

³⁵⁷ Stacey SINCLAIR, Jeffrey R HUNSTINGER, “Self-Stereotyping” (http://www.sage-ereference.com/socialpsychology/Article_n501.html, zadnji put mijenjano 3. listopada 2007.).

³⁵⁸ Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 82/08).

³⁵⁹ Zakon o medijima (NN 59/04, 84/11, 81/13)

skupini (muškarcima u odnosu na žene ili ženama koje izgledaju na određen načinu u odnosu na one koje izgledaju drukčije) donosi određenu društvenu korist na račun diskriminirane skupine.

Summary

Danijel Labaš i Maja Mihovilović

MEDIA AND THE CONSTRUCTION ABOUT WOMEN'S BEAUTY

As an element of socialization, media images affect our perception of what is desirable and undesirable in a certain culture, as well as our values that describe men and women as successful or unsuccessful. Stereotype representation of “perfect” female bodies affect male-female relationships, putting a man in a position of the one who observes, “stares” and values, while women judge their appearance from the male perspective. Many research studies have confirmed the existence of these stereotypes in the media, among them a discourse analysis of the *Cosmopolitan* and *Klik* (2010) lifestyle magazines for men and women. Constant emphasis on one’s features mainly in relation to looks and appearance, convinced women, especially young girls, that “the body is the ultimate expression of the *self*”. And not just any kind of body – it has to be tight, extremely slender, and all its features – from hair and skin to intimate parts – must be “flawless”, thus forming the perfect sex object. This type of appearance connotes happiness, satisfaction, success, sex appeal, fun, money, career, sociability and other modern age ideals. Women try to achieve that appearance by spending their money on expensive cosmetic, pharmaceutical and food products as well as cosmetic surgery while the

industry makes profit. This confirms that certain visual representation of women as well as certain male-female relationship model is being formed in the conscience of media recipients as normal, acceptable and preferable. That is why young children from an early age should be educated about media constructs, how to interpret them and assess them critically – and how to develop a positive self-image based on self-respect, inner content and values instead of unattainable ideal of beauty and desirability imposed by the media.

Keywords: media, beauty, women, men, Cosmopolitan, Klik

Nakladnik

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Izdavač

Društvo studenata povijesti "Ivan Lučić-Lucius"

Za nakladnika

Josip Talanga

Lektura i korektura

Matea Jalžević, Petra Marinčić

Design i priprema korica

Reber d.o.o., Zoran Birman

Prijelom teksta

Zoran Birman

*Objavljeno na mrežnim stranicama
Hrvatskih studija u rujnu 2014.*

ISBN: 978-953-7823-39-9

Objavlivanje ove knjige novčano je pomoglo Ministarstvo kulture
i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

Žene kroz povijest - Zbornik radova

ISBN 978-953-7823-39-9

9 789537 823399